

4

КНІВ-1972

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Берегти і примножувати історико-культурну спадщину
- До питання про визначення поняття ленінського стилю роботи
- Білорусія в братній сім'ї радянських народів
- Економічне співробітництво і взаємодопомога українського та російського народів у період восьмої п'ятирічки
- Нові відомості про публікацію ленінських творів у більшовицьких газетах
- В. І. Ленін про сільськогосподарське машинобудування пореформеного періоду

У К А З
ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР

ПРО НАГОРОДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП
УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ
ПРИ ЦК КПРС ОРДЕНОМ ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА

За заслуги в науковій розробці історії Комуністичної партії і пропаганді теоретичної спадщини класиків марксизму-ленінізму нагородити Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС орденом Трудового Червоного Прапора.

Голова Президії Верховної Ради СРСР
М. ПІДГОРНИЙ

Секретар Президії Верховної Ради СРСР
М. ГЕОРГАДЗЕ

Москва, Кремль, 14 травня 1971 р.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 4 (133)

КВІТЕНЬ

1972

РІК ВИДАННЯ
П'ЯТНАДЦЯТИ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КІРС

СТАТТІ

- П. Т. Тронько — Берегти і примножувати історико-культурну спадщину . . . 3
В. І. Білоусов — До питання про визначення поняття ленінського стилю
роботи . . . 19

Назустріч 50-річчю утворення СРСР

- А. Д. Молочко (Мінськ) — Білорусія в братній сім'ї народів СРСР . . . 28
В. І. Дмитренко — Економічне співробітництво і взаємодопомога росій-
ського та українського народів у період восьмої п'ятирічки . . . 39

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Г. Ф. Марискевич (Львів) — Діяльність партійних організацій західних об-
ластей УРСР щодо підвищення ролі профспілок у господарському будів-
ництві (1956—1959 рр.) . . . 46
М. Д. Ющенко — Діяльність підпільних організацій України щодо збережен-
ня і зміцнення соціалістичної свідомості трудящих тимчасово окупованих
областей УРСР в 1941—1944 рр. . . 50
В. Ф. Солдатенко — Нові відомості про публікацію творів В. І. Леніна в
більшовицьких газетах України (березень—грудень 1917 р.) . . . 54
П. М. Безтака (Кіровоград) — В. І. Ленін про російське сільськогосподар-
ське машинобудування пореформеного періоду . . . 59
О. П. Вітрученко — Нормалізація міждержавних відносин між СРСР і ла-
тиноамериканськими країнами в роки Великої Вітчизняної війни . . . 64
В. О. Горбик — Безробіття в післявоєнній Англії . . . 71

ЗАМІТКИ

- В. І. Касьян (Ровно) — Партійне керівництво культосвітньою роботою проф-
спілок України в 1951—1955 рр. . . 79
В. І. Кравчук (Вінниця) — Діяльність партійних організацій Волині і Под-
ілля по зміцненню інтернаціональних зв'язків з трудящими капіталістич-
них країн (1921—1925 рр.) . . . 83
В. П. Сидоренко — П'ятий Всеукраїнський з'їзд профспілок . . . 87
В. Т. Крюков — Петербурзька військово-революційна організація та її зв'яз-
ки з Києвом . . . 91
З. А. Пашкуй (Мукачеве) — Політика мадьяризації українського населення на
Закарпатті в 1939—1944 рр. . . 98
Г. Д. Борисенко (с. Підгородня Дніпропетровської області Дніпропетров-
ського району) — Прізвиська розповідають про історію . . . 104
Ф. І. Стеблій (Львів) — Про «Інструкцію для учителів руського народу» . . . 115
М. І. Дихан (Одеса) — Роль представництва БКП у Виконкомі Комінтерну
(1925—1927 рр.) . . . 107

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- П. Л. Варгатюк (Кривий Ріг) — Необхідні доповнення . . . 111

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

К. Й. Уланівська (*Миколаїв*) — Вивчення питань культури в 5—6 класах 113

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Д. Я. Телегін — Про принцип і практику поділу на групи археологічних пам'яток 116

НАШ КАЛЕНДАР

М. Б. — Видатний радянський історик Б. Д. Греков 119
 О. Б. Коваленко (*Чернігів*) — В. Л. Модзалевський як історик України 121
 К. Г. Гуслистый — Петро Конашевич-Сагайдачний 123

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

А. В. Санцевич — Тема «В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні» в українській радянській історіографії 127
 В. Ф. Сокурєнко — Важливе джерело оволодіння безсмертною спадщиною вождя (До виходу в світ I—II томів біографічної хроніки В. І. Леніна) 133

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

П. І. Щербак (*Одеса*) — М. Д. Олійниченко. Ленінські накреслення — в життя. КІРС — організатор будівництва Дніпровського каскаду гідроелектростанцій 139
 Б. М. Потулов (*Ленінград*) — П. Е. Коломєєв. Вопросы здравоохранения в трудах В. И. Ленина 140
 М. Ф. Дмитрієнко — Історичні джерела та їх використання... (вип. V) 141
 В. О. Гавриленко (*Львів*), М. Ф. Котляр — В. Л. Янин. Актовые печати древней Руси X—XV вв. 143
 І. М. Кулинич — Д. С. Давидович. Эрст Тельман 145
 О. В. Хланта (*Ужгород*), С. Ю. Пруниця (*Ужгород*) — Вацлав Краль. Шлях до лєнінізму. Джерела до історії КПЧ в 1921—1929 рр. 147

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Вручення високої нагороди 149
 Є. П. Степ — Присвячено М. О. Скрипнику 150
 М. Я. Петухов — В Організаційному комітеті по підготовці і проведенню Всесоюзної наукової конференції «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР» 151
 Г. В. Божук (*Ужгород*) — В Ужгородському державному університеті 152
 П. М. Калениченко — Польські історики на Україні, радянські історики в Польщі 153
 Р. П. Ростікус (*Тернопіль*), М. М. Сергачов (*Тернопіль*) — Охорона пам'яток історії та культури на Тернопільщині 155
 В. П. — 70-річчя А. З. Барабоя 157

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калениченко (головний редактор), **Ю. В. Бабко**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **І. І. Коломійченко** (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр**, **М. І. Крячок**, **М. Н. Лещенко**, **І. В. Лупандін** (відповідальний секретар), **В. М. Нем'ятий**, **А. В. Санцевич**, **В. А. Чирко**, **Ф. П. Шевченко**,
А. М. Шлепаков, **П. М. Шморгуєв**.

Адреса редакції: Київ, 5, вул. Горького, 3.

Технічний редактор *Т. Р. Спекторова*

Коректор *Л. М. Шевченко*

БФ 00374. Здано до складання 27.II 1972 р. Підписано до друку 15.IV 1972 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 15,81
 Зам. К-34. Тираж 9000. Ціна 40 коп.

Статті

П. Т. ТРОНЬКО

БЕРЕГТИ І ПРИМНОЖУВАТИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНУ СПАДЩИНУ

В обставині високого політичного і трудового піднесення радянського народу, викликаного історичними рішеннями XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, відбувся II з'їзд Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Науково обґрунтовані рішення та документи XXIV з'їзду партії є розгорнутою програмою комуністичного будівництва в нашій країні, могутнім мобілізуючим фактором, що пробуджує в радянських людей невичерпну енергію до нових величних звершень. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у Звітній доповіді XXIV з'їздові партії говорив: «Ми знаємо, що доб'ємося всього, до чого прагнемо, успішно розв'яжемо завдання, які перед собою ставимо. Запорукою цього були, є і будуть творчий геній радянського народу, його самовідданість, його згуртованість навколо своєї Комуністичної партії, яка неухильно йде ленінським курсом»¹. Свідченням цього є успішне завершення минулої п'ятирічки, в якій радянські люди досягли значних успіхів у господарському та культурному будівництві. Неухильне зміцнення соціалістичної економіки Радянської України, як і інших республік дало змогу перетворити в життя широку програму соціальних заходів, підвищити добробут народу, всебічно розвивати культуру, освіту, науку, літературу та мистецтво. Досягнення тричі орденоносної України, здобуті в братній радянській багатонаціональній сім'ї,— це яскраве свідчення торжества ленінської національної політики Комуністичної партії.

Ще грандіозніші науково обґрунтовані плани комуністичного будівництва накреслили в Директивах XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 рр. Головне завдання дев'ятої п'ятирічки полягає в тому, щоб забезпечити значне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу на основі високих темпів розвитку соціалістичного виробництва, підвищення його ефективності, науково-технічного прогресу і прискореного зростання продуктивності праці. В цю всенародну справу господарського і культурного піднесення Радянської України значний вклад вносить багатомільйонна армія членів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 120.

історії та культури, які працюють на промислових підприємствах, будовах, транспорті, в сільському господарстві, в галузі культури, науки, освіти.

XXIV з'їзд КПРС приділив велику увагу питанням формування у радянських людей комуністичної свідомості, утвердженню марксистсько-ленінського світогляду, вихованню почуття гордості за свою Батьківщину, поваги до славних сторінок її минулого. Радянський народ шанує і любить своє героїчне історичне минуле, ретельно охороняє і зберігає надбання матеріальної та духовної культури. В жодній країні світу нема стільки пам'яток і музеїв, як в Радянському Союзі. Жодна капіталістична держава не проявляє такого піклування про охорону і збереження пам'яток, як це робиться в СРСР.

Поряд з органами Радянської влади збереженням і пропагандою історико-культурної спадщини в нашій республіці займається Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Його створення є новим проявом турботи ЦК КПРС і ЦК КП України, уряду Союзу РСР і уряду Української РСР про охорону історико-культурної спадщини радянського народу. Товариство — це масова добровільна громадська організація трудящих. Її мета — всебічно сприяти здійсненню заходів партії та уряду у справі охорони та збереження культурної спадщини, використання пам'яток минулого у патріотичному вихованні радянського народу, у підвищенні його освіти і культури. Серед членів Товариства — робітники, колгоспники, наукова і технічна інтелігенція, діячі літератури, мистецтва, вчителі шкіл, викладачі вузів, радянські воїни, ветерани війни і праці, студентська та учнівська молодь, всі ті, хто глибоко шанує і любить нашу історію, культуру.

Вони мають широко пропагувати ленінські ідеї охорони і збереження історико-культурної спадщини нашого народу; спільно з державними органами проводити заходи, спрямовані на вивчення та популяризацію пам'яток; встановлювати громадський контроль за їх охороною, використанням, ремонтом і реставрацією; виявляти невідомі або забуті пам'ятники культури, вести науково-дослідну роботу, створювати народні музеї, музейні кімнати тощо. Товариство успішно здійснює ці багатогранні завдання, стало справді масовою організацією, активним помічником Комуністичної партії у вихованні трудящих в дусі радянського патріотизму, відданості ідеалам комунізму.

Розв'язуючи складні завдання комуністичного будівництва, наша партія спирається на кращі надбання народів-братів соціалістичної Батьківщини. У Постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» вказується, що в нашій країні «створено необхідні умови для активної участі трудящих усіх національностей у розвитку науки, техніки, культури. Закономірним в духовному житті стали розквіт, зближення і взаємозбагачення культур соціалістичних націй та народностей»².

Наш вождь і вчитель В. І. Ленін всебічно розробив теоретичні основи й принципи будівництва нової соціалістичної культури, в тому числі визначив ставлення соціалістичної революції до культурної спадщини минулих епох. Ленін учив розглядати соціалістичну культуру як закономірний результат розвитку людства протягом багатовікової історії. Володимир Ілліч не тільки обгрунтував принципи і шляхи засвоєння культурної спадщини, а й дав яскраві зразки її практичного застосування, зокрема використання мистецтва як могутнього агітаційного засобу. Весь досвід здійснення культурної революції в нашій країні перекон-

² Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року, К., 1972, стор. 16.

ливо показав глибоку правоту Ілліча, справжній триумф його теоретичних настанов і практичної роботи в галузі використання культурної спадщини, здійснення плану монументальної пропаганди.

Надзвичайно багата на пам'ятники історії та культури Радянська Україна. На її території під охороною держави знаходиться 33 728 пам'ятників, в тому числі 10 075 — археології, 19 259 — історії, 3048 — мистецтва і 1346 — архітектури. До наших днів збереглися кургани Скіфії, залишки античних міст — Ольвії, Пантікапея, Херсонеса та ін. Захоплення викликають Софія Київська, споруди колишньої Києво-Печерської лаври і Видубецького монастиря, реставрація якого завершується, пам'ятники Чернігівського валу та Болдиної гори, старовинні споруди Переяслава-Хмельницького, Володимира-Волинського, Новгород-Сіверського, Львова, Кам'янець-Подільського, дерев'яна архітектура Карпат, безцінні перлини українського барокко, пам'ятники, пов'язані з історією легендарної Запорізької Січі. Споруджені з дивовижною майстерністю народними умільцями на території від Десни до Чорного моря, від Донецьких степів до зелених Карпат, вони назавжди вписані в книгу вітчизняної історії.

На землі українській є багато пам'ятників і пам'ятних місць, пов'язаних із здійсненням Великого Жовтня, громадянською війною, соціалістичним будівництвом, героїчними подіями Великої Вітчизняної війни, іменами видатних громадсько-політичних діячів, відомих працівників науки і культури. Побиті кулями стіни революційного «Арсеналу», сяючі вогні Дніпрогесу, червонозоряніobelіски на братських могилах радянських воїнів, партизанів і підпільників, пам'ятники віковичної дружби українського народу з російським та іншими народами багатонаціональної Радянської Вітчизни — все це свято береже наш народ.

Великої шкоди історико-культурній спадщині народів Радянського Союзу, в тому числі й українського, завдали німецько-фашистські загарбники. Та відразу ж по закінченні війни, поряд з найважливішими завданнями відбудови народного господарства республіки, Комуністична партія і уряд багато уваги приділяли відновленню зруйнованих пам'ятників, експозицій музеїв, розшуку пограбованих народних реліквій. Незважаючи на великі труднощі післявоєнного відбудовчого періоду, уряд республіки виділив понад 10,5 млн. крб. на реставрацію, консервацію та наукове дослідження пам'ятників культури. Завдяки піклуванню держави більшість зруйнованих пам'ятників було відбудовано, реставровано та повернуто до культурного фонду країни, до того ж, встановлено понад 1 тис. меморіальних дощок на місцях і будинках, пов'язаних з визначними історичними подіями, життям та діяльністю видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави, відомих працівників науки, літератури, мистецтва.

У кровопролитних боях за визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників полягли сотні тисяч радянських людей — синів всіх народів нашої Вітчизни. Пам'ять про них свято береже і берегтиме український народ! Ще тривала жорстока війна, а ЦК КП України і уряд республіки вжили заходів до впорядкування могил і увічнення пам'яті воїнів, які віддали своє життя в боротьбі з гітлерівськими загарбниками. Понад 16 тис. надмогильних плит, стел таobelісків встановлено в республіці на честь героїв-воїнів, партизанів і підпільників. «За останні роки в республіці,— сказав у звітній доповіді XXIV з'їзду Комуністичної партії України Перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест,— проведено велику роботу по увічненню героїчних подвигів нашого народу. Створені величні меморіальні комплекси в Краснодарі і на Савур-Могили, «Легендарна тачанка» під Каховкою, меморіали Радянської Армії у Львові і Корсунь-Шевченківської битви»

на Черкащині, пам'ятники вічної слави в багатьох містах і селах. Вони відіграють велику роль в патріотичному вихованні молоді, всіх трудящих»³.

Лише на території Харківської області протягом 1967—1971 рр. за участю і при фінансовій допомозі Товариства встановлено 955 пам'ятних знаків і 850 меморіальних дощок, на яких викарбувано близько 45 тис. імен радянських воїнів, партизанів і підпільників. Понад 300 пам'ятних знаків встановлено на Вінниччині і Хмельниччині, на відзначення подвигу Радянських Збройних Сил у Співурівсько-Березнегуватській операції споруджується меморіальний комплекс на Миколаївщині.

Водночас на Україні споруджено чимало пам'ятників і монументів, що увічнюють образ вождя і вчителя трудящих В. І. Леніна. На площах багатьох міст встановлено пам'ятники видатним діячам Комуністичної партії та Радянської держави — С. В. Косіору, Г. І. Петровському, В. Я. Чубарю, Д. З. Мануїльському, В. М. Примакову (в Києві), М. О. Скрипнику (в Харкові), В. П. Затонському (в Хмельницькому), Артему (в Донецьку), Ю. М. Коцюбинському (в Чернігові) та іншим.

Протягом нинішньої п'ятирічки в ряді міст республіки буде споруджено пам'ятники В. І. Леніну, партійним і радянським діячам: А. О. Жданову (в Жданові), В. О. Антонову-Овсієнку (в Чернігові), В. Я. Чубарю (в с. Чубарівці Запорізької області), М. І. Подвойському (в с. Купашівці Чернігівської області), Д. С. Коротченку і С. А. Ковпаку (в Києві), філософу Григорію Сковороді, видатним письменником Івану Котляревському, Лесі Українці, Павлу Тичині (в Києві), Ярославу Галацу, Олександрю Гаврилюку і Степану Тудору (у Львові), монументи на честь 50-річчя Радянської влади (в Києві) та проголошення Радянської влади на Україні (в Харкові), обеліски в містах-героях Севастополі, Києві та Одесі тощо. В Кодні та Умані передбачається встановити пам'ятники учасникам Коліївщини, а в багатьох містах республіки спорудити монументи, меморіали на честь подвигів радянського народу в роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн.

Головною функцією в діяльності Товариства є охорона, збереження і пропаганда пам'ятників історії та культури. Воно повинно також залучати широку громадськість до обговорення проектів пам'ятників, подавати на розгляд державних органів обґрунтовані пропозиції щодо місць їх спорудження, влаштовувати наукові консультації архітекторам та скульпторам під час їх роботи над проектами, рекомендувати своїх представників до складу комісій по прийому пам'ятників, допомагаючи таким чином партійним і радянським органам контролювати порядок проектування та спорудження пам'ятників і монументів, встановлений постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 24 червня 1966 р.

Важливою складовою частиною різноманітної патріотичної діяльності Товариства є науково-дослідна робота його організацій. Вона побудована на марксистсько-ленінських науково-методологічних засадах, на ленінському принципі партійності, класовому підході до оцінки історичних фактів, подій, діяльності осіб і сирняє вихованню трудящих у дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, підвищенню їх освітнього та культурного рівня.

Свою науково-дослідну роботу Товариство охорони пам'ятників здійснює в тісному контакті з інститутами Академії наук УРСР, вищими навчальними закладами, історичними, краєзнавчими, художніми

³ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 56.

музеями, науково-методичними радами Міністерства культури УРСР та Держбуду УРСР. Вона полягає в розробці комплексних наукових тем, присвячених певним періодам розвитку української культури і мистецтва, проведенні наукових розвідок, вивченні та публікації архівних матеріалів, розробці проблем наукової реставрації і консервації пам'яток мистецтва та архітектури, підготовці методичної літератури, науковій паспортизації та каталогізації пам'яток, підготовці науково-методичних семінарів-нарад та наукових конференцій. Особливо активізувалася науково-дослідна діяльність Товариства в зв'язку з відзначенням 100-річчя від дня народження В. І. Леніна.

В республіці значну роботу проведено по вшануванню пам'яті учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни, на честь яких встановлено близько 600 пам'яток і пам'ятних знаків. Подвиг героїв громадянської війни гідно увічнити меморіальний комплекс під Каховкою, де в 1920 р. Червона Армія завдала нищівного удару врангелівцям. Справа честі Херсонської та інших обласних організацій Товариства внести свій вклад у його спорудження. Організаціям Товариства спільно з державними органами охорони пам'яток та науковцями необхідно продовжити виявлення імен тих, хто боровся за встановлення на Україні Радянської влади.

Ніколи не померкне в пам'яті народній невмирущий подвиг Радянської Армії в боротьбі з гітлерівськими загарбниками. Саме наш народ, наша армія винесли на своїх плечах основний тягар війни. І сучасники, і нащадки збережуть у своїх серцях імена героїв, які врятували світ від фашистської чуми. «Ніхто не забутий, ніщо не забуто» — під таким гаслом працюють організації Товариства. Вони розшукують поховання загиблих воїнів, збирають матеріали про бойовий шлях військових частин, партизанських загонів, підпільників, беруть активну участь в увічненні подвигів героїв. Прикладом, гідним наслідування, є діяльність Сумської обласної організації, з допомогою якої на території Спідшанського лісу створено меморіальний комплекс Партизанської слави, збудовано музей, упорядковано землянки. У Кривому Розі проводяться свята на вулиці Героя. Так, на житловому масиві шахти «Більшовик» гірники вшанували пам'ять Героя Радянського Союзу В. А. Дішинського, який поліг у бою з німецько-фашистськими загарбниками під час визволення Кривбасу. Його іменем названо вулицю, а на одному з будинків відкрито меморіальну дошку.

Значну роботу у справі виявлення імен невідомих героїв Великої Вітчизняної війни проводять тисячі активістів Товариства. Справжніми ентузіастами цієї справи є ветерани війни: двічі Герой Радянського Союзу, генерал-лейтенант запасу З. К. Слюсаренко, Герой Радянського Союзу В. Ю. Бондаренко, генерал-майор запасу Д. Г. Макаренко, полковники запасу А. К. Корнілов, Н. М. Лось, О. М. Іванов, підполковник запасу І. П. Очеретько, письменники Павло Автомонов, Олексій Роготченко, Анатолій Стась, Анатолій Хорунжий та багато інших.

Протягом останніх років юні слідопити республіки під керівництвом ЦК ЛКСМУ і Міністерства освіти та їх органів на місцях організували тисячі походів по місцях бойової слави. Президія Республіканського правління Товариства високо оцінила роботу червоних слідопитів, вручивши 100 кращим школам бюсти В. І. Леніна.

В республіці організовано шефство підприємств, колгоспів, радгоспів, шкіл над пам'ятниками воїнам. Біля пам'яток приймають у комсомол, влаштовують дні пам'яті загиблих воїнів, проводять піонерські лінійки. Все це має велике значення для патріотичного виховання наших людей, особливо молоді і юнацтва. Та великий подвиг радянських

воїнів настійно вимагає дальшого розгортання роботи Товариства у справі увічнення та вшанування пам'яті героїв.

У тяжких битвах Великої Вітчизняної війни з особливою силою проявилась нездоланність ленінської дружби народів нашої країни. За ратні подвиги під час визволення Радянської України 3755 воїнів 43 національностей були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу. Місця їхніх подвигів необхідно відзначити пам'ятними знаками. На будинках, де народилися або жили Герої Радянського Союзу, на вулицях, названих їх іменами, треба встановити меморіальні дошки з описом подвигу. Потрібно встановити також пам'ятні знаки на честь 300 військових з'єднань, що за визволення української землі від гітлерівських загарбників удостоєні найменувань міст нашої республіки.

Дорогою ціною здобув наш народ перемогу над фашизмом. Це — мільйони загиблих радянських людей, зруйновані гітлерівцями міста і села. На місцях колишніх згарищ, масових розстрілів радянських людей, концтаборів треба встановити пам'ятні знаки.

Відповідно до постанови ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР у Києві створюватиметься музей «Україна у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років», що гідно увічнить героїзм нашого народу в боротьбі з фашизмом. Уже тепер слід широко розгорнути збирання експонатів для цього музею. Виявлення імен невідомих героїв, вшанування пам'яті, збирання і зберігання реліквій в музеях мають стати першорядним завданням, почесним обов'язком усіх членів і організацій Товариства.

В рішеннях XXIV з'їзду КПРС висунуто нові підвищені вимоги до суспільних наук. Вчені республіки, які є активістами нашого Товариства, провели ряд наукових досліджень, що є гідним внеском у радянську історичну науку. Вони збагатили наші знання з історії, культури та мистецтва Київської Русі, героїчної визвольної боротьби українського народу у XVI—XVII ст., спільної революційної боротьби російського і українського народів проти царського самодержавства, за перемогу Радянської влади, за побудову комунізму.

Останнім часом на території республіки проведено чимало успішних археологічних розвідок і відкриттів. Робота археологічних експедицій у вивченні скіфських курганів та виявленні інших пам'яток матеріальної культури давнини високо оцінена ЦК КП України та урядом республіки. Велику допомогу археологічним експедиціям подають місцеві партійні, державні органи, підприємства, колгоспи, широкі кола населення. Так, під час розкопок Товстої могили біля м. Орджонікідзе на Дніпропетровщині археологічній експедиції допомагали всі — від секретаря міськкому партії до шахтарів. Особливо велику допомогу експедиції подав директор гірничозбагачувального комбінату Герой Соціалістичної Праці Г. Л. Середа.

Активну участь у дослідженні археологічних пам'яток беруть Дніпропетровська, Одеська, Донецька, Кіровоградська, Закарпатська, Сумська, Херсонська обласні організації Товариства.

Однак стан охорони й збереження пам'яток археології на території республіки вимагає дальшого поліпшення. Міністерство культури УРСР, Держбуд УРСР та Товариство розробили зразки охоронних знаків на пам'ятки археології. Слід почати їх виготовлення і встановлення на об'єктах, що охороняються державою.

Цінними пам'ятниками давнини є оборонні так звані Змійові вали, яких на Україні налічується близько 125. Особливо багато їх на території Київської, Чернігівської та Житомирської областей. Ці вали були забуті, їх ніхто не вивчав і не охороняв. Тимчасом вони можуть дати

цінну інформацію про найдавніші часи історії нашої Батьківщини. Правлінню Товариства разом з Міністерством культури та Інститутом археології АН УРСР необхідно розглянути питання про облік і охорону Змійових валів та провести їх ретельне дослідження.

Прогресивну роль в історії українського народу, у зміцненні зв'язків двох братніх народів — російського і українського, у возз'єднанні України з Росією відіграла Запорізька Січ, яку К. Маркс назвав «козацькою республікою». Рада Міністрів Української РСР у 1965 р. прийняла постанову «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорізького козацтва».

У грудні 1975 р. наша країна відзначатиме видатну історичну подію — 150-річчя повстання декабристів, яке знаменувало, за визначенням В. І. Леніна, перший період революційно-визвольного руху в Росії. Організації Товариства провели певну роботу в дослідженні пам'ятних місць, пов'язаних з діяльністю декабристів на Україні. Член науково-методичної ради пам'ятників архітектури і будівництва при Республіканському правлінні архітектор В. М. Дюмін виявив і дослідив майже 30 пам'ятних місць, розробив пропозиції для реставрації парку декабристів у Кам'янці. Організаціям Товариства слід взяти активну участь у підготовці й проведенні ювілею.

Партія і уряд приділяють велику увагу вшануванню діячів культури: письменників, художників, артистів, композиторів. Український народ свято зберігає пам'ять про видатних представників культури братнього російського та інших народів Радянського Союзу. Протягом останнього часу організації Товариства брали участь у відзначенні ювілейних дат видатних діячів української культури — 200-річчя від дня народження І. П. Котляревського, 100-річчя Лесі Українки, Василя Стефаника, Леся Мартовича, В. М. Гнатюка.

За останні роки Міністерство культури УРСР, Держбуд УРСР і організації Товариства провели значну роботу в галузі обліку, паспортизації та охорони пам'яток мистецтва. Етнографічні пам'ятки, твори народного й ужиткового мистецтва поповнили музеї народної архітектури та побуту просто неба. Регіональні музеї такого типу створено в Переяславі-Хмельницькому (з ініціативи заслуженого працівника культури України УРСР М. І. Сікорського), Ужгороді, Львові, Косові.

Відповідно до постанови уряду республіки створюється Музей народної архітектури та побуту Української РСР у Києві, який передано у відання Товариства. На спорудження, впорядкування території та збір матеріалів для музею у 1971 р. Товариство виділило близько 0,5 млн. крб. Будівництво музею — це велика й почесна справа, у якій повинні взяти участь всі обласні, міські та районні організації Товариства. Будівництво музею треба завершити протягом п'ятирічки. Слід посилити збирання пам'яток побуту й етнографії. Велику допомогу в цьому повинні подати інститути суспільних наук АН УРСР.

Серед шанувальників мистецтва є чимало ентузіастів-збирачів, які передають пам'ятки до музейних колекцій. Саме їх зусиллями створено музей народного мистецтва в Косові. Організаціям Товариства слід посилити роботу по виявленню творів мистецтва в колекціях приватних осіб, культових спорудах тощо і передавати їх на зберігання в музеї.

Комуністична партія і Радянський уряд піклуються про збереження архітектурної спадщини, яка є неоціненним скарбом народу. Постановою Ради Міністрів УРСР затверджено список пам'ятників архітектури УРСР, що перебувають під охороною держави. З 1968 р. існує список стародавніх міст, селищ і сіл УРСР, проекти забудови яких мають погоджуватись у державних органах. Держава асигнує великі кошти на

ремонт і реставрацію пам'ятників архітектури. За п'ять років на ремонтно-реставраційні роботи з різних джерел фінансування витрачено близько 20 млн. крб., у тому числі організації Товариства виділили майже 1 млн. крб.

Досвід показує, що найкраще зберігаються ті пам'ятники архітектури, де розміщені культурно-освітні установи — атеїстичні музеї, картинні галереї. Хороші приклади використання старовинних споруд є, зокрема, у Львові. Організаціям Товариства разом з органами Міністерства культури УРСР слід розробити конкретні пропозиції щодо використання пам'ятників архітектури під культурно-освітні установи.

Однією з проблем, що виникає під час забудови міст, є збереження пам'ятників архітектури в сучасних ансамблях. Це дасть змогу зберегти історичне обличчя міста, тому організації Товариства разом з державними органами і проектними організаціями мають дбати про розумне поєднання нового будівництва з охороною пам'ятників.

З метою використання радянського законодавства як дійового засобу збереження пам'ятників культури при Республіканському та обласних правліннях Товариства організовано громадські інспекції та секції правової охорони пам'ятників, що проводять велику роботу у справі охорони культурної спадщини. Завдяки втручання громадської інспекції Республіканського правління Товариства (голова — Г. П. Пінчук) поліпшилося збереження деяких об'єктів на Полтавщині. Активістам громадської інспекції є над чим попрацювати: адже і сьогодні трапляються окремі керівники установ та організацій, а також деякі громадяни, які порушують правила збереження і охорони пам'ятників. Необхідно й надалі дбати про те, щоб у республіці не було прикладів недбайливого ставлення до пам'ятників культури.

Кожний період боротьби нашого народу за побудову соціалізму, за створення матеріально-технічної бази комунізму характеризується певним станом розвитку науки і техніки.

Велику увагу виявленню пам'ятників соціалістичного будівництва, науки і техніки, вивченню історії фабрик і заводів приділяють обласні організації Товариства, зокрема, Дніпропетровська, Донецька, Одеська, Львівська. Наприклад, члени Дніпропетровської обласної організації Товариства (голова бюро секції — кандидат технічних наук І. М. Шаповал) виявили і взяли на облік винаходи видатних учених, зокрема модель залізничного мосту, створеного у 20-х роках Є. О. Патоном. На заводі ім. Петровського зберігається макет верстата, на якому працював Г. І. Петровський.

Завдання наших організацій на наступну п'ятирічку — продовжити виявлення пам'ятників науки і техніки соціалістичного будівництва в нашій країні.

Величезна роль у збереженні та пропаганді пам'ятників матеріальної і духовної культури нашого народу належить музеям. Зараз на Україні діє понад 5 тис. народних музеїв і музейних кімнат, в тому числі 1725 історичних, 79 краєзнавчих, 137 бойової і трудової слави, 50 літературних тощо. Серед народних музеїв республіки кращими є музеї історії заводів «Арсеналу» ім. Леніна і «Ленінської кузні» в Києві, тракторного заводу ім. Серго Орджонікідзе та заводу транспортного машинобудування ім. В. О. Малішева в Харкові, Лебединський краєзнавчий музей, історико-краєзнавчий музей у с. Вовчик на Полтавщині, Торчинський краєзнавчий музей на Волині, музей партизанської слави в с. Словечному на Житомирщині, музеї Львівського університету та Кам'янець-Подільського педінституту, Павлоградський і Хотинський історико-краєзнавчі та ряд інших.

Організаціям Товариства слід приділяти більше уваги музеям, що працюють на громадських засадах, взяти їх на своє утримання та фінансування. Разом з органами Міністерства культури УРСР треба домогтися створення народних музеїв у кожному місті, райцентрі, великому селі.

Поряд з певним надбанням позитивного досвіду у науково-дослідній роботі Товариства є ще багато недоліків. Зокрема, дослідна робота організацій ще слабо координується з діяльністю державних установ, науково-дослідних інститутів, вузів. Не всі науково-методичні ради стали справжніми творчими колективами. Республіканське й обласні правління ще слабо допомагають міським, районним, первинним організаціям Товариства у підвищенні рівня науково-дослідної роботи.

Завдання організацій Товариства полягає в дальшому науковому дослідженні пам'ятників культури, проведенні їх обліку і паспортизації, складанні каталогів для видання протягом 1973—1975 рр. тритомного анотованого каталога «Пам'ятники культури Української РСР». Він буде першим кроком до здійснення багатотомної енциклопедичної праці — складової частини «Зводу пам'ятників народів СРСР». Обов'язок всіх членів Товариства, керуючись рішеннями XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, ще активніше брати участь у науковому дослідженні, охороні та дальшому примноженні нашої історико-культурної спадщини.

Одним з основних завдань Товариства, визначених його Статутом, є широка популяризація ленінських ідей про збереження історико-культурної спадщини. Усна і друкована пропаганда, екскурсії, лекції, виступи в пресі, по радіо і телебаченню, видання краєзнавчої літератури, створення кінофільмів, організація виставок — все це служить вихованню мас у дусі радянського патріотизму, соціалістичного інтернаціоналізму, вірності ідеалам комунізму.

Протягом останнього часу члени всіх обласних організацій підготували чимало змістовних лекцій, що читаються не лише в обласних, а й у районних, центрах та селах. Особливо варто відзначити Ленініану, створену в ювілейному році. Багато змістовних лекцій присвячено героїчному подвигові радянського народу у роки Великої Вітчизняної війни. Ряд організацій практикують виїзди в райони лекторських бригад. На жаль, мало читається лекцій на селі про пам'ятники культури Ровенською, Чернігівською, Волинською, Львівською, Полтавською обласними організаціями Товариства.

Треба постійно дбати про високий ідейний і науковий зміст лекцій, оскільки вони мають збагачувати слухачів знаннями, розширювати їх кругозір, пробуджувати благородні патріотичні почуття. Зараз, коли наш народ готується гідно зустріти 50-річчя утворення СРСР, організації Товариства повинні звернути особливу увагу на розробку лекцій про дружбу радянських народів-братів.

З метою підвищення рівня підготовки активу Товариства в містах і селах створено народні університети охорони й пропаганди пам'ятників культури. Нині тисячі членів Товариства є постійними слухачами 85 університетів, їх філіалів та факультетів. Мережа цих осередків пропагандистської роботи весь час розширюється. Протягом 1969—1970 рр. безпосередньо на підприємствах відкрито п'ять народних університетів, вони працюють також у селах. Кілька років, наприклад, діє факультет народного університету в с. Степані Сарненського району Ровенської області. Народні університети Товариства мають готувати кадри краєзнавців-екскурсоводів, озброєних необхідними знаннями і методами вдумливої роботи з людьми.

Зрослим завданням популяризації пам'ятників культури служать кінолекторії, яких зараз у республіці є 285. Нині на порядку денному стоїть питання про створення мережі кінолекторіїв не тільки у районних, а й первинних організаціях Товариства. У цій справі певний досвід мають Ворошиловградська, Харківська, Черкаська обласні організації.

У постановах партії та уряду велике значення надається пропаганді пам'ятників у межах туристських трас та маршрутів. Керуючись партійними настановами, організації Товариства разом з Управлінням у справах іноземного туризму поліпшують свою роботу. У розгортанні екскурсійної роботи повчальний досвід мають Київська міська та Донецька, Одеська, Запорізька, Хмельницька обласні організації Товариства.

Розширення мережі екскурсійних маршрутів, особливо до пам'ятників, що мають всесвітнє значення, залежить від багатьох організацій: транспортних, шляхових, торговельних, а також тих, що займаються виробництвом сувенірів. Координувати їхню роботу мають місцеві Ради депутатів трудящих. Виробити ж нові маршрути повинні державні органи охорони пам'ятників, Товариство і Українська Рада у справі туризму та екскурсій.

Велику допомогу організаціям Товариства у пропаганді та популяризації пам'ятників подають газети, журнали, телебачення, радіо, інформаційні агентства. Населення нашої республіки має близько 18 млн. радіоприймачів і радіоточок та близько 8 млн. телевізорів. Радіо і телебачення збирають справді мільйонні аудиторії. За останній час поживилася пропаганда історико-культурної спадщини по телебаченню. З 14 телевізійних студій, що працюють у республіці, 8 періодично готують тематичні тележурнали. Проте бажано було б збільшити їх тривалість, а також подбати про те, щоб деякі з них, зокрема ті, що присвячені пам'яткам народної творчості, показувати в кольорі. Товариству слід допомогти Республіканській студії телебачення випускати щотижневик про визначні місця і пам'ятники нашої республіки. Необхідно також залучити до популяризації історико-культурних скарбів студию «Укртелефільм».

З початку 1967 р. щомісяця виходить в ефір республіканський радіожурнал «Пам'ятники України» (голова громадської редколегії — кандидат архітектури М. С. Коломієць), що має серед слухачів велику популярність. Кілька разів він звучав і по Всесоюзному радіо. З 1971 р. «Пам'ятники України» слухають і наші співвітчизники за кордоном. З ініціативи організацій Товариства зазвучали радіожурнали про пам'ятники культури в 22 обласних центрах та ряді міст республіки. Необхідність і доцільність таких радіожурналів ні в кого не викликає сумніву.

З метою поширення знань про пам'ятники організації Товариства проводили кінофестивалі, зокрема в Києві, Львові, Ворошиловграді. Необхідно краще використовувати кіно — могутній засіб пропаганди духовних надбань народу. Республіканське правління розробило і подало у Комітет кінематографії при Раді Міністрів Української РСР свої пропозиції щодо створення протягом 1971—1975 рр. нових фільмів про визначні пам'ятники культури.

На Україні є великий загін кінолюбителів, які знімають фільми про свій рідний край, про пам'ятники культури. Товариство провело республіканський кінофестиваль, де були представлені стрічки аматорів з багатьох областей УРСР. Кращі з них відзначено преміями, рекомендовано до показу по телебаченню та в організаціях Товариства. Треба й надалі не послаблювати уваги до кіноаматорів.

Важливою справою Товариства є видання путівників, буклетів, художніх листівок, плакатів. Певний досвід у цьому напрямі організації Товариства уже мають. За п'ять років разом з видавництвами і облас-

ними управліннями преси вони випустили понад 300 назв листівок, плакатів і буклетів. Тільки в 1971 р. видавництва республіки мали видати 760 назв краєзнавчих і туристських видань загальним тиражем 12 млн. примірників.

Значно збільшило випуск туристсько-краєзнавчої літератури по різних областях України — путівників, фотоальбомів, фотонарисів видавництво «Мистецтво». Проте вони містять надто обмежену наукову інформацію про пам'ятники культури, бракує художнього смаку в їх оформленні. Треба, щоб видавництва виявляли більшу вимогливість до науково-довідкового змісту і цілеспрямованості краєзнавчої літератури, вимагали від авторів вміло поєднувати розповіді про нашу сучасність та історичне минуле, уникати сухого переліку фактів, повчальних фраз, а яскравим словом змальовувати визначні пам'ятки нашого народу, розповідати про їх цінність.

Справжньою трибуною Товариства став республіканський шоквартальний інформаційно-методичний бюлетень журнального типу «Пам'ятники України», що почав виходити з 1969 р. На його сторінках висвітлюється кращий досвід роботи організацій у справі наукового дослідження, збереження, пропаганди та популяризації історико-культурної спадщини радянського народу, друкуються статті про пам'ятники культури. Однак треба знайти шляхи дальшого поліпшення його змісту, літературної якості, художнього оформлення і поліграфічного виконання. Пропаганда і популяризація пам'ятників культури вимагає глибокого та серйозного підходу, адже їх треба використовувати в ідеологічній роботі як засіб естетичного, емоційного та художнього впливу на людину. Необхідно активізувати пропаганду ленінських ідей про збереження історико-культурної спадщини, ще ширше її популяризувати серед трудящих.

На XXIV з'їзді КПРС з особливою силою наголошено на необхідності залучення широких кіл трудящих до вирішення всіх важливих питань державного, господарського, культурного будівництва, а також до політичного та громадського життя. Товариство — самодіяльна організація, здатна успішно розв'язувати завдання, що визначені його Статутом. Республіканське правління Товариства та його органи на місцях приділяли велику увагу організаційному зміцненню всіх ділянок. За станом на 1 жовтня 1971 р. в республіці діяло 25 обласних, Київська та Севастопольська міські на правах обласних, 609 міських і районних організацій Товариства. З 1967 р. кількість первинних організацій зростає з 22 тис. до 52,2 тис., індивідуальних членів — з 1,4 млн. до 6,1 млн., а колективних — майже втричі і перевищила 31 тис. В числі колективних членів — 15 тис. підприємств і майже 9 тис. колгоспів та радгоспів. Отже, організація Товариства за допомогою і під керівництвом партійних і радянських органів провели велику роботу по залученню трудящих до активної участі в охороні, збереженні й пропаганді пам'ятників історії та культури.

Звітно-виборні збори і конференції, що відбулися напередодні II з'їзду в усіх первинних, районних, міських і обласних організаціях, свідчать про зрослу активність членів Товариства, які під час обговорення важливих проблем охорони та збереження пам'ятників висловили чимало слушних зауважень і цінних пропозицій.

Поповнення лав Товариства набуває справді масового розмаху там, де ведеться цікава, різноманітна за формами робота, де місцеві організації широко пропагують свою діяльність, налагодили тісний зв'язок з підприємствами і колгоспами, навчальними закладами. Значну роботу проводить Вінницька обласна організація (голова правління — заслужений працівник вищої школи Української РСР, професор В. М. Бор-

щевський, відповідальний секретар — заслужений працівник культури Української РСР М. К. Гненний). На пленумах правління, засіданнях президії обговорюються актуальні питання про збереження пам'ятників, їх пропаганду тощо. Члени правління і працівники апарату обласної організації систематично бувають в районах, де подають допомогу в організаційній роботі, проведенні пленумів, обстеженні пам'ятників, організації дослідної роботи. Пам'ятники культури Вінницька обласна організація широко популяризує шляхом організації лекцій (в 1971 р. їх прочитано близько 5 тис.), видання плакатів тощо. В місті працює народний університет, створено фототеку пам'ятників і картотеку всіх видатних земляків.

Постійно дбає про вивчення та популяризацію передового досвіду роботи районних та первинних організацій, про навчання активу правління Дніпропетровської обласної організації (голова — заслужений діяч науки Української РСР, професор С. А. Волотковський, відповідальний секретар — М. С. Головін). Протягом 1970—1971 рр. там відбулося вісім обласних семінарів. Обласна організація Товариства подала велику допомогу державним органам у проведенні паспортизації пам'ятників культури, організувала над ними шефство. Протягом 1968—1971 рр. в області витрачено на ремонт, реставрацію, будівництво пам'ятників і обладнання народних музеїв більше 600 тис. крб. За участю державних органів складено п'ятирічний план реставрації 111 пам'ятників (93% витрат на ці роботи передбачено віднести на рахунок Товариства).

Республіканське правління, узагальнивши досвід роботи Вінницької та Дніпропетровської обласних організацій, рекомендувало широко впроваджувати його в усіх організаціях.

Велику роботу щодо популяризації пам'ятників, їх збереження проводить Севастопольська міська організація (голова правління — голова міськвиконкому П. М. Стенковий). У Севастополі є багато пам'ятників, що розповідають про славу чорноморську твердиню. Над ними шефствують виробничі колективи, установи, навчальні заклади. У місті проводяться декади огляду пам'ятників. Тисячі членів організації беруть участь у суботниках по їх благоустрою і ремонту.

Однак у діяльності ряду обласних організацій є істотні недоліки. Так, правління Одеської обласної організації не приділяє уваги первинним ланкам, їх кількісному зростанню. В Одесі — місті з 800-тисячним населенням, десятками навчальних закладів, сотнями підприємств і установ, членів Товариства вдвоє менше, ніж у Севастополі. Низький рівень організаційної роботи в Івано-Франківській обласній організації. Ряд районних і первинних організацій тут існує лише на папері. Звітновибірні збори та конференції в деяких з них пройшли формально.

Республіканському правлінню необхідно подавати всебічну допомогу обласним, міським, районним та первинним організаціям, приділяти увагу навчанню кадрів. При правліннях обласних організацій треба створити науково-методичні кабінети, народні університети, невеликі кішолекційні та виставочні зали, наукові бібліотеки. В останніх обов'язково мають бути карта та картотека пам'ятників області. З метою поліпшення інформації, поширення передового досвіду доцільно видавати на склографі інформаційні бюлетені.

Усі обласні організації за прикладом Київської, Дніпропетровської, Хмельницької повинні розробити на п'ятирічку план подання допомоги державним органам у реставрації та збереженні пам'ятників, їх пропаганді серед населення. Ці плани мають бути затверджені облвиконками. У деяких містах і районах бажано було б організувати майстерні виробництва сувенірів та реставрації пам'ятників. Адже Рада Міністрів

УРСР визнала за доцільне надати Товариству виключне право на виробництво сувенірів про пам'ятники культури. Це сприяло б зміцненню фінансової бази обласних організацій Товариства.

Великі обов'язки покладені Статутом Товариства на міські та районні організації: вони створюють первинні організації, секції й комісії, керують їхньою роботою, беруть на облік пам'ятники історії та культури, вживають заходи щодо їх вивчення, охорони й збереження, широко популяризують їх серед трудящих, збирають вступні та членські внески тощо. Багато міських і районних організацій під керівництвом і за допомогою партійних та державних органів з успіхом виконують ці почесні завдання. Тим приємніше, що там шанувальники нашої спадщини працюють на громадських засадах.

Кам'янець-Подільська міська організація, членами якої є третина населення міста, подає велику допомогу державним органам у вивченні та збереженні пам'ятників культури. Тут здійснено археологічне та архітектурне дослідження Старої фортеці й опубліковано його матеріали. В 1970—1971 рр. проведено більше 200 екскурсій і прочитано майже 400 лекцій про пам'ятники міста. Організація приділяє велику увагу систематичному контролю за експлуатацією пам'яток архітектури орендарями та ходом і якістю реставраційних робіт. У місті працює факультет народного університету.

Заслуговує на увагу й досвід роботи Оріхівської районної організації Товариства (Запорізька область), правління якої в своїй роботі постійно спирається на широкий актив. Там створено 107 первинних організацій (17 тис. членів), 87 підприємств та колгоспів району є колективними членами Товариства. За активною участю організації відремонтовано пам'ятник воїнам об'єднаної Московсько-Петроградської бригади курсантів, які загинули в 1920 р. під час визволення Оріхова від врангелівців, встановлено пам'ятні знаки на честь радянських воїнів-визволителів та односельчан, які полягли на фронтах Великої Вітчизняної війни. З ініціативи правління районної організації складено путівник по пам'ятних місцях Оріхівщини, організовано 65 походів по місцях бойової та трудової слави (в них взяло участь близько 2 тис. громадян), створено 9 народних музеїв, багато кімнат революційної, бойової і трудової слави. Громадська група лекторів (16 чол.) лише за 1971 р. прочитала 215 лекцій.

На жаль, в ряді районів організаційна робота ведеться на низькому рівні. Це, зокрема, стосується Путивльської районної організації (Сумська обл.), пленуми й засідання президії якої відбуваються нерегулярно. Секції там існують формально й не виконують вимог Статуту. Відсутність контролю за діяльністю первинних організацій призвела до того, що в районі за 1970—1971 рр. в члени Товариства не прийнято жодної людини. Районна організація не подає державним органам майже ніякої допомоги в збереженні пам'ятників архітектури.

Відповідно до вимог Статуту обласні організації Товариства повинні поліпшувати керівництво міськими та районними організаціями, поширювати досвід їх роботи, особливу увагу приділяти навчанню активу міської та районної ланок.

Первинна організація на підприємстві, в колгоспі, установі — основна ланка, від діяльності якої залежить успіх роботи всього Товариства. Успішно, на високому організаційному рівні працює первинна організація Єнакіївського ордену Трудового Червоного Прапора металургійного заводу, яку очолює начальник проектного відділу підприємства Л. В. Рябкін. За 1970—1971 рр. кількість членів Товариства на підприємстві зросла майже втричі і зараз досягає близько 9 тис. чол., які входять до складу 35 цехових організацій. З ініціативи первинної організації на

заводі створено музей, а 1970 р. збудовано монумент «Комуністичний вексель», копію якого Герой Соціалістичної Праці В. О. Крюк вручив XXIV з'їзду КПРС. За участю металургів — членів Товариства — в місті створено меморіальний сквер, де увічнено пам'ять радянських воїнів, які загинули під час визволення Єнакієвого від німецько-фашистських загарбників, реконструйовано пам'ятник борцям за Радянську владу. Досвід цієї організації заслуговує цілковитого схвалення й поширення. За підсумками громадського огляду пам'ятників культури, присвяченого 100-річчю від дня народження В. І. Леніна, організація заводу нагороджена Дипломом першого ступеня.

Республіканському, обласним, міським і районним правлінням особливу увагу слід приділити роботі первинних організацій, домогтися, щоб вони неухильно виконували статутні вимоги, активно залучали населення до участі в охороні, збереженні й вивченні пам'ятників історії та культури; здійснювали шефство над пам'ятниками, місцями бойової слави, військовими похованнями; широко популяризували серед трудящих пам'ятники історії та культури шляхом екскурсій, науково-пізнавальних подорожей; організували читання лекцій, консультації, створювали на громадських засадах музеї, влаштовували виставки. Необхідно, щоб на кожному підприємстві, в колгоспі, установі, навчальному закладі було створено музейну кімнату.

На I Установчому з'їзді до Республіканського правління було обрано 127 чол. Всю поточну роботу між пленумами правління вела президія. До II з'їзду відбулося 9 пленумів, на яких розглядалися питання про участь організації Товариства у відзначенні 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, знаменних дат Великої Вітчизняної війни. Крім того, було заслухано звіти окремих обласних організацій. Проведено 29 засідань президії.

Протягом 1968-1971 рр. відбулося 9 республіканських семінарів-парад. Щорічно проводилися семінари голів та відповідальних секретарів правлінь обласних організацій. 1969 р. у Києві за допомогою АН УРСР та ЦК КП України було проведено республіканську науково-теоретичну конференцію, присвячену 100-річчю від дня народження В. І. Леніна. У 1970—1971 рр. проходили конференції «Музична культура XVI—XVIII ст.» та «Проблеми вивчення й збереження архітектурної спадщини Української РСР».

Значну роботу в справі патріотичного виховання трудящих, особливо молоді, провело Товариство спільно з ЦК ЛКСМУ, Міністерством освіти УРСР, Політуправлінням Київського Червонопрапорного, Прикарпатського, Одеського Червонопрапорного військових округів та Червонопрапорного Чорноморського флоту.

Встановлено тісний контакт з державними органами охорони пам'ятників, зокрема Міністерством культури УРСР та Держбудом УРСР. Президія Республіканського правління разом з міністерствами, відомствами та організаціями розробила спільні заходи щодо участі підприємств, установ, вищих і середніх навчальних закладів в охороні, збереженні та популяризації пам'ятників культури.

Ядро Товариства становить широкий актив: голови і члени правління, ревізійних комісій та інших виборних центральних і місцевих органів, первинних організацій, багатотисячна армія активістів, які працюють у секціях і комісіях.

Керівним працівникам Товариства особливу увагу слід звернути на підвищення професійного рівня всіх працівників апарату, частіше бувати на місцях, у низових організаціях, надавати їм практичну допомогу. Треба підвищити дисципліну і відповідальність штатних пра-

цівників за доручену справу. Слід поживавити діяльність секцій, членів виборних органів, даючи їм конкретні доручення. Треба узагальнювати й поширювати передовий досвід, підтримувати паростки нового, корисного, заохочувати активістів.

Слід зупинитися на деяких питаннях фінансово-господарської та виробничої діяльності. За період між з'їздами одержано значні кошти від індивідуальних і колективних членів Товариства, виробничої та лекційно-екскурсійної роботи, добровільних внесків у фонд охорони пам'ятників тощо. Внаслідок цього створено міцну матеріально-фінансову базу, що дає змогу проводити великі за обсягом роботи у справі охорони, збереження та пропаганди пам'ятників культури.

Однією з форм популяризації пам'ятників є виготовлення сувенірів. З цією метою Товариство створило Республіканський виробничий творчо-експериментальний комбінат з філіями у Косові, Полтаві, Луцьку, Кадіївці, Переяславі-Хмельницькому. За час роботи комбінату випущено близько 13 млн. сувенірів.

Для участі в реставрації пам'ятників, а також для будівництва Музею народної архітектури та побуту УРСР при Товаристві організовано Республіканське спеціальне будівельно-реставраційне управління, обсяг роботи якого за п'ятирічку буде доведено до 32 млн. крб. Його дільниці діють у Вінницькій, Запорізькій, Закарпатській, Кримській, Херсонській областях та в Києві.

За період між з'їздами на наукові дослідження, ремонт, реставрацію та пропаганду пам'ятників, створення народних музеїв організаціями Товариства витрачено понад 9,3 млн. крб. В містах і селах республіки на кошти Товариства збудовано сотні обелісків і пам'ятних знаків, а нині споруджується Музей народної архітектури та побуту УРСР. Товариство бере участь у будівництві музею історії запорізького козацтва на Хортиці, передбачає взяти участь у створенні меморіалу Слави та музею «Україна в роки Великої Вітчизняної війни» в Києві. Поліпшення фінансово-матеріального становища Товариства дає змогу значно збільшити витрати безпосередньо на охорону, реставрацію і впорядкування пам'ятників культури.

Нині, коли весь радянський народ, керований славною Комуністичною партією, наполегливо працює над втіленням в життя історичних рішень XXIV з'їзду КПРС, питання комуністичного виховання трудящих, підвищення їх свідомості й активності набувають першорядного значення. В умовах загострення боротьби двох ідеологій — соціалістичної і буржуазної — треба якнайповніше використовувати найрізноманітніші засоби для ідейного виховання трудящих.

Пам'ятники і пам'ятки історії та культури — це могутній засіб ідейно-естетичного впливу на маси, формування й зміцнення їх марксистсько-ленінського світогляду. Адже саме пам'ятники революційної, бойової і трудової слави, пам'ятники соціалістичного будівництва, історії вітчизняної науки та техніки дають змогу кожній людині глибоко усвідомити героїчну історію нашого народу, через призму минулого побачити велич сьгоднішніх наших успіхів і світле майбутнє рідної Радянської Вітчизни. Тому необхідно вміло й творчо використовувати пам'ятники для виховання у трудящих священного почуття радянського патріотизму, дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму, для мобілізації їх зусиль на виконання грандіозних планів комуністичного будівництва.

Товариству охорони пам'ятників треба чимало зробити для втілення у пам'ятниках визначних подій періоду будівництва соціалізму й комунізму в нашій країні. Якщо героїка боротьби за перемогу Жовтня,

Радянської влади, героїчні подвиги у роки Великої Вітчизняної війни яскраво відображені, то період перших п'ятирічок, повоєнної відбудови народного господарства, а особливо сучасний етап боротьби за створення матеріально-технічної бази комунізму, епоха науково-технічної революції і освоєння космосу ще не достатньо втілені в монументах.

Побудова Дніпрогесу і ХТЗ, створення й розквіт перших колгоспів та радгоспів, трудові подвиги О. Г. Стаханова, М. М. Мазая, І. Г. та І. І. Коробових, П. М. Ангеліної, М. С. Демченко, Г. Д. Кошової, Ф. І. Дубковецького; наукові відкриття С. П. Корольова, Є. О. Патона, Д. К. Заболотного, О. О. Богомольця; шедеври П. Г. Тичини, М. Т. Рильського, О. П. Довженка, А. М. Бучми, Г. П. Юри, І. С. Паторжинського—все це лише окремі яскраві факти економічного і культурного розвитку Радянської України під прапором великого Леніна. Але ж їх тисячі! Тому першочергове завдання правління Товариства, всіх його обласних, районних, міських і первинних організацій—допомагати державним органам і установам у справі увічнення й збереження в пам'ятниках досягнень соціалістичної України, зокрема героїчних звершень робітничого класу, колгоспного селянства, трудової інтелігенції. Це дасть змогу гідно відобразити велику дружбу українського, російського та інших народів-братів Країни Рад.

Радянський народ йде назустріч знаменній даті—50-річчю Союзу Радянських Соціалістичних Республік, створення якого і півсторічне існування за своєю суспільною значимістю і соціально-економічними наслідками посідає визначне місце у світовій історії, знаменувало торжество всеперемагаючих ідей марксизму-ленінізму, ленінської національної політики Комуністичної партії, непорушної братерської дружби трудящих. У підготовці до цього свята найактивнішу участь має взяти Товариство, яке повинне подбати про широке висвітлення в меморіальних пам'ятних знаках, музейних експозиціях дружби українського і російського народів, усіх народів матері-Вітчизни, що було і є запорукою розвитку Радянської України.

Популяризація пам'ятників історії та культури має підпорядковуватися показу всесвітньо-історичного значення утворення СРСР, величких досягнень Радянської країни, зокрема кожної республіки, здобутих під прапором великого Леніна, могутньої сили непорушної дружби радянських народів. Необхідно посилити зв'язки Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури з відповідними товариствами союзних республік, насамперед з Товариством Російської Федерації. Для виконання цих почесних завдань треба виявити більше наполегливості та ініціативи.

Осяяна світлом ленінських ідей благородна робота у справі охорони й пропаганди пам'ятників історії та культури здійснюється широкою громадськістю під керівництвом ЦК КП України. Саме в партійному керівництві сила Товариства і його численних організацій на місцях, головна запорука їх успішної і плідної діяльності по виконанню настанов XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ЛЕНІНСЬКОГО СТИЛЮ РОБОТИ

Неухильне зростання керівної ролі партії, що є закономірністю будівництва нового суспільства, обумовлює, зокрема, виняткову увагу і інтерес у партійних працівників і науковців до проблем ленінського стилю партійної і державної роботи.

У даній статті робиться спроба розглянути питання про визначення поняття ленінського стилю роботи. Правомірність і актуальність такої постановки впливає з того, що досі ще немає такого визначення. В енциклопедіях, словниках дається тільки походження слова «стиль», тлумачення цього поняття в літературі, мистецтві, архітектурі. В історико-партійній літературі розкрито лише риси ленінського стилю¹.

Правда, в останні роки автори окремих праць спробували визначити поняття ленінський стиль роботи. Так, О. Хабло пише: «Великий народний вождь залишив нам стиль роботи, стиль керівництва, що є творчим застосуванням на практиці теорії марксизму-ленінізму, принципів і методів роботи, які дають можливість мобілізувати і організувати маси на успішне виконання всіх—великих і малих—завдань революційного перетворення суспільства. Єдність слова і діла — неодмінна його вимога»². Це визначення, маючи деякі позитивні риси [вказівку на принципи і методи роботи, які дають можливість мобілізувати і організувати маси на революційні перетворення], в той же час за своїм змістом і формою в цілому не досягає мети. Зокрема, не ясно, що розуміє автор під першою частиною визначення: «стиль керівництва, що є творчим застосуванням на практиці теорії марксизму-ленінізму»? Йдеться тут про вироблення самого стилю, чи мається на увазі щось інше? Не зрозуміло, чому серед інших головних рис ленінського стилю роботи віддається перевага у визначенні тільки одній — єдності слова і діла?

Не можна погодитись з дещо однобічним тлумаченням О. Хабло і питання про виникнення ленінського стилю. На його думку, він «виник і гартувався в жорстоких битвах з ворогами робітничого руху, ворогами більшовизму — народниками, «легальними марксистами», економістами, меншовиками, есерами, троцькістами, буржуазними націоналістами, в боротьбі з міжнародним опортунізмом: з вузьколюбим ідеалізмом та ревізіонізмом, різними сектантсько-анархістськими та іншими «лівацькими» течіями»³.

Ось ще одне визначення поняття ленінського стилю роботи Г. Попова: «Воно включає в себе цілий комплекс висунутих і обґрунтованих В. І. Леніним ознак, методів, рис партійного керівництва комуністичним будівництвом, що є надійною і вірною зброєю комуністів». Далі автор коментує три найголовніші риси стилю: науковість, діловитість, принцип колективності керівництва⁴. Це визначення, маючи також дещо позитивне, не дає, однак, відповіді на питання, що таке ленінський

¹ История Коммунистической партии Советского Союза, М., 1971, стор. 339—341; Партийное строительство, М., 1971, стор. 458—460.

² О. Хабло. Про деякі риси ленінського стилю роботи, К., 1964, стор. 3—4.

³ Там же.

⁴ Г. Попов. О стиле партийной работы, М., 1969, стор. 3—4.

стиль роботи. Автор Л. А. Слепов пише, що «Ленінський стиль — це сукупність притаманних партії методів, форм, засобів, прийомів дії»⁵. Тут неповність визначення не дає читачеві пізнання головного — чому служить ця сукупність, якій дії партії?

Деякі автори вважають, що взагалі неможливо дати визначення поняття ленінського стилю. Так, Г. І. Шитарев пише: «Саме найбільше, що тут можливо, — це встановити деякі найбільш загальні і суттєві його риси, не претендуючи на завершеність визначень або на можливість виразити ними справді все, що містить в собі ленінський стиль»⁶. Інші вважають, що розв'язання такого складного і відповідального завдання — всебічна характеристика ленінського стилю — вимагає великої колективної праці науковців, публіцистів, партійних працівників⁷.

В свій час існувало визначення ленінського стилю роботи і було надзвичайно поширеним в історико-партійній літературі і публіцистиці. Ленінський стиль за цим визначенням має лише дві особливості: а) російський революційний розмах і б) американську діловитість і що суть стилю ленінізму полягає в поєднанні цих двох особливостей в партійній і державній роботі⁸. І якщо воно тепер не вживається, то це означає, що з точки зору сучасного рівня розвитку суспільних наук воно застаріло.

Ленінізм вчить, що між соціальною сутністю партії, її будовою та стилем її роботи існує нерозривний взаємозв'язок. Якого класу партія, — такі форми її організації, які цілі, — такі методи і засоби їх розв'язання, яка її класова, організаційна та ідейна основа, — такий її стиль в політичному здійсненні своїх завдань.

Ленінський стиль є природний результат розвитку внутрішніх закономірностей, закладених в революційному русі пролетаріату, в соціальної природі його авангарду — Комуністичної партії. В. І. Ленін, створюючи і гартуючи партію нового типу, рішуче боровся проти спроб буржуазії та її агентури — опортуністів утворити партію, подібну партіям II Інтернаціоналу, внести в її організаційну будову, в форми, методи, стиль діяльності всі їх органічні вади і хиби (політику пристосовництва партії до існуючого буржуазного ладу; ревізіонізм і вихолощення марксистської теорії; догматичне ставлення до неї; підміну революційного руху пролетаріату виключно парламентською діяльністю партії; уникання критики помилок партії і виховання її на цих політичних помилках; розрив між теорією і практикою, між словом і ділом).

В. І. Ленін не обмежувався тільки критикою і відкиданням опортунізму партій II Інтернаціоналу. Заслуга Володимира Ілліча полягає в глибокій, науковій розробці вчення про Комуністичну партію⁹.

Організаційні основи партії конкретизуються і закріплюються Статутом, в нормах партійного життя — твердих правилах, які визначають, регулюють, справляють прямий, безпосередній вплив на діяльність партії, її організацій, надають внутріпартійній роботі цілеспрямованості, плановірності, забезпечуючи єдність дій усіх ланок партії і всіх комуністів. Закріплені в Статуті норми партійного життя є законом, обов'язковим для всіх партійних організацій, всіх комуністів.

⁵ Жизненная сила ленинских принципов партийного строительства, М., 1969, стор. 210.

⁶ Г. Шитарев. Ленинский стиль в работе и нормы партийной жизни, М., 1969, стор. 94.

⁷ А. И. Шеголев. О ленинском стиле в работе, М., 1962, стор. 4.

⁸ Див. Й. В. Сталін. Твори, т. 6, стор. 183.

⁹ Див. До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970, стор. 45—46.

Виконання партією своєї керівної і спрямовуючої ролі ґрунтується на неухильному додержанні норм партійного життя і принципів партійного керівництва, вироблених Леніним і творчо розвинутих теоретичною і практичною діяльністю партії. Принципи партійного керівництва — це науково обґрунтовані і перевірені на практиці положення про методи партійного керівництва суспільством.

Між нормами партійного життя і принципами партійного керівництва немає якоїсь стіни, вони існують і діють разом. Але сфера їх дії різна. Норми регулюють внутріпартійне життя, принципи партійного керівництва мають своєю сферою впливу не тільки внутріпартійне життя, а й керівництво державними і громадськими організаціями, побудовою комунізму в нашій країні. Діалектична взаємозалежність між нормами і принципами існувала і існуватиме доки буде партія. Там, де порушуються норми партійного життя, майже автоматично виникнуть помилки, хиби і в керівництві державними, громадськими і господарськими організаціями. І навпаки. Ось чому партія так гостро в постановах XX з'їзду КПРС, жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС і в рішеннях XXIII і XXIV з'їздів ставить питання про неухильне додержання ленінських норм партійного життя і принципів керівництва, вбачаючи в цьому запоруку дальшого піднесення керівної ролі партії, успішної побудови комуністичного суспільства.

З розвитком партії збагачувались, удосконалювались норми і принципи керівництва, відповідно до нових історичних умов та завдань, що вирішувались партією. А це, в свою чергу, забезпечувало піднесення боездатності партійних організацій, зміцнення єдності партії, зростання її керівної ролі.

Характер партії, ідейні та організаційні основи її будови, норми партійного життя і принципи партійного керівництва одночасно є міцною базою для вироблення і вдосконалення стилю революційної діяльності партії на кожному історичному етапі боротьби за комунізм.

Відстоюючи неухильне виконання норм партійного життя і принципів керівництва, В. І. Ленін вчив: «Партія повинна сама стежити за виконанням статуту її службовими особами... Той не гідний звання політично вільного громадянина, хто не вміє вимагати і *добиватися* від своїх довірених виконання їх обов'язків відносно довіритель»¹⁰.

Порушення партійного закону, відхід від нього були щільною, через яку в партію міг проникнути опортунізм, дрібнобуржуазний анархізм, що створювали небезпеку єдності і дисципліни, стилю її роботи серед мас.

Цілісне струнке вчення про пролетарську партію, про її ідеологічні, організаційні і політичні основи, революційна практика класової боротьби за інтереси робітничого класу природно вимагали і обумовили вироблення В. І. Леніним такого стилю діяльності партії нового типу, який найкраще забезпечує її зв'язки з масами і здійснення найближчих цілей і кінцевої мети — побудови комунізму.

Ленінський стиль формувався, розвивався, удосконалювався залежно від історичної обстановки, в якій партія діяла, від політичних завдань, що вирішувались нею.

Найповнішу і всебічну характеристику виникнення, становлення, розвитку ленінського стилю дають, насамперед, зібрання творів В. І. Леніна, рішення з'їздів і конференцій партії, пленумів Центрального Комітету. Ленінська теоретична спадщина, партійні документи, свідчення соратників, констатуючи певні історично обумовлені відмін-

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 194

ності у формах і методах діяльності партії, розкривають основні риси ленінського стилю, діалектично поєднаних в єдине ціле. Ця органічна єдність форм і методів, прийомів і засобів революційної діяльності їх діалектична сукупність, обумовлена соціальною природою і величною метою Комуністичної партії, і становить ленінський стиль партійної і державної роботи.

Таким чином стиль партії не може бути привнесений в неї ззовні, він природний наслідок розвитку внутрішніх закономірностей Комуністичної партії, обумовлений її пролетарським, революційним, марксистським характером.

Які ж головні риси і особливості ленінського стилю?

Ленінському стилю, насамперед, властивий науковий підхід при вирішенні питань революційного перетворення суспільства, побудови комунізму. Без революційної теорії, вчив В. І. Ленін, не може бути і революційного руху. А діяльність Володимира Ілліча, якому була властива найглибша науковість у підході і розв'язанні найскладніших проблем, що поставали перед партією і пролетаріатом, блискуче підтверджує це. Ленін був найвидатнішим ученим в революції і революціонером в науці.

Звертаючись до теоретичної спадщини В. І. Леніна, партія завжди успішно розв'язувала актуальні проблеми будівництва нового суспільства. І нині КПРС показує зразки творчого розвитку теорії. Л. І. Брежнев говорив на XXIV з'їзді, що в останні роки партією було багато в чому конкретизовано шляхи створення матеріально-технічної бази комунізму, розробляються сучасні методи планування і управління, способи підвищення ефективності народного господарства, удосконалення матеріальних і моральних стимулів. Важливе теоретичне значення мала розробка основних питань аграрної політики на сучасному етапі. Всебічно розвивалось вчення про керівну роль партії — одне з корінних питань революційного руху, будівництва нового суспільства та ряд інших проблем сучасності. «Ленінізм, — сказано у Звітній доповіді XXIV з'їздові партії, — як вічно живе вчення, вчення, що розвивається, був, є і буде в центрі ідейного життя партії, основою всієї її революційно-перетворюючої діяльності»¹¹.

Науковий підхід при розв'язанні питань соціальних перетворень можуть здійснювати тільки кадри, які, крім політичного гарту, мають ґрунтовну фахову підготовку. Це набуває особливого значення тепер, в умовах науково-технічної революції. Важливим аспектом науковості в роботі є чітке розмежування функцій, прав і обов'язків партійних і державних органів, їх працівників. Найповніше врахування досвіду мас — категорична вимога наукового підходу в партійній і державній роботі. Розум десятків мільйонів творців, вказував В. І. Ленін, створює щось незмірно вище, ніж найбільш велике і геніальне передбачення¹². Науковий підхід вимагає, щоб кадри партії і держави опанували мистецтво політичного керівництва масами, теорію і практику партійного керівництва.

Ленін вчив комуністів, партію не обмежуватись знанням теорії, а працювати над її постійним творчим розвитком. Він наголошував на вмінні перетворити науку в життя, застосувати її на практиці, щоб вона не залишалась мертвою буквою або модною фразою, а чим далі, тим більше ставала складовим елементом повсякденної роботи. «Ми по собі знаємо, — підкреслював Володимир Ілліч, — різницю між теоретич-

¹¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 116.

¹² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 425.

ним вирішенням питання і практичним проведенням рішення в життя»¹³.

Особливістю ленінського стилю роботи є нерозривна єдність революційної теорії і революційної практики. Комуністична партія нашої країни протягом всієї своєї історії показує блискуче здійснення цього. Про це свідчить і робота XXIV з'їзду КПРС, який підбив підсумки роботи партії за звітний період та накреслив науково-обгрунтовані плани комуністичного будівництва на найближчі роки.

Важлива риса ленінського стилю — постійна діяльність партії по зміцненню зв'язків з масами, залучення їх до активної історичної творчості.

Ленінському стилю властива і така риса — вміння своєчасно підмітити, узагальнити і підтримати нове, якому належить майбутнє; з другого боку, — нищівна і смілива боротьба проти косності, рутинерства, казенщини, проти всього, що відживає, утруднює і гальмує розвиток паростків нового.

Характерною рисою ленінського стилю є неухильне додержання принципу колективності керівництва. Демократичний характер Комуністичної партії, принцип її організаційної побудови визначає і зумовлює те, що керівництво в партії може бути тільки колективним. Колективність гарантує від елементів випадковості при схваленні рішень по найважливішим і найскладнішим питанням.

Принцип колективності вимагає, щоб партійні органи та їх керівники обов'язково перебували під контролем комуністів, доповідали їм про свою роботу, виносили на їх вирішення всі принципи, кардинальні питання політики, економіки, культури. З цією метою Статутом, до якого часткові зміни внесені XXIV з'їздом КПРС, визначені тверді строки скликання з'їздів, конференцій, пленумів, зборів. Колективність повинна тісно поєднуватись з персональною відповідальністю за доручену справу.

Органічною рисою ленінського стилю є діловитість, вміння перетворювати рішення в життя, ідеї — в практичні справи, які здійснюються мільйонами трудящих. В. І. Ленін ще на зорі створення нашої партії підкреслював, що краще, щоб десять тих, що працюють, не називали себе членами партії, ніж щоб один базика мав право і можливість бути членом партії¹⁴.

Після завоювання влади пролетаріатом В. І. Ленін в статтях, промовах, звернених до партії, висуває як головний лозунг — необхідність діловитості, практичності, необхідність виховувати справжніх організаторів, які поєднують відданість соціалізму з умінням без шуму (і всупереч метушні і шуму) налагоджувати міцну і дружну роботу великої кількості людей в рамках радянської організації¹⁵.

Діловитість — це висока організованість, зібраність, дисципліна, оперативність у виконанні рішень партії, бездоганна сумлінність. Діловитість означає здатність керівного партійного органу, комуніста наполегливо, послідовно і успішно здійснити накреслені завдання, своєчасно забезпечити найбільш високі практичні результати. Діловитість несумісна з засідательською метушнею, з неорганізованістю, з бюрократичною тяганиною, парадністю, політичною тріскотнею.

Характерною рисою стилю роботи Леніна було вміння з безлічі суспільних справ виділити головне завдання, визначити і зосередити на його вирішенні всі сили. Володимир Ілліч вчив, що недосить бути ре-

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 176.

¹⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 446.

¹⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 228.

волюціонером і прихильником соціалізму або комунізму взагалі. «Треба вміти знайти в кожний особливий момент ту особливу ланку ланцюга,— писав він,— за яку треба всіма силами ухопитися, щоб вдержати весь ланцюг і підготувати міцно перехід до дальшої ланки, причому порядок ланок, їх форма, їх зчеплення, їх відмінність одна від одної в історичному ланцюгу подій не такі прості, і не такі дурні, як у звичайному, ковалем зробленому ланцюгу»¹⁶.

Ленінський стиль роботи немислимий без такої риси, як критичний і самокритичний підхід до результатів роботи, без принципової критики своїх недоліків і помилок. В. І. Ленін вказував, що критичність і революційність повинні бути тісно поєднані в діяльності партії.

Партія не може бути революційною, якщо вона замовчує свої помилки. Всі революційні партії, які до цього часу гинули,— гинули від того, що зазнавалися і не вміли бачити, в чому їх сила, і боялися говорити про свої слабості. «А ми не загинемо,— підкреслював Ленін.— тому що не боїмося говорити про свої слабості, і навчимося переборювати слабості»¹⁷.

Вірна заповітам Ілліча КПРС сміливо і відверто викриває недоліки в своїй роботі і рішуче усуває їх. Партія, як показав XXIV з'їзд КПРС, наполегливо виховує свої кадри в дусі ленінського стилю роботи — в дусі критики і самокритики. В діючому нині Статуті вказується, що член партії повинен розвивати критику і самокритику, сміливо викривати хиби і добиватися їх усунення, боротися проти парадності, зазнайства, самозаспокоєності, місництва, давати рішучу відсіч усяким спробам затиску критики, виступати проти будь-яких дій, що завдають шкоди партії та державі, і повідомляти про них у партійні органи, аж до ЦК КПРС¹⁸.

З критичністю і революційністю тісно пов'язані такі риси ленінського стилю, як вміння добирати людей і організовувати перевірку виконання. Ленін вбачав у цьому суть всієї роботи, всієї політики¹⁹, бо політика ведеться і здійснюється через людей. Найкраща політична лінія і вироблені на її основі найкращі плани можуть залишитись на папері, якщо на вирішальних ділянках, там де ці плани втілюються в життя, стоять люди, не здатні сприймати політику партії як свою власну, які не виявляють ініціативи, ентузіазму, енергії і наполегливості, які не мають необхідних знань і досвіду, щоб успішно виконати ці рішення і плани партії. Ленін, як ніхто інший, таврував і плямував ганьбою «комчванство», зарозумілість працівників. Керуючись настановами Леніна, партія завжди приділяла особливу увагу добору, вихованню і розстановці кадрів, які вона розцінює як золотий фонд партії і держави.

XXIV з'їзд КПРС, зважаючи на зростаючі масштаби і складність завдань комуністичного будівництва, поставив нові вимоги, які полягають в тому, щоб «послідовно розширяти і неухильно поліпшувати систему підготовки та перепідготовки кадрів — організаторів виробництва на всіх рівнях, включаючи вищі керівні кадри, і насамперед у галузі марксистсько-ленінської економічної теорії, теорії і практики управління, наукової організації праці, нових методів планування і економічного стимулювання, застосування економіко-математичних методів та сучасної обчислювальної техніки. Розширити підготовку кваліфікованих кадрів викладачів — спеціалістів по управлінню і плануванню»²⁰.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 238.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 269.

¹⁸ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 242.

¹⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 191.

²⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 337.

Перевірка виконання — невід’ємна частина всієї організаційно-партійної роботи. Ленін вчив, що перевірка виконання повинна бути організована таким чином, щоб контроль і організація виконання становили єдиний процес, приносили відчутні, реальні результати. Це досягається органічним поєднанням перевірки «зверху» з контролем «знизу» і тим, що перевірку виконання здійснюють безпосередньо керівники. Наскільки велике значення Ленін надавав перевірці виконання, свідчить один з його листів до Цюрупи, в якому він пропонував 9/10 часу приділити перевірці виконання і підшукуванню людей²¹. Директиви за підписом Володимира Ілліча, вказівки, розпорядження, листи, телеграми закінчувались вимогою ділової, найретельнішої строгої перевірки. Це була найкраща школа виховання кадрів.

Особливу увагу Володимир Ілліч приділяв партійному контролю як найважливішому засобу розгортання партійної демократії, зміцнення єдності партії, її дисципліни, боротьби з бюрократизмом, тяганиною в радянських і державних установах.

Для ленінського стилю характерна наукова організація праці, якій вождь партії приділяв багато уваги після Жовтня як в партійному, так і в державному апараті. Він пропонував створити кілька зразкових установ того чи іншого наркомату з тим, щоб прийоми роботи, засоби підвищення її продуктивності, методи контролю, вироблювані в них, потім поступово запроваджувати в усіх радянських установах. Ленін серед інших заходів вимагав складання людьми, що висуваються на керівні посади, іспиту на знання нашого державного апарату, на знання основ його теорії, основ управління, діловодства і т. п., з тим, щоб вони дійсно стояли на висоті сучасної науки управління, діловодства і т. п.²².

В останні роки партією проведена велика робота по вдосконаленню організації праці. Зокрема, партійні комітети намагаються чіткіше визначити завдання, обов’язки і права відділів, партійних працівників, їх взаємозв’язок і в такий спосіб підвищити продуктивність їх праці; запроваджується більш доскопале перспективне планування роботи комітету і кожного працівника окремо; удосконалюється організаційна техніка партійної роботи взагалі і проведення окремих заходів (зборів, пленумів, парад і т. д.), зокрема.

Важливою вимогою ленінського стилю роботи є забезпечення єдності політичного і господарського керівництва. Ленін підкреслював, що політика — це концентрована економіка, що неприпустимо відривати керівництво господарством від політики.

На XXIII з’їзді КПРС ленінський принцип єдності політичного і економічного керівництва здобув свій дальший розвиток. З’їзд підкреслив, що економічні успіхи знаходяться в прямій залежності від успіхів політичних, від рівня і розмаху ідейно-політичної роботи серед трудящих²³⁻²⁴. Але в розв’язанні економічних завдань партійні організації, їх керівні органи діють засобами організаторської і виховної роботи, не допускаючи підміни і дріб’язкової опіки радянських і господарських органів. Цим принципом проіннятий стиль роботи партії зверху донизу. Завдяки цьому досягається єдність, взаємодія, дисципліна, зосередження всіх зусиль і ресурсів на виконання плану.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з’їзду партії ленінські настанови знайшли свій дальший розвиток і конкретизацію. Л. І. Брежнев говорив: «Нам завжди і в усіх справах допомагали революційна воля і розмах, уміння партії мобілізувати зусилля мільйонних мас на розв’я-

²¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 512.

²² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 292, 433, 435.

²³⁻²⁴ Матеріали XXIII з’їзду КПРС, К., 1966, стор. 184.

зання творчих завдань, трудовий ентузіазм робітничого класу, колгоспного селянства й інтелігенції. Сьогодні, як ніколи, необхідно ще тісніше поєднувати цю велику силу з систематичною, копіткою організа-торською роботою, з послідовно науковим підходом до ведення господарства, суворою самодисципліною і діловитістю»²⁵.

Єдність слова і діла — це також вимога ленінського стилю роботи. Ленін вимагав: перевірй усю свою роботу, щоб слова не лишалися словами, практичними успіхами господарського будівництва²⁶.

Принципальність — ще одна риса ленінського стилю. В. І. Ленін ніколи ні при яких обставинах не поступався принципами марксизму-ленінізму. Безпринципність в політиці він вважав безперспективним політиканством, діяцтвом. Бути принциповим для комуніста, а тим більше для комуніста-керівника — це значить у всій своїй роботі і діяльності виходити з суті марксизму-ленінізму, його принципів, з інтересів партії і держави, всього народу, міжнародного комуністичного руху. «Пряма політика, — писав Володимир Ілліч, — найкраща політика. Принципальна політика — найпрактичніша політика»²⁷.

У Звітній доповіді ЦК КПРС ХХІV з'їздові вказується, що вся наша дійсність свідчить, що КПРС з честю виконує роль політичного керівника робітничого класу і всіх трудящих, веде радянський народ правильним шляхом, ленінським курсом.

Говорячи про ленінський стиль, треба підкреслити ще одну його рису — піклування про долю і щастя трудового народу і кожної людини праці. Цьому В. І. Ленін присвятив своє життя, віддав увесь свій геній. І тому ленінський стиль уособлює собою гуманізм в його найвищій комуністичній формі. Ленінською турботою про людей пройнята вся діяльність КПРС. Про це яскраво свідчить і робота ХХІV з'їзду партії, який схвалив накреслену на дев'яту п'ятирічку широкую програму соціальних заходів, спрямовану на зростання добробуту всіх верств населення, зближення рівнів життя міських і сільських жителів, на створення найсприятливіших умов для праці і відпочинку, для всебічного розвитку здібностей і творчої активності радянських людей, для виховання підростаючого покоління.

Короткий розгляд найважливіших рис стилю партійної і державної роботи, вироблених В. І. Леніним, хотілося б підсумувати визначенням самого поняття ленінського стилю.

Ленінський стиль — це, на нашу думку, сукупність випробуваних, діалектично взаємопов'язаних наукових методів, форм, прийомів і засобів діяльності КПРС по мобілізації мас на здійснення політики революційного перетворення суспільства, побудови комунізму. Він сформувався і розвивається на основі теорії марксизму-ленінізму, норм і принципів партійного керівництва, революційної практики Леніна і заснованої ним Комуністичної партії. Ленінський стиль — це надбання Комуністичної партії, яке має неминущу цінність і значення для всього світового комуністичного і робітничого руху.

Цілком зрозуміло, що дане визначення не претендує ні на вичерпність, ні на незаперечність.

Розвиток партії, зростання її керівної ролі визначає і далі вдосконалення стилю її роботи. Процес цей іде і йтиме шляхом збагачення стилю, його основних рис новими гранями, шліфуванням і відгостренням випробуваних прийомів і методів.

²⁵ Матеріали ХХІV з'їзду КПРС, стор. 45.

²⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 500.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 12, стор. 7.

На XV з'їзду профспілок Л. І. Брежнев вказав, що тепер партія, радянський народ переживають цікавий і разом з тим складний етап розвитку. Зростання народного господарства країни, науково-технічна революція, зміна міжнародних умов ставлять нові, вищі вимоги до стилю, методів, організації усїєї нашої роботи.

Глибока перебудова, серйозне удосконалення нашої діяльності в господарстві та і в інших галузях, яких вимагав XXIV з'їзд, уже почалися. Але нам ще треба буде багато шукати, продумувати, випробувувати²⁸. Партія вимагає від кожного комуніста, кожної радянської людини саме такого, творчого стилю роботи в ім'я прискорення виконання рішень XXIV з'їзду КПРС. Завдання полягає в тому, щоб всі будівники комунізму сьогодні і завтра працювали краще, ніж працювали учора. Треба досконало оволодіти передовими методами праці, господарювання, управління. Це повинно стати однією з основ сучасного стилю роботи, всього підходу до практичних справ, які вирішує наша партія, весь радянський народ.

²⁸ «Радянська Україна», 21 березня 1972 р

Назустріч 50-річчю утворення СРСР

А. Д. МОЛОЧКО

БІЛОРУСІЯ В БРАТНІЙ СІМ'Т НАРОДІВ СРСР

Комуністична партія, В. І. Ленін були натхненниками і творцями СРСР — могутнього добровільного союзу рівноправних народів, що з величезною силою втілює в собі ідеї дружби, співробітництва, братерства трудящих усіх націй, їх інтернаціональної єдності в боротьбі за перемогу соціалізму й комунізму. Зміст національної політики Комуністичної партії визначили великі ленінські ідеї. «Тільки Комуністична партія, що виражає насущні інтереси робітничого класу, всіх трудящих, проводить ленінську національну політику, могла згуртувати всі нації і народності в єдине інтернаціональне братерство і спрямувати їх зусилля на створення нового суспільства», — говориться в Постанові ЦК КПРС про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік¹.

Соціалістична революція в Росії поклала початок практичному здійсненню ленінської національної програми партії. 2 листопада 1917 р. було опубліковано підписану В. І. Леніним «Декларацію прав народів Росії», документ, що визначив першочергові заходи Радянської влади в галузі національних відносин. Вона гарантувала рівноправний і вільний розвиток, тісне співробітництво й взаємодопомогу всіх народів. Практичне здійснення ленінської національної політики створило ґрунт для ліквідації недовір'я й ворожнечі між ними, привело до їх згуртованості, єдності, співдружності, до встановлення і зміцнення їх братерства.

Могутня сила дружби народів Радянської країни виявилася вже в грізні роки іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни. Воєнно-політичний союз радянських республік Росії, України, Білорусії, Латвії, Литви, створений влітку 1919 р., відіграв вирішальну роль у розгромі об'єднаних сил внутрішньої та зовнішньої контрреволюції, став важливим кроком на шляху утворення Союзу РСР.

Після перемоги Великого Жовтня і в ході громадянської війни були створені як добровільні союзи рівноправних народів Російська й Закавказька радянські федеративні соціалістичні республіки, Українська й Білоруська радянські республіки. Виникла об'єктивна необхідність тісного державного об'єднання радянських республік. Геній великого Леніна допоміг знайти єдино правильну форму нового державного об'єднання — СРСР — багатонаціональної соціалістичної держави, що стало величезним тріумфом ленінської національної політики, новим виявом могутньої дружби і братерства вільних радянських народів.

У складі СРСР існують і вільно розвиваються 53 національно-державних утворення; на 29 націй, що становлять 95% усього

¹ «Радянська Україна», 22 лютого 1972 р.

населення СРСР, припадає 29 союзних і автономних республік*; інші нації та народності, які становлять 5% населення СРСР, об'єднані ще в 24-х національно-державних утвореннях. Такого справді справедливого вирішення національного питання ще ніколи не знала історія людства. «Ми дали всім неруським національностям,— писав В. І. Ленін,— їх власні республіки або автономні області»².

В Україні Рад були створені найсприятливіші умови для розквіту економіки й культури, для зближення соціалістичних націй та народностей, їх братерського співробітництва та взаємодопомоги у боротьбі за побудову соціалізму.

Велика дружба народів СРСР, що дедалі більше зміцнюється в єдиній багатонаціональній радянській державі, продемонструвала свою могутню силу в ході будівництва соціалістичного суспільства. Внаслідок перемоги соціалізму в СРСР сформувалися нові, соціалістичні нації, що докорінно відрізняються від старих, буржуазних, склалася нова історична спільність людей — радянський народ, що включає в себе всі класи й соціальні групи, всі соціалістичні нації та народності.

Бойовий братній союз і дружба радянських народів загартувалися у вогні кривавої боротьби проти фашизму. Розрахунки ворога на розкол братнього союзу народів нашої країни зазнали цілковитого краху. З перших же днів фашистської навали всі народи Радянського Союзу піднялися на захист своєї соціалістичної Вітчизни. На фронтах і в партизанських загонах мужньо боролися проти ворога представники всіх національностей нашої країни. Так, у спільних діях бойових з'єднань білоруських партизанів пліч-о-пліч брали участь росіяни, українці, латиші, литовці, естонці, грузини, вірмени, азербайджанці та представники інших національностей СРСР.

Про важливу роль, що її відіграла у війні бойова співдружність українських і білоруських народних месників, добре сказав С. А. Ковпак: «Я пам'ятаю багато зустрічей українських і білоруських партизанів, багато спільних операцій, що закінчувалися повним розгромом фашистських гарнізонів... Спільні бойові дії українських і білоруських партизанів під Лоевим і в інших місцях ще раз підтвердили велику дружбу народів України і Білорусії, кровну дружбу, яку ніколи й ніхто не зможе розірвати... В моєму партизанському з'єднанні було чимало бійців-білорусів. Це — хоробрі, відважні люди, і я згадую їх з гордістю»³.

«Друзі пізнаються в біді» — говорить відоме народне прислів'я. Його справедливність підтвердилася в тяжкі роки фашистської агресії, в роки післявоєнної відбудови народного господарства.

Дружба народів допомогла в найкоротші історичні строки загоїти тяжкі рани війни. Тільки в Білорусії окупанти спалили й зруйнували 209 великих міст і районних центрів, 9200 сіл, знищили понад 10 тис. підприємств, пограбували всі колгоспи, МТС і радгоспи. У грудні 1944 р. валова продукція промисловості БРСР становила лише 10% від рівня грудня 1940 р., в республіці діяло лише 2% довоєнних енергетичних потужностей; у полум'ї війни загинув кожний четвертий житель республіки. Будь-яка капіталістична держава, зазнавши таких руйнувань, була б приречена на довгі роки злиднів і відсталості, втратила б свою незалежність, потрапила б у рабство до більш сильних капіталістичних хижаків. Великим щастям для радянських народів стало те,

* 15 союзних і 14 автономних республік.

² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 30.

³ Из истории партизанского движения в Белоруссии, Минск, 1961, стор. 197—198.

що вони, об'єднані в СРСР, були невід'ємними частинами могутнього радянського народу, мали безкорисливу підтримку й допомогу всіх соціалістичних націй СРСР.

Тільки в 1944—1945 рр. Білорусія одержала з союзного бюджету на відбудову народного господарства й культури майже 1,7 млрд. крб. (в масштабі цін того часу)⁴. Російська Федерація, Україна, Грузія, Азербайджан та інші братні республіки надіслали понад 50 тис. одиниць промислового обладнання, десятки тисяч автомашин, тракторів, багато продуктів харчування, насіння, худобу, будівельні матеріали⁵.

У четвертій п'ятирічці (1946—1950 рр.) державними й кооперативними організаціями БРСР (без колгоспів) було виділено 7699 млн. крб. капітальних вкладень, що значно перебільшило обсяг цієї статті бюджету за першу, другу і третю п'ятирічки, разом узяті⁶.

Незважаючи на величезні труднощі, в умовах відбудови зруйнованого гітлерівськими окупантами господарства допомога трудящих радянських республік мала взаємний характер. Трудящі Білорусії, глибоко вдячні братнім народам, прагнули з свого боку подати їм посильну підтримку. Відразу ж після визволення в республіці було організовано заготівлю лісу для відбудови вугільних шахт і підприємств чорної металургії Донбасу. Тисячі білоруських юнаків і дівчат за комсомольськими путівками відбудовували Донбас і Волгоград.

Трудовий героїзм, взаємодопомога народів СРСР творили чудеса. Вже у 1950 р. валова продукція промисловості Білорусії перевищила рівень 1940 р., а до початку 1959 р. збільшилася в 3,4 раза⁷. З допомогою братніх народів СРСР промисловість Білорусії розвивалася на якісно новій, сучасній технічній основі. Були створені такі її галузі, як тракторна, автомобільна, хімічна, цукрова та багато інших. Білорусія стала республікою розвинутої індустрії, одним з найбільших економічних районів країни по виробництву автомобілів, тракторів, точних приладів, автоматичних ліній, двигунів, мінеральних добрив, продуктів нафтохімії. На ще вищий рівень піднялося соціалістичне сільське господарство республіки. Підвищився добробут народу, його культурний рівень.

Трудящі Радянської Білорусії внесли достойний вклад у побудову розвинутого соціалістичного суспільства. На основі всебічного розквіту економічного й культурного життя розширилися можливості братнього співробітництва білоруського народу з іншими народами СРСР.

В період будівництва комунізму ленінська політика братерства радянських народів дістала свій дальший розвиток, досягла вищого ступеня. Основою всебічного розквіту й зближення соціалістичних націй є їх спільна боротьба за створення матеріально-технічної бази комунізму. Будівництво її, вказується в Програмі КПРС, «...веде до ще тіснішого об'єднання радянських народів. Усе інтенсивнішим стає обмін матеріальними і духовними багатствами між націями, зростає вклад кожної республіки в загальну справу комуністичного будівництва»⁸.

Матеріально-технічна база комунізму не створюється окремо для кожної національної республіки. Це — загальний процес, що охоплює

⁴ Седьмая сессия Верховного Совета БССР. Стенографический отчет, Минск, 1947, стор. 22.

⁵ Народное хозяйство Белорусской ССР за 40 лет, Минск, 1957, стор. 50.

⁶ Братское сотрудничество советских республик в хозяйственном и культурном строительстве, Минск, 1971, стор. 102.

⁷ Экономика Советской Белоруссии, 1917 — 1957, Минск, 1967, стор. 378.

⁸ Материали ХХІІ з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 383.

всю нашу країну і здійснюється спільними зусиллями всього багатонаціонального радянського народу. Народне господарство СРСР веде-ться за єдиним господарським планом; будь-яка соціалістична нація або народність, виходячи з місцевих можливостей і ресурсів, вносить свій доробок у досягнення кінцевої мети.

Про це переконливо свідчать результати виконання восьмого п'яти-річного плану розвитку народного господарства СРСР, що показують, який вагомий вклад у створення матеріально-технічної бази комунізму внесла кожна радянська республіка, забезпечивши одночасно як даль-ший розквіт своєї національної економіки, так і зміцнення економічної могутності Країни Рад у цілому.

Трудящі Білоруської РСР достроково, ще в жовтні 1970 р., завер-шили п'ятирічку. Обсяг виробництва збільшився майже на 80%, за-мість 70% за планом. Це значить, що до промислового потенціалу рес-публіки було додано ще одну індустріальну Білорусію. Всього за вось-му п'ятирічку одержано промислової продукції приблизно стільки ж, скільки за 20 післявоєнних років. Значно зросла питома вага Білорусії в загальносоюзному виробництві. Становлячи 3,7% населення і майже 1% території країни, БРСР дала в 1970 р. 49% калійних добрив, ви-роблених в СРСР, 19% поліетилену, 10% хімічних волокон, 18% трак-торів, 13% металорізальних верстатів і автоматичних ліній, 22% мото-циклів⁹. Обсяг валової продукції промисловості що випускається те-пер у БРСР протягом неповних п'яти днів дорівнює річному виробни-цтву дореволюційної Білорусії.

Враховуючи результати, досягнуті в розвитку економіки СРСР і всіх національних республік, на XXIV з'їзді КПРС було підкреслено, що за період восьмої п'ятирічки «зробило крок уперед народне госпа-дарство всіх республік, збільшився вклад кожної з них у розв'язання загальнодержавних завдань. Це значить, що розширилась економічна основа союзу і братерства всіх народів»¹⁰.

Виходячи з усього цього, Комуністична партія визначила на дев'яту п'ятирічку нові грандіозні рубежі економічного розвитку кожної національної республіки і країни в цілому. Намічено збільшити виробни-цтво промислової продукції СРСР за п'ятиріччя на 47%, в РРФСР — на 47%, в Українській РСР — на 43%, в БРСР — на 58%¹¹.

В сучасному розвинутому соціалістичному суспільстві йдеться вже не про ліквідацію відсталості національних окраїн, не про подання допомоги відсталим народам з боку більш розвинутих націй. На основі ленінської національної політики в СРСР вирішена найскладніша про-блема вирівнювання рівнів економічного й культурного розвитку рес-публік.

В умовах науково-технічної революції й могутнього розвитку про-дуктивних сил першорядне значення мають насамперед, підвищення ефективності суспільного господарства, докорінні структурні зміни в еко-номіці національних республік, розвиток прогресивних галузей вироб-ництва.

У дев'ятій п'ятирічці в БРСР найшвидшими темпами розвивати-муться ті галузі промисловості, що безпосередньо зв'язані з прискоренням науково-технічного прогресу, — радіотехнічна, електротехнічна, електронна та інші неметаломісткі галузі машинобудування, а також

⁹ Матэрыялы XXVII з'езда Камуністычнай партыі Беларусі, Мінск, 1971, стор. 8, 84.

¹⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 39.

¹¹ «Правда», 27 листопада 1971 р.

хімічна й нафтохімічна промисловість, виробництво мінеральних добрив. Вироблення електроенергії збільшиться в 1,8 раза. За п'ятирічку на нові рубежі вийде сільське господарство республіки. Ще не так давно в Білорусії врожайність зернових культур не перевищувала 8,4 ц. У минулому п'ятиріччі трудівники сільського господарства багато й цілеспрямовано працювали над підвищенням родючості ґрунтів, культури землеробства і вже в 1971 р. одержали в середньому близько 22 ц зерна з гектара. В 1975 р. валові збори зерна намічено довести до 7 млн. т при врожайності 27—28 ц з гектара. В розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь колгоспи й радгоспи одержуватимуть понад 100 ц м'яса, близько 500 ц молока¹².

Ніколи ще перед трудівниками республіки не стояли такі великі завдання. Але вони реальні й можуть бути виконані. Немає ніякого сумніву, що, завдяки величезному піклуванню Комуністичної партії та Радянської держави про розквіт економіки національних республік, ці завдання будуть успішно розв'язані. А це піднесе економіку республіки на ще вищий рівень.

Подібні ж великі завдання мають розв'язати трудящі всіх братніх республік, і запорукою успішного здійснення цих величних планів є найтісніша дружба, співробітництво, взаємодопомога всіх народів Радянського Союзу.

Все, що досягнуто радянським народом у цілому і кожною соціалістичною нацією та народністю окремо, є наслідком їх спільної героїчної праці, їх співробітництва і дедалі тіснішого згуртування в боротьбі за побудову комунізму. В наших успіхах живе й торжествує могутня сила соціалістичного інтернаціоналізму. Переконливий і дедалі зростаючий економічний потенціал Білоруської РСР, говорив на XXIV з'їзді КПРС перший секретар ЦК КП Білорусії П. М. Машеров, є результатом мудрої лєнінської національної політики партії, неперушної соціально-економічної та духовної спільності, великої дружби народів Радянського Союзу. Все, що створено в республіці, втілює в собі спільну працю, дістає життєдайну силу й тепло братерського взаємозбагачуючого співробітництва всіх народів нашої багатонаціональної Батьківщини¹³.

Переконливі підсумки восьмої п'ятирічки, спільна боротьба за здійснення величних накреслень нового плану розвитку народного господарства створюють ще ширшу основу для зближення народів СРСР, зміцнення їх великої дружби.

Братерське співробітництво і зближення націй і народностей нашої країни здійснюється в економічній галузі у багатьох напрямках. Це — спеціалізація й кооперування виробництва, обмін матеріальними цінностями й передовим досвідом, спільне спорудження великих промислових комплексів, що мають як республіканське, так і загальнодержавне значення, взаємний обмін кадрами спеціалістів тощо.

Радянська Білорусія, економіка якої є невід'ємною складовою частиною економіки СРСР, найтіснішими узами органічно, нерозривно зв'язана з усіма радянськими республіками. З промислових підприємств БРСР в усі республіки відправляються великовантажні автомобілі й трактори, мотоцикли й верстати, електронні обчислювальні машини, мінеральні добрива й нафтопродукти, телевізори, радіоапаратура, годинники, шерстяні й бавовняні тканини та інші вироби. Білорусія вивозить в інші республіки країни понад 90% вироблених нею металорі-

¹² Матеріали XXVII с'їзду КПБ, Минск, 1971, стор. 16—17.

¹³ Див. XXIV с'їзд Коммунистической партии Советского Союза, Стенографический отчет, т. 1, М., 1971, стор. 177.

зальних верстатів, мотоциклів, трансформаторів, мінеральних добрив, хімічних волокон¹⁴. З братніх республік Білорусія одержує метал, кам'яне вугілля, нафту, електромашини, зернові комбайни, залізничні вагони та інші види продукції, що не виробляє сама.

Узи найтіснішої дружби зв'язують трудящих Білорусії та України, всебічні економічні зв'язки між якими розвиваються дедалі більше. Українська РСР постачає Білорусії чимало промислових виробів, обладнання, машини, різні матеріали. В першому році дев'ятої п'ятирічки Білорусія одержала з України 870 тис. т прокату чорних металів, понад 80 тис. т сталевих труб, понад 370 тис. т цементу, 550 автобусів, 30 парових котлів малої потужності, 2200 відцентрових насосів, 547 одиниць електрозварювального устаткування, 14 200 електровимірювальних приладів, на 2 млн. крб. металообробного інструменту. Близько 100 назв лише найважливіших видів української продукції одержує щороку Радянська Білорусія¹⁵.

Братерське співробітництво народів СРСР у галузі економічного будівництва має першорядне значення для розвитку народного господарства кожної національної республіки. Це наочно можна показати на прикладі Білорусії. Адже ж уся продукція чорної металургії, машинобудування та металообробної промисловості БРСР виробляється з привезеної сировини. Економічні зв'язки з Україною займають особливе важливе місце в розвитку економіки БРСР. Україна постачає Білорусії майже весь цукор, близько 92% кам'яного вугілля, 55% марганцевої руди, 63% чорних металів, 86% цементу, 87% будівельного каменя¹⁶.

Білорусія не має джерел природного газу. На допомогу Білорусії прийшла братня Україна. У рекордно короткий строк (13 місяців) було прокладено газопровід Дашава—Мінськ довжиною 665 км і вже в 1960 р. республіка одержала природний газ. В 1970 р. в Білорусії було реалізовано понад 3 млрд. м³ газу. Його частка в паливному балансі республіки досягла 19%. На початок 1971 р. було газифіковано 808 тис. квартир, у тому числі 181 тис. на селі. Було газифіковано близько 1300 промислових підприємств, теплоелектроцентралей, котельних та інших об'єктів. У дев'ятій п'ятирічці темпи газифікації значно зростають. Буде газифіковано ще майже 800 тис. квартир, у тому числі 410 тис. у сільській місцевості. Рівень газифікації жител у республіці наприкінці 1975 р. досягне в містах і міських селищах 70%, на селі — 48%¹⁷.

У свою чергу, Білорусія постачає продукцію, необхідну Україні. Так, у восьмій п'ятирічці завод «Гомсельмаш» відправив трудівникам сільського господарства УРСР понад 23 тис. силосозбиральних комбайнів і ще 6600 — в 1971 р. За шість останніх років УРСР одержала від Білорусії понад 17 тис. картоплекопачів. Щороку на Україну відправляється понад 1000 автомобілів Мінського автозаводу. В обчислювальні центри України минулого п'ятиріччя було надіслано багато електронно-обчислювальних машин «Минск-22», а в 1971 р. відправлено понад 70 машин «Минск-32». Білорусія надсилає Україні велику кількість силових трансформаторів, електродвигунів, електро- і радіовимірювальної апаратури, телевізори та радіоприймачі, годинники й фотоапарати. Близько 600 тис. т калійних добрив відвантажили в 1971 р. Україні шахтарі Солігорська¹⁸.

¹⁴ «Вопросы экономики», 1967, № 11, стор. 16.

¹⁵ «Политинформатор и агитатор» (орган ЦК КПБ), 1972, № 2, стор. 10.

¹⁶ Вопросы истории и археологии, Минск, 1966, стор. 191.

¹⁷ «Советская Белоруссия», 5 вересня 1971 р.

¹⁸ «Политинформатор и агитатор», 1972, № 2, стор. 11.

Плідне співробітництво і братня взаємодопомога існують між радянськими народами в багатьох інших галузях економічного будівництва. Всі найбільші новобудови країни — електростанції, залізниці та інші об'єкти, в якій би республіці вони не знаходилися, створюються самовідданою працею представників усіх народів СРСР.

Вся країна допомагала трудящим Білорусії в освоєнні потужного Білоруського калійного басейну та в будівництві Полоцького нафтопереробного заводу. Промислові об'єкти Першого калійного комбінату проектував московський інститут «Госгорхимпроект», а обладнання виготовлялося більш як на двохстах підприємствах країни. Понад 20 заводів України постачали продукцію будівникам Другого Солігорського комбінату. Республіка не мала кваліфікованих спеціалістів нової для неї галузі — шахтопрохідників, хіміків, маркшейдерів та ін. Вони прибули з РРФСР та України. Посланці понад двадцяти національностей будували гігант хімічної промисловості. Комбінат «Білоруськалий» дає щороку мільйони тонн добрив і відправляють їх у десять республік нашої країни.

Майже двадцять видів продукції відправляє щороку Новополицький нафтопереробний завод у північно-західні області країни — всього на 1500 адрес. У будівництві цього найбільшого в СРСР та Європі нафтопереробного заводу брали участь понад 300 підприємств країни в тому числі 30 підприємств УРСР¹⁹. Необхідні для будівництва матеріали надходили з РРФСР, України, Молдавії, Естонії, Грузії, Азербайджану, Литви. У будівництві заводу брали участь представники 15 національностей.

Економічні зв'язки Білоруської РСР з усіма братніми республіками здійснюються також шляхом обміну передовим досвідом, досягненнями науки й техніки. Дедалі ширше розгортається соціалістичне змагання між республіками, їх містами, підприємствами. Яскравим прикладом цього можуть служити братні зв'язки Харківського заводу ім. Г. І. Петровського та Мінського велосипедного. Колектив одного з найстаріших у країні заводу ім. Г. І. Петровського передав робітникам введеного в дію у 1946 р. Мінського заводу свій великий досвід. Зараз білоруський завод є одним з передових підприємств галузі. З його конвеєрів щороку сходять тисячі велосипедів і кожний п'ятий у країні мотоцикл²⁰. Соціалістичне змагання допомагає велобудівникам Мінська та Харкова швидше вдосконалювати виробництво, нарощувати темпи випуску продукції. Раз у квартал підбиваються підсумки змагання. У розширених засіданнях завкомів, як правило, беруть участь представники друзів, які інформують про справи на своїх підприємствах. Традиційним став обмін винаходами новаторів виробництва.

Все нове, передове, прогресивне, в якій би частині Радянського Союзу воно не зароджувалося, відразу ж пабуває інтернаціонального характеру, стає здобутком трудівників усіх братніх республік СРСР, об'єднує, згуртовує, їх, сприяє прискореному руху до комунізму. В ході соціалістичного змагання всюди виникають нова ініціатива, новий почин, тисячі радянських людей показують зразки справжнього комуністичного ставлення до праці.

Братерське співробітництво соціалістичних націй у боротьбі за створення матеріально-технічної бази комунізму ще тісніше зближує їх, розширює й зміцнює економічну основу радянської багатонаціональної держави, поглиблює процес інтернаціоналізації всього життя країни.

¹⁹ Вопросы истории, Минск, 1969, стор. 480—481.

²⁰ «Советская Белоруссия», 14 вересня 1971 р.

Неоціненне значення в згуртуванні великої співдружності соціалістичних націй, їх зближенні має бурхливий розквіт і взаємозбагачення національних культур, зміцнення їх інтернаціональної основи. Широкий розмах комуністичного будівництва та нові успіхи ідеології комунізму збагачують соціалістичну за змістом, національну за формою культуру народів СРСР.

За роки Радянської влади всі нації та народності нашої країни забезпечили високий рівень розвитку своїх культур, створили видатні духовні цінності. Це переконливо підтверджується матеріалами останнього перепису населення СРСР. За даними цього перепису, на кожні 1000 чол. зайнятого населення в союзних республіках у 1970 р. вищу та середню (повну й неповну) освіту мали: в РРФСР 656 чол. (проти 124 у 1939 р.), на Україні — 668 (проти 139), в Білорусії — 594 (проти 113), в Узбекистані — 663 (проти 61), в Казахстані — 654 (проти 99), в Киргизії — 643 (проти 56), в Таджикистані — 602 (проти 45) тощо²¹.

Питома вага населення, що має вищу та неповну вищу освіту, в Білоруській РСР за період 1959—1970 рр. збільшилась в 2,3 раза, в тому числі кількість трудящих з вищою освітою зросла в 2,7 раза²².

В період комуністичного будівництва все інтенсивніше йде процес подолання відмінностей між містом і селом, між розумовою та фізичною працею. Формуються комуністичні суспільні відносини, триває зближення робітничого класу, селянства, інтелігенції, внаслідок чого збільшується соціальна однорідність радянського суспільства, створюються сприятливі умови для дальшого розквіту і зближення соціалістичних націй.

Ще в роки соціалістичного будівництва партія розробила різноманітні форми культурного співробітництва народів нашої країни. В період побудови комуністичного суспільства вони дістали всебічний розвиток, збагатилися новим змістом, стали більш масовими, різнобічними. Це співробітництво знаходить свій вияв у різноманітних культурних зв'язках, що дедалі розширюються між соціалістичними націями. Тут і обмін професійними та самодіяльними художніми колективами, проведення фестивалів, декад літератури та мистецтва братніх народів, кінофестивалів, обмін радіо- й телепередачами, організація спільних масових свят і вечорів дружби, наукових симпозіумів і конференцій, переклад і видання творів письменників братніх республік, обмін студентами, викладачами, науковими співробітниками тощо.

За 1967—1971 рр. в Білорусії 27 разів виступали театральні колективи з РРФСР та інших братніх республік, у тому числі 13 разів — театри братньої України — з Києва, Полтави, Запоріжжя, Ровна, Чернігова тощо. За цей же час 25 разів виступали в братніх республіках театри БРСР, в тому числі 15 разів на Україні (у Львові, Харкові, Полтаві, Одесі, Тернополі, Чернігові тощо). Театральні працівники БРСР взяли участь в 34 конференціях і фестивалях, що відбувалися в братніх республіках, у з'їздах театральних товариств Російської Федерації, України, Азербайджану, Вірменії, Латвії, Литви, Естонії. Понад 300 членів Білоруського театального товариства виїжджали в творчі відрядження до Москви, Ленінграда, Києва, Риги та інших міст СРСР. Пройшли фестивалі білоруських кінофільмів у Ленінграді, Вільнюсі, Кишиневі, Душанбе, відбувся IV Всесоюзний кінофестиваль у Мінську, було проведено 36 творчих зустрічей кінопрацівників БРСР з кінематографістами Москви, Ленінграда та інших міст союзних республік.

²¹ «Правда», 17 квітня 1971 р.

²² «Советская Белоруссия», 30 вересня 1971 р.

Декади і дні білоруської культури пройшли в Москві, Ленінграді, Магнітогорську, Львові. У спілці письменників БРСР були проведені вечори, присвячені ювілеям Лесі Українки, І. Котляревського та ін. В 1967—1971 рр. композитори та музиканти БРСР брали участь у понад 50 творчих зустрічах з представниками музичного мистецтва братніх республік.

Кожна така декада, фестиваль, зустріч були важливою подією в культурному житті. В декаді російського мистецтва, що відбулася, наприклад, у січні 1965 р., взяли участь понад 400 митців великого російського народу, які виступили в більш як 50 містах та населених пунктах Білорусії. Вистави робіт художників РРФСР відвідали 15 тис. чол.²³

Дедалі зростаючий інтерес виявляється в союзних республіках до літератури братніх народів. Лише за 1959—1963 рр. в радянських республіках було видано 1646 творів українських письменників загальним тиражем понад 38 млн. примірників²⁴, а за 1959—1967 рр. українською мовою було видано близько 83 млн. примірників творів письменників народів СРСР²⁵. В 1966—1970 рр. в Білорусії було перекладено з мов народів РСР і видано понад 373 книги загальним тиражем 15,4 млн. примірників. Твори білоруських письменників — Я. Купали, Я. Коласа, К. Крапиви, П. Бровки, М. Танка, Я. Бриля, А. Кулешова видаються в усіх республіках і користуються великою популярністю. Нещодавно Київське видавництво «Дніпро» видало двотомну Антологію білоруської поезії. Незабаром вийде в світ Антологія української поезії білоруською мовою.

Безперервно зростає вклад у науку білоруських вчених, розширюються їх зв'язки з ученими інших братніх республік. Білорусія має необхідну матеріальну базу для розвитку науки, досвідчені наукові кадри. У 176 наукових закладах республіки працюють понад 22 тис. наукових співробітників; лише за минуле п'ятиріччя їх кількість зросла на 7 тис. чол., причому кожний четвертий науковець тут — доктор або кандидат наук²⁶.

У розробці важливих наукових проблем багато з яких є суттєвим вкладом у загальнорадянську та світову науку, білоруські вчені плідно співробітничать з ученими інших національних республік, обмінюються досвідом, систематично виступають на республіканських, всесоюзних наукових конференціях і симпозіумах. Так, наприклад, Інститут фізики АН БРСР має постійні зв'язки з багатьма інститутами АН СРСР, провідними інститутами УРСР, Естонії тощо.

Різноманітні й різнобічні зв'язки радянських народів і в галузі народної освіти, спорту та інших галузях культурного будівництва. Таким шляхом видатні досягнення культури окремих націй СРСР стають надбанням усіх радянських народів, набувають інтернаціонального характеру, що забезпечує духовне взаємозбагачення народів, зближення їх культур, зміцнення братерської дружби. Розвивається загальнорадянська інтернаціональна культура, зростають згуртованість і монолітність багатонаціонального радянського народу. Факти бурхливого розквіту економіки та культури братніх республік СРСР геть відмітають злісні й брехливі наклепи імперіалістичних фальсифікаторів національної політики КПРС.

²³ «Коммунист Белоруссии», 1965, № 4, стор. 32.

²⁴ Великое братство, Минск, 1967, стор. 122.

²⁵ П. Е. Шелест. Чувство семьи единой. — «Литературная газета», 5 липня 1967 р.

²⁶ Материалы XXVII съезда КПБ, стор. 30.

В дальшому зміцненні дружби й співробітництва радянських народів в усіх галузях економіки та культури, політичного життя, в бурхливому і плідному розвитку, зближенні й посиленні взаємовпливу культур велике значення має такий найважливіший засіб спілкування між людьми, як мова. Повний, рівноправний і вільний розвиток мов у нашій країні не веде до посилення національних перегородок, а, навпаки, сприяє зближенню народів СРСР. Невпинно відбувається процес розвитку, взаємозбагачення національних мов.

У 1966—1970 рр. було надруковано 700 книг білоруських письменників тиражем 18 666 тис. примірників (більше, ніж у попередню п'ятирічку за назвами — на 13% і на 50% — за тиражем).

Білоруською мовою видаються 27 журналів загальним тиражем близько 20 млн. примірників, друкуються 132 газети щорічним тиражем 243 млн. примірників. Працюють білоруська державна опера, драматичні театри, численні колективи художньої самодіяльності.

Значно збагатився словниковий фонд і дістала розвитку граматична будова білоруської мови. В ній з'явилася величезна кількість слів, запозичених з мов народів СРСР. Значно багатшою стала суспільно-політична термінологія білоруської мови, особливо у зв'язку з роботою, проведеною в республіці у післявоєнні роки щодо перекладу на білоруську мову творів класиків марксизму-ленінізму.

Збагатилася білоруська літературна мова. Базуючись на народній основі, вона, водночас, використовувала лексико-словотворчі можливості споріднених мов, насамперед російської, що відіграє величезну роль у розвитку та збагаченні не лише білоруської, а й інших мов народів СРСР. Адже саме завдяки російській мові чудові духовні цінності, що створюються кожною соціалістичною нацією, стають надбанням усіх народів Радянської країни, набувають загальносоюзного, інтернаціонального характеру. Російська мова — могутній засіб згуртування, інтернаціонального виховання всього радянського народу, одна з найважливіших невід'ємних ознак радянського народу як нової історичної спільності людей.

У справі дальшого згуртування і зближення соціалістичних націй зміцнення братерської дружби та співробітництва народів СРСР величезне значення має діяльність КПРС. Центральний Комітет КПРС відзначає, що «партійні організації всіх союзних і автономних республік, автономних областей і національних округів відіграють авангардну роль у розв'язанні завдань комуністичного будівництва, послідовному втіленні в життя ленінської національної політики, зміцненні дружби народів»²⁷.

У нашій країні у зв'язку з ліквідацією приватної капіталістичної та утвердженням соціалістичної суспільної власності на засоби виробництва немає об'єктивних умов для існування націоналізму та шовінізму, виникнення національних конфліктів і сутичок. Внаслідок повної перемоги соціалістичних виробничих відносин і на їх основі в усіх національних республіках Радянського Союзу міцно утвердився новий, комуністичний світогляд. Марксистська ідеологія, що цементує велику й непорушну дружбу народів СРСР, стала єдиною для всіх радянських народів, найважливішою й вирішальною передумовою їх невинного й дедалі тіснішого зближення.

Виховання всіх радянських людей у дусі інтернаціоналізму висувається нашою партією як найважливіше завдання ідеологічної робо-

²⁷ «Радянська Україна», 22 лютого 1972 р.

ти в період побудови комунізму. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев підкреслював у своїй доповіді на XXIV з'їзді КПРС: «Партія і далі виховуватиме всіх трудящих у дусі соціалістичного інтернаціоналізму, непримиренності до проявів націоналізму і шовінізму, національної обмеженості і чванливості в якій би то не було формі, в дусі глибокої поваги до всіх націй і народностей»²⁸.

Систематична робота партії та її місцевих організацій по інтернаціональному вихованню трудящих має величезне значення в зміцненні дружби та співробітництва радянських народів, створює необхідні передумови для дальшого зближення соціалістичних націй в усіх сферах економічного, суспільно-політичного та духовного життя в період будівництва комунізму, сприяє дальшому зміцненню могутності Союзу РСР.

²⁸ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 87.

ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО І ВЗАЄМОДОПОМОГА РОСІЙСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДІВ У ПЕРІОД ВОСЬМОЇ П'ЯТИРІЧКИ

Комуністична партія Радянського Союзу, створена великим Леніним, з перших кроків своєї діяльності стала прапороносцем ідеології пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів, внесла неоціненний вклад у розробку марксистсько-ленінської теорії з національного питання, втілила її в життя.

Головні завдання ленінської національної політики на період будівництва комунізму чітко визначені в Програмі КПРС, прийнятій XXII з'їздом: «Продовжувати всебічний розвиток економіки і культури всіх радянських націй і народностей, забезпечувати їх все тісніше братерське співробітництво і взаємодопомогу, згуртування і зближення в усіх галузях життя... вести і далі в галузі економічній курс на всебічний розвиток господарства радянських республік; забезпечувати раціональне розміщення виробництва і планомірну розробку природних багатств, удосконалювати соціалістичний поділ праці між республіками, об'єднуючи та погоджуючи їх трудові зусилля, правильно поєднуючи інтереси всієї держави з інтересами кожної радянської республіки»¹.

Співробітництво соціалістичних націй у період будівництва комунізму здійснюється, насамперед, на основі раціонального розміщення продуктивних сил країни на базі спеціалізації й кооперування виробництва. Курс на комплексний розвиток і спеціалізацію союзних республік та економічних районів країни визначено Програмою КПРС і конкретизовано в рішеннях з'їздів КПРС.

Дружба і співробітництво народів СРСР яскраво виявляються в зміцненні та розвитку економічних зв'язків між радянськими республіками, бо саме економічними зв'язками найповніше характеризуються соціалістичні виробничі відносини. Зміцнюються вони внаслідок розвитку продуктивних сил і суспільного поділу праці.

Період 1966—1970 рр. знаменує собою вищий щабель в економічному співробітництві соціалістичних націй. На базі поглиблення поділу праці вдосконалювалися всебічні економічні зв'язки між ними, зростав внесок кожної республіки в спільну справу комуністичного будівництва. Це сприяло дальшому зміцненню народного господарства Радянського Союзу, яке являє собою єдиний взаємозв'язаний комплекс, який ґрунтується на суспільній власності і розвивається в інтересах усіх трудящих нашої країни.

Проблемі співробітництва і взаємодопомоги братніх народів Радянського Союзу присвячені численні наукові праці й дослідження, публіцистичні статті. Серед них у першу чергу слід відзначити уза-

¹ XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. III, К., 1962, стор. 295.

гальнюючі праці вчених країни². Значна частина праць висвітлює дружбу й співробітництво українського народу з іншими народами СРСР³. Багато праць і публіцистичних статей про дружбу й співробітництво народів нашої країни стосується безпосередньо досліджуваного періоду⁴.

Проте в українській історіографії ще мало фундаментальних досліджень економічних, політичних і культурних зв'язків УРСР з іншими республіками СРСР⁵. Це стосується й економічного співробітництва та взаємодопомоги братніх українського та російського народів. Багато опублікованих праць на цю тему торкаються лише окремих фактів, головним чином, першого періоду восьмої п'ятирічки. В даній статті робиться спроба висвітлити найхарактерніші процеси дальшого розвитку економічного співробітництва і взаємодопомоги України й Російської Федерації, використовуючи дані державних органів і організації УРСР, наукових досліджень, періодичної преси та матеріалів XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України.

Досліджуваний період характерний подіями великої політичної ваги, що сприяли дальшому згуртуванню і братерському співробітництву всіх братніх народів СРСР: 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, 50-річчя встановлення Радянської влади на Україні та 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Успішне виконання планів восьмої п'ятирічки стало яскравим підтвердженням правильності курсу, виробленого партією на XXIII з'їзді партії та наступних Пленумах ЦК КПРС.

Нові перспективи традиційного співробітництва російського та українського народів було відкрито рішеннями вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, який накреслив програму переходу промисловості країни на принципово нову систему планування та економічного стимулювання. Це значною мірою поліпшило спеціалізацію, кооперування і концентрацію виробництва. В досліджуваний період галузевий принцип управління тісно узгоджувався з територіальним, з завданнями комплексного розвитку всіх галузей народного господарства СРСР в цілому, а також економіки республік, областей, районів — зокрема, що сприяло розширенню і збагаченню економічних зв'язків, братер-

² Ю. Ф. Воробьев. Выравнивание уровней экономического развития союзных республик, М., 1965; М. В. Валеев. Единой семьей к заветной цели. Деятельность КПСС по дальнейшему сближению народов СССР в борьбе за победу коммунизма, М., 1963; Э. А. Баграмов. Национальный вопрос и буржуазная идеология, М., 1966; И. П. Цамерян. Новый этап в развитии национальных отношений в СССР, М., 1962; Ю. І. Ширяев. Розквіт і співробітництво радянських соціалістичних націй, К., 1967; И. Е. Кравцов. Развитие национальных отношений в СССР, К., 1962; С. Шило. Великие завоевания социализма, К., 1964; та ін.

³ Н. А. Буцько. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны, К., 1962; І. Ф. Воробйов, Ф. Я. Горовський. В братній сім'ї до спільної мети, К., 1965; Торжество ленинской национальной политики на Украине, К., 1967; І. Гуржій. Такі близькі історію.— «Комуніст України», 1967, № 5, стор. 62—74; В. Ф. Панібудьласка. Дружба і співробітництво українського народу з братніми народами СРСР, К., 1967; його ж. Розквіт УРСР — торжество ленинской национальной политики.— «Комуніст України», 1966, № 6, стор. 59—68; В. Ф. Панібудьласка, Ю. П. Яковенко. У душі братерства і дружби народів, К., 1966; В. Г. Лисенко. Мости братерства, К., 1970.

⁴ В. М. Дмитрук. На крилах дружби, К., 1968; П. Козырев. Источники силы советского общества.— «Коммунист Украины», 1967, № 2; З. Круглов. Колоска Великого Жовтня.— «Комуніст України», 1967, № 5; Твердый сплав. (Урал — УССР).— «Коммунист Украины», 1967, № 5; В. Щербинский. Плоды великой дружбы.— «Известия», 2 листопада 1967 р.; Ф. Хилюк. В братній сім'ї радянських народів.— «Економіка Радянської України», 1967, № 11.

⁵ «Комуніст України», 1971, № 2, стор. 51.

ського співробітництва і взаємодопомоги українського і російського народів у створенні матеріально-технічної бази комунізму.

Дальший економічний розвиток РРФСР та УРСР свідчить про те, що обидві вони, як і раніше, залишаються основною базою важкої індустрії, паливної, хімічної, легкої та харчової промисловості в загальносоюзному масштабі.

Найбільша з усіх братніх республік СРСР — Російська Федерація вносить вагомий вклад у всенародну справу будівництва комунізму. Промисловість РРФСР у 1969 р. давала приблизно половину загальносоюзного випуску чавуну, більше половини — сталі, прокату, мінеральних добрив, 53% металорізальних верстатів, 64% електроенергії, більше 80% видобутку нафти, випуску автомобілів, виробництва паперу, ткачин, 75% хімічного волокна, більш як 60% цементу, понад 50% зерна, льноволокна, картоплі, м'яса і молока⁶.

Питома вага України в народному господарстві Радянського Союзу з окремих видів промислової та сільськогосподарської продукції в 1970 р. становила: по магістральних тепловозах—94%, залізній руді—56, вантажних залізничних вагонах—49, чавуну—48, готовому прокату—48, металургійному устаткуванню—48, вугіллю—34, газу—31, тракторах—32, фабричних цукрових буряках—58, зерну—23, м'ясо-молочних виробках—23—25%⁷.

Успіхи українського народу, як зазначав на XXIV з'їзді КП України Перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест, є результатом братерського співробітництва і взаємодопомоги народів усіх радянських республік, втіленням в життя виробленого партією єдиного плану розвитку народного господарства країни⁸.

Значний вклад Російської Федерації та України в загальносоюзну скарбницю зумовлює їх широкі економічні взаємозв'язки і є свідченням того, що в міру дальшого успішного поступу нашої країни до комунізму традиційна дружба і взаємодопомога українського та російського народів стає все міцнішою, наповнюється новим змістом, економічні взаємозв'язки набувають постійного характеру. Про цю дружбу і взаємозв'язки двох братніх народів схвильовано і проникливо говорив тодішній Голова Ради Міністрів РРФСР Г. І. Воронов на урочистому засіданні ЦК КП України та Верховної Ради УРСР, присвяченому 50-річчю Радянської України: «Трудящі Радянської Росії,— сказав він,— подаючи допомогу іншим народам, з почуттям щирої вдячності сприймають допомогу і підтримку братнього українського народу.

Ми добре пам'ятаємо, що вогні Магнітки засвітилися при участі українських металургів, що вугілля Кузнецького басейну пішло на гора з допомогою шахтарів Донбасу, а творці велетенських електростанцій на Волзі та сибірських ріках пройшли першу школу гідробудівництва на Дніпрогесі»⁹.

Щороку з РРФСР на Україну надходить на сотні мільйонів карбованців устаткування, сировини і матеріалів. У загальносоюзному обсязі вантажів, що надійшли на Україну в 1970 р. з братніх союзних республік, понад 85% становили вантажі з Російської Федерації. В той же час близько 60% загального обсягу вантажів, що надійшли до РРФСР, були з України.

⁶ Народное хозяйство СССР в 1969 г. Статистический ежегодник, М., 1970, стор. 82—88.

⁷ П. Ю. Шелест. Україно наша Радянська, К., 1970, стор. 77.

⁸ «Правда Украины», 18 березня 1971 р.

⁹ «Радянська Україна», 24 грудня 1967 р.

Міцні зв'язки єднують нашу республіку з Центральним та Північно-Західним районами Російської Федерації, Уралом, Поволжям, Північним Кавказом та ін. Україна з Північно-Західного економічного району Російської Федерації одержує ліс і лісоматеріали, папір і целюлозу, вироби легкої та інших галузей промисловості; з Уральського — нафту і нафтопродукти, деякі види прокату, залізничні вантажні вагони, продукцію машинобудування, ліс і лісоматеріали; з Поволзького — нафту, ліс і лісоматеріали та продукцію машинобудування; з Центрального — текстиль, технологічне устаткування, верстати, точні прилади, автомашини, тканини. Західно-Сибірський і Далекосхідний економічні райони РРФСР надсилають на Україну ліс і лісоматеріали, слюду, графіт, рибу і рибопродукти та інше.

З УРСР до Російської Федерації надходять чорні метали, залізна і марганцева руди, тепловози, залізничні вантажні вагони, трактори, верстати, металургійне, шахтне, насосно-компресорне обладнання, сільськогосподарські машини, технологічне устаткування, для легкої, харчової, поліграфічної промисловості, литво, поковки, штампування, вироби з пластмас, продукція хімічної, електротехнічної і харчової промисловості та сільського господарства.

Однією з найважливіших галузей соціалістичної індустрії є машинобудування, якому належить провідна роль у технічному переозброєнні всіх галузей народного господарства. На Україні за роки минулої п'ятирічки збудовано 27 нових сучасних заводів і реконструйовано десятки підприємств. Обсяг виробництва продукції зріс у 1,8, автомобілів — майже в 1,7 раза. Як і в попередні роки, високими темпами розвивалися радіотехнічна, електронна промисловість¹⁰.

Українські заводи важкого машинобудування спеціалізуються на випуску прокатного, доменного, коксового і сталеплавильного обладнання, дизелів і дизельгенераторів, парових котлів, скребкових і стрічкових конвейерів, бурових агрегатів і нафтоапаратури, бульдозерів, екскаваторів, скреперів, мостових, баштових і автомобільних кранів. Наприклад, Токмацький завод ім. Кірова випускає дизелі й дизельгенератори, значна кількість яких відправляється до РРФСР.

Крім того, токмацькі дизелебудівники у восьмій п'ятирічці для заводу «Дальдизель» надсилали регулятори типу РП-50, для дизелебудівників Саратова і Троїцька регулятори різних типів, приводи тахометра, центрифуги і комплекти вузлів і деталей дизеля 6 ЧРП. Російські друзі подають допомогу українським братам у створенні дизелів і дизельгенераторів, поставляючи дизелі, їх окремі вузли, деталі та ін. Лише Волгоградський тракторний завод і завод «Миасселектроапарат» Челябінської області постачають щорічно десятки тисяч насосів марки МЗН-2 для дизелебудівників заводу ім. Кірова в м. Токмаку.

Електротехнічна промисловість України спеціалізується, головним чином, на випуску електродвигунів і різноманітної апаратури (понад 70 заводів республіки випускають електроапаратуру). Потужні електродвигуни постійного струму П-23 постачає комбінатові «Ростовуголь» Запорізький трансформаторний завод¹¹. Запорізькі трансформаторобудівники для Красноярської ГЕС виготовили у восьмій п'ятирічці найпотужніші в світі трансформатори ТЦ-630000/200, трансфор-

¹⁰ «Радянська Україна», 18 березня 1971 р.

¹¹ «Енергетик» (орган парткому, завкому профспілки і дирекції Запорізького трансформаторного заводу), 6 лютого 1970 р.

матори для лінії електропередач Конаково—Москва¹² і 20 найменуваних деталей для телескопічних підвісів Останкінського телецентру¹³.

В свою чергу, народне господарство України одержує з Російської Федерації електродвигуни перемінного струму потужністю 0,25—100 кВт і вище, силові трансформатори і електровипрямлювачі, генератори перемінного струму до 100 кВт різних найменувань, електрокабель та електропровід. З РРФСР надходять також електродвигуни для мостових та автокранів. Московський завод «Динамо» постачає електрообладнання для електрифікованих залізничних шляхів, трамвайно-тролейбусного парку республіки. Значна кількість електрообладнання надходить на Україну з російських заводів «Електросила», «Сибелектромотор», «Уралелектромотор» та багатьох інших.

Підприємства УРСР беруть безпосередню участь у створенні потужних гідротурбін та іншого обладнання для гідроелектростанцій країни. Так, Новокраматорський машинобудівний завод ім. Леніна лише в 1966 р. надіслав Ленінградському електромашинобудівному об'єднанню «Електросила» по два комплекти валів до гідрогенератора, виготовлюваних для Красноярської, Саратовської, Черваської, Тат'євської гідроелектростанцій; Ленінградському металічному заводі ім. ХХІІ з'їзду КПРС — вали гідротурбін для цих електростанцій; Саратовській ГЕС — корпуси втулок, сталеве литво та інші вироби.

Підприємства Російської Федерації також активно допомагають українським енергобудівникам створювати турбіни. Так, у 1970 р. Невський машинобудівний завод ім. Леніна поставив Харківському заводові «Електротяжмаш» ім. Леніна відливки фланців з немагнітної сталі для турбогенераторів.

У забезпеченні народного господарства технікою важлива роль належить верстатобудуванню. Заводи України щорічно виробляють сотні моделей верстатів і обладнання до них. Значна частина цієї продукції відправляється в Російську Федерацію. Так, у 1966 р. з України в РРФСР було відправлено металорізальних верстатів на суму 33 388,5 тис. крб., у 1970 р.— на суму 39 052,1 тис. крб. Разом з тим, з Російської Федерації до УРСР у 1966 р. надійшло металорізальних верстатів інших моделей на суму 14 706,2 тис. крб., у 1970 р.— на суму 17 834,8 тис. крб. З наведених даних видно, що ввезення металорізальних верстатів на Україну з РРФСР зросло в 1970 р. у порівнянні з 1966 р. на 21,3%, а вивезення з УРСР до Російської Федерації на — 16,9%.

Трудячі України й РРФСР активно співробітничать у комплектуванні ливарного обладнання. Взаємообмін різними видами цих виробів між Російською Федерацією і УРСР мав велику питому вагу протягом усієї восьмої п'ятирічки. Так, у 1966 р. з усього відправленого за межі РРФСР ливарного обладнання 97,1% припадало на Україну, а в 1970 р.— 97,7%. Одночасно 53,8% ливарного обладнання, відправленого за межі УРСР в 1966 р., припадає на Російську Федерацію, в 1970 р.— 54,8%.

Важливе місце у взаємообміні матеріальними цінностями між Україною та РРФСР належить ковальсько-пресовому обладнанню. В 1966 р. 78,7% його було ввезено на Україну з Російської Федерації, а в 1970 р.— 72,6%. Відповідно, з усього відправленого в 1966 р. з України ковальсько-пресового обладнання 39,1% припадало на РРФСР, а в 1970 р.— 36,8%.

¹² «Енергетик», 19 травня, 28 червня і 5 липня 1967 р.

¹³ «Енергетик», 19 липня 1967 р.

Протягом восьмої п'ятирічки продовжувався взаємообмін між Російською Федерацією та УРСР устаткуванням для деревообробної промисловості. Так, у 1966 р. його було ввезено на підприємства України з РРФСР 94,8%, у 1970 р.— 93,3%, а відправлено з УРСР до РРФСР у 1966 р. 46,6% і в 1970 р.— 53,2%.

Висока питома вага України у виробництві тепловозів та інших засобів залізничного транспорту. Більшість тепловозів, створених на підприємствах УРСР, використовується на залізницях РРФСР. Наприклад, харківські тепловози відправляються в Пензу, Куйбишев, Ленінград, на дороги Сибіру та в інші райони¹⁴.

Широкі економічні зв'язки вагонобудівних і тепловозобудівних заводів республіки зі спорідненими підприємствами РРФСР. Так, Ворошиловградський тепловозобудівний завод ім. Жовтневої революції одержує штамповки крюків вантажопідйомністю до 30 т з Костромського заводу «Строммашина», з Воронежського заводу мостконструкцій — комплекти балок металоконструкцій вантажопідйомністю 150 т і більше, з Уральського вагонобудівного заводу — комплекти трьохосьових візків, з Люблінського ливарно-механічного заводу і Люберецького заводу «Пластмасс» — автозчіплювачі та пластмасові вироби, Ленінградський вагонобудівний завод ім. Єгоричева поставляє комплекти деталей тепловозів, завод тракторних запчастин (м. Орел) — тисячі мідно-азбестових кілець (9 найменувань) і т. д. Для вагонобудівних заводів України окремі вузли й деталі направляють Люблінський і Люберецький заводи, Коломенський тепловозобудівний завод, Уральський вагонобудівний завод, Мічурінський тепловозоремонтний завод, підприємства Калініна, Калінінграда та інших міст.

Трудящі України подають допомогу підприємствам транспортного машинобудування Російської Федерації, які випускають і ремонтують тепловози і залізничні вагони. Ворошиловградський тепловозобудівний завод ім. Жовтневої революції направляє заводам ім. Дзержинського (м. Муром), Горьковського «Двигатель революции», Коломенського і Людиновського тепловозобудівних, Калінінського і Калінінградського вагонобудівних, дизельного заводу (м. Пензи) та інших підприємств РРФСР водяні й масляні охолоджувальні секції, штамповки гальм, дизельні рами, запобіжні випускні клапани, окремі вузли й деталі для тепловозів ТЕЗ, ТГМ-3.

Найвищу питому вагу в міжреспубліканському обміні вантажами між УРСР і Російською Федерацією становлять сировинні матеріали і продукція чорної металургії. Адже Україна на всіх етапах розвитку СРСР була і залишається однією з основних металургійних баз країни. З 1375 млн. т сталі, виплавленої за 50 років Радянської влади, 40% виплавили українські металурги¹⁵.

Основними споживачами українського вугілля є металургійні та машинобудівні підприємства європейських районів РРФСР, на яку припадає близько 60% республіканського вивозу вугілля. Так, у 1966 р. з УРСР до Російської Федерації було відправлено 21 612 тис. т вугілля, а в 1969 р.— 19 220 тис. т. Донецьке вугілля вивозиться в Куйбишевську, Горьковську, Івановську, Ярославську, Костромську, Волгоградську області РРФСР¹⁶.

¹⁴ «Тепловозник» (орган парткому, дирекції, завкому профспілки і комітету комсомолу орденів Леніна, Трудового Червоного Прапора і Червоної Зірки заводу транспортного машинобудування ім. Малишева), 10 січня 1970 р.

¹⁵ Н. А. Герещенко. Черная металлургия Украинской ССР за 50 лет Советской власти, К., 1967, стор. 3.

¹⁶ «Радянська Донеччина», 15 травня 1967 р.

Важливе місце в постачанні підприємств чорної металургії РРФСР займає залізна руда Кривбасу. Половина залізної руди, відправленої з України в інші союзні республіки, в 1968 р. надійшла в РРФСР. У свою чергу, на Україну з Курської магнітної аномалії в 1968 р. було завезено 3338,9 тис. т залізної руди.

Поряд з вивозом і ввозом вугілля і залізної руди, між УРСР і Російською Федерацією відбувається інтенсивний взаємообмін продукцією чорної металургії. Основними споживачами українського металу є Центральний, Північно-Кавказький та Поволзький райони РРФСР. У 1969 р. для потреб Російської Федерації було відправлено 12% виробленого на Україні чавуну. Разом з цим з РРФСР ввозяться на Україну окремі сорти прокату, кількість якого з кожним роком зростає. Якщо в 1966 р. на Україну було завезено з РРФСР 15,5 тис. т прокату чорних металів, то в 1969 р.— близько 18 тис. т.

Наведені факти свідчать, що далі успіхи в створенні матеріально-технічної бази комунізму шляхом співробітництва двох братніх республік — яскравий вияв усе зростаючого й міцніючого братерства народів СРСР, які пліч-о-пліч ідуть до спільної мети.

Економічною основою дальшого всебічного розвитку двох братніх народів, їх дружби і зближення виступає громадська власність на засоби виробництва, соціалістична система господарювання. На цій основі розширюються і поглиблюються економічні зв'язки республік, соціалістичний поділ праці, спеціалізація і кооперування виробництва, що відкриває нові можливості зростання продуктивності суспільної праці й тим самим прискорення темпів розвитку окремих республік і всього Радянського Союзу в цілому.

За роки восьмої п'ятирічки збільшився економічний потенціал Російської Федерації та України, як і всіх інших союзних республік, поліпшилося розміщення продуктивних сил. А це, як зазначав у Звітній доповіді XXIV з'їздові КПРС Генеральний секретар ЦК партії Л. І. Брежнев, «...що розширилась економічна основа союзу і братства всіх народів»¹⁷.

¹⁷ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 39.

Повідомлення

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР ЩОДО ПІДВИЩЕННЯ РОЛІ ПРОФСПЛОК У ГОСПОДАРЬСЬКОМУ БУДІВНИЦТВІ (1956—1959 рр.)

Г. Ф. МАРІСКЕВИЧ

XX з'їзд КПРС поставив перед партійними організаціями завдання добитися дальшого поліпшення роботи профспілок, зокрема посилити їх роль у господарському та культурному будівництві, в комуністичному вихованні трудящих. «В період розгорнутого будівництва комунізму,— говориться в Програмі КПРС,— підвищується роль громадських організацій. Особливо зростає значення професійних спілок як школи управління, школи господарювання, школи комунізму»¹. Рішення XX з'їзду КПРС і XX з'їзду КП України лягли в основу діяльності партійних організацій по відновленню ленінських норм партійного життя та колективності керівництва, сприяли посиленню ролі партії у профспілках.

Виходячи з ленінських вказівок, що успіх будь-якої справи залежить від людей, від правильного керівництва масами, партійні організації України дбали про зміцнення профспілкових організацій кадрами. Протягом 1957—1958 рр. докорінно поліпшилася структура всієї виробничо-масової роботи профспілок: проведено їх укрупнення, оперативне керівництво перенесено на місця, значно розширено права й обов'язки. На початку 1957 р. в республіці існувало 32 галузеві профспілки. Керівними органами були Укрпрофрада, Центральний, 22 республіканські й 361 обласний комітети, 26 облпрофрад, 5 залізничних, 2 басейнові, 218 групових, 4427 районних та міських галузевих комітетів². Перебудова організаційної структури профспілок сприяла спрощенню й здешевленню їх керівного апарату. На кінець 1958 р. на Україні залишилося лише 8 республіканських та 1 територіальний комітет, кількість обласних — скоротилася майже втричі. Внаслідок цього видатки на утримання штатів зменшилися вдвоє³. У своїй роботі профспілки дедалі більше спиралися на актив, тіснішим ставав їх контакт з виробництвом.

У Волинській області замість 12 обкомів, 1 райкому профспілки залізничників, 2 групкомів республіканського підпорядкування та 185 райкомів після організаційної перебудови лишились облпрофрада, 9 обкомів, 125 райкомів і міськкомів, райком профспілки працівників вугільної промисловості, райком профспілки залізничників та ряд будівельних комітетів. У 1958 р. всі вони об'єднували понад 107 тис. чол. (у 1956 р.— 97 тис.), або 93,6% всіх робітників і службовців області. При сприянні партійних організацій значно поліпшився керівний склад проф-

¹ Програма КПРС, К., 1961, стор. 93.

² ПІА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 414, арк. 71—73.

³ Дев'ятий Пленум ВЦСПС. Стенографічний отчет, М., 1958, стор. 41.

спілок: з 125 голів райкомів і міськкомів 88 були комуністами, 55 чол. мали вищу і 70 — середню освіту. Зміцнилися також первинні профспілкові організації. Так, майже з 2 тис. голів ФЗМК і профорганізаторів більшість була комуністами. Серед 6653 членів ФЗМК комуністів налічувалося 1293 чол., 3583 чол. мали вищу й середню освіту⁴.

На Львівщині кількість галузевих обкомів профспілок зменшилася з 17 до 10. 1958 р. з 3054 голів ФЗМК вищу й середню освіту мали 2454, 983 — були комуністами, 458 — комсомольцями. Серед членів ФЗМК (12 236 чол.) комуністи становили 19,7%, члени ВЛКСМ — 13,8%. 1958 р. до профспілкової організації області входило понад 310 тис. чол. (97% загальної кількості робітників і службовців) проти 282 тис. у 1956 р.⁵

Поліпшення роботи профспілок, надання їм практичної допомоги перебувало в центрі уваги партійних організацій області. Так, пленум Львівського міськкому партії (1957 р.), обговоривши стан профспілкової роботи, накреслив конкретні заходи щодо посилення партійного керівництва профспілками. Водночас зазначалося, що на ряді підприємств міста («Львівсіلمаш», завод автотранспорту тощо) профспілкові організації не контролювали виробничий процес, виконання колективних договорів, не піклувалися про поліпшення охорони праці та розгортання соціалістичного змагання. Лише протягом 1957—1958 рр. бюро Львівського обкому КП України заслухало звіти партійних організацій заводів «Теплоконтроль», автобусного, електролампового, взуттєвої фабрики № 3, будівельного тресту № 98 тощо⁶.

Поліпшенню роботи профспілок постійну увагу приділяли також партійні комітети промислових підприємств. Так, у квітні 1956 р. партійне бюро заводу «Львівсіلمаш» розглянуло питання «Про роботу завкому по виконанню критичних зауважень на звітно-виборних профспілкових зборах». У березні наступного року партійне бюро Львівського електролампового заводу, обговоривши підсумки роботи профспілкової організації підприємства за 1956 р., вказало, що посилена увага завкомів та цехкомів до підготовки й проведення загальних робітничих зборів та виробничих нарад позитивно позначилася на господарській діяльності колективу⁷.

Однак деякі парторганізації, наприклад Коломнійської ткацької фабрики (Івано-Франківська область), недостатньо стежили за роботою цехових організацій і профспілкових груп. Внаслідок цього фабричний комітет не контролював виконання виробничих планів, підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції та зміцнення трудової дисципліни. На фабриці мало уваги приділялося розгортанню соціалістичного змагання, допускався формалізм у керівництві рухом за комуністичну працю. Окремі партійні організації намагалися підняти функції профспілок або опікати їх. Наприклад, на Чернівецькому заводі легкого машинобудування парторганізація замість ФЗМК виробляла умови соцзмагання, підбивала його підсумки, нагороджувала пере-

⁴ Архів Волинської облпрофради, ф. 1, оп. 8, од. зб. 4, арк. 188; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 398, арк. 216; оп. 214, од. зб. 359, арк. 158—159; од. зб. 413, арк. 8.

⁵ Архів Львівської облпрофради, ф. 1, оп. 2, од. зб. 137, арк. 30, ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 413, арк. 75.

⁶ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 4, оп. 9, од. зб. 2, арк. 115, 140; ф. 3, оп. 3, од. зб. 1168, арк. 97.

⁷ Там же, ф. 266, оп. 1, од. зб. 39, арк. 51; ф. 359, оп. 1, од. зб. 55, арк. 10.

можців. Подібні хиби мали місце також у діяльності партійних організацій Львівщини і Тернопільщини⁸.

Керуючись ленінським положенням про керівництво профспілками з боку партії, обкоми, міськкоми й райкоми партії, первинні партійні організації дбали про підвищення їх активності, добір і виховання кадрів. Так, з метою поліпшення роботи профспілкових організацій Волинський обком КП України, облпрофрада, обкоми профспілок стали більше уваги приділяти навчанню керівних кадрів на місцях, організації семінарів для голів ФЗМК та профорганізаторів. З 1958 р. на постійно діючому семінарі голів обкомів профспілок і відповідальних працівників облпрофради з лекціями і доповідями виступали партійні, радянські та профспілкові працівники. 1956 р. у Закарпатській області на міжспілкових і галузевих семінарах, місячних курсах навчалося майже 9 тис. профактивістів, а 1957 р.— близько 10 тис. Чернівецька облпрофрада протягом 1956—1957 рр. проводила в містах і районах області щоквартальні збори профспілкового активу та наради профспілкових працівників, на яких розглядалися питання профспілкової та виробничо-масової роботи⁹. Повсякденна увага партійних організацій до діяльності профспілок сприяла успішному вирішенню поставлених перед ними завдань, зокрема виконанню рішень партії та накреслень Програми КПРС.

В. І. Ленін вважав, що керівну роль у діяльності профспілок мають відігравати комуністи, які «...повинні жити в гущі робітничого життя, знати його вздовж і впоперек, уміти... визначити... настрої...»¹⁰. Виходячи з цієї настанови, партійні організації неухильно посилювали свій вплив на профспілки шляхом збільшення прошарку комуністів серед членів і голів ФЗМК. Якщо 1959 р. в Івано-Франківській області серед голів ФЗМК комуністи становили 40%, то 1965 р.— 58%. За той же час на Львівщині партійний прошарок серед керівників низових профспілкових організацій зріс з 39% до 60%¹¹. Велику роботу в цьому напрямі провів також Закарпатський обком партії. Кількість комуністів, що працювали 1958 р. в області головами ФЗМК, збільшилася порівняно з 1955 р. з 25 до 30%, а комсомольців — відповідно з 20 до 21%. Підвищився також освітній рівень голів ФЗМК: в 1955 р. 70% з них мали середню, незакінчену вищу або вищу освіту, а в 1958 р.— 82%. За станом на 1 січня 1958 р. всі голови обкомів і групкомів профспілок були членами КПРС¹².

Після XX з'їзду КПРС та грудневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС характерним для практики партійного керівництва діяльністю профспілок став конкретніший підхід до діяльності профорганізацій, робота яких аналізувалася на пленумах обкомів партії та партійно-господарських активах. Наприклад, на початку 1958 р. по всій республіці відбулися пленуми й активні обласних Рад і комітетів профспілок, а також VI пленум Укрпрофради, що розглянув завдання профспілкових організацій України в зв'язку з рішеннями грудневого (1957 р.) Пленуму

⁸ Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 18, оп. 24, од. зб. 10, арк. 124—126; Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 2814, арк. 8; Партархів Тернопільського обкому КП України, ф. 1, оп. 32, од. зб. 76, арк. 7—12.

⁹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 359, арк. 160; оп. 208, од. зб. 1250, арк. 54.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 159.

¹¹ Івано-Франківський обласний державний архів, ф. Р-794, оп. 2, од. зб. 252, арк. 40; Поточний архів Івано-Франківської облпрофради. Статистичний звіт за 1965 р.; Львівський обласний державний архів, ф. Р-1519, оп. 1, од. зб. 952, арк. 63.

¹² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 413, арк. 5.

ЦК КПРС¹³. Проаналізувавши рівень профспілкової роботи, обласні комітети партії накреслили конкретні заходи щодо її поліпшення. Так, пленум Ровенського обкому КП України (січень 1958 р.), обговоривши завдання обласної партійної організації, вказав на недоліки, що мали місце в роботі профспілок, зокрема в проведенні виробничих нарад, складанні, перевірці й виконанні колективних договорів. Ці недоліки значною мірою вплинули на те, що 1957 р. деякі підприємства працювали неритмічно¹⁴. Поліпшення профспілкової роботи на Ровенщині констатувала ІХ позачергова обласна партійна конференція (січень 1959 р.). Того року профспілки області залучили до соціалістичного змагання більше 75 тис. робітників (95% усіх працівників підприємств і будов). У 1959 р. звання ударників комуністичної праці було присвоєно 160 бригадам і 450 робітникам Ровенщини¹⁵.

Збори активу Волинської обласної партійної організації (січень 1958 р.), проаналізувавши роботу профспілок області, зобов'язали міськкоми та райкоми партії, первинні партійні організації поліпшити керівництво профспілками, активізувати їх діяльність у вирішенні народно-господарських завдань. Зокрема, вказувалося, що комітети багатьох профорганізацій не контролювали виконання колективних договорів, нерегулярно й на низькому рівні провадили виробничі наради та збори робітників, не приділяли достатньої уваги поліпшенню умов праці й техніки безпеки¹⁶.

Дійовою формою залучення найширших мас трудящих до управління виробництвом та підвищення їх ролі в господарському будівництві стали постійно діючі виробничі наради (ПДВН), діяльність яких сприяє вдосконаленню господарського управління. В. І. Ленін ще в перші роки Радянської влади говорив про необхідність участі трудящих в управлінні виробництвом, закликав «залучити ще більше робітників і трудящих селян до управління промисловістю і народним господарством»¹⁷. Виходячи з ленінських положень і рішень партії з цього питання, партійні та профспілкові організації провели велику роботу у справі популяризації рішень грудневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС і ІХ Пленуму ВЦРПС (1958 р.). Протягом першого півріччя 1958 р. на Україні було створено 6986 загальнозаводських і 5673 цехові ПДВН, в яких брали активну участь понад 550 тис. чол. (з них робітники становили 68%). У другому півріччі почали діяти ще 18 тис. ПДВН (понад 1 млн. чол.). За рік на обговорення нарад надійшло близько 1 млн. пропозицій (з них понад 800 тис. впроваджено у виробництво)¹⁸. Після організаційної перебудови ПДВН почали глибше вникати в господарську діяльність підприємств, сміливіше вирішувати корінні проблеми виробництва, стали справді представницькими органами, що виражали волю колективу.

Велику роботу в створенні ПДВН провели партійні та профспілкові організації західних областей УРСР. На початку 1959 р. на підприємствах Івано-Франківської області діяло 175 загальнозаводських і 84 цехові ПДВН, на розгляд яких протягом року було внесено 4 тис. пропозицій (2,5 тис. реалізовано). В Чернівецькій області 1959 р. 138 фабрично-заводських і 40 цехових ПДВН з 6,4 тис. пропозицій впровадили в

¹³ Архів Української Ради професійних спілок (далі — Архів УРПС), ф. Р-2605, оп. 8, од. зб. 892, арк. 1.

¹⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 365, арк. 109.

¹⁵ Там же, ф. 1, оп. 208, од. зб. 200, арк. 18.

¹⁶ Там же, оп. 214, од. зб. 365, арк. 4.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 368.

¹⁸ Архів УРПС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 897, арк. 38; од. зб. 1053, арк. 154.

життя майже 5,2 тис., що сприяло поліпшенню організації виробництва, праці та зміцненню трудової дисципліни. Лише на Чернівецькому панчішному комбінаті ПДВН розглянули 205 пропозицій (впроваджено 166)¹⁹.

1959 р. на підприємствах і будовах Волині виникло 194 ПДВН, у роботі яких брало участь понад 10 тис. передовиків і новаторів виробництва, раціоналізаторів та винахідників, ІТП і службовців. Протягом року вони зібрали 3775 пропозицій²⁰. Першими організаторами ПДВН на промислових підприємствах Львівщини стали колективи взуттєвої фабрики № 3, заводів «Львівсільмаш» та Львівського електролампового. Чимало хороших справ на рахунку ПДВН Львівського автобусного заводу. Досвід показав, що вони відіграють позитивну роль в успішному вирішенні ряду важливих питань, зокрема у виконанні державних планів, раціональному використанні внутрішніх резервів виробництва, в технічному розвитку заводу, підвищенні продуктивності праці, зниженні собівартості та поліпшенні якості продукції.

Робота ПДВН постійно перебувала в центрі уваги партійних органів. Так, наприкінці 1959 р. відділ парторганів ЦК КП України перевіряв виконання рішень грудневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС щодо поліпшення діяльності ПДВН. Радам та комітетам профспілок, раднар-госпам, керівникам партійних, профспілкових та господарських органів підприємств і будов рекомендувалося усунути недоліки, що мали місце в роботі нарад, ще вище піднести їх роль і авторитет. Зусилля партії сприяли дальшій активізації роботи постійно діючих виробничих нарад.

Поліпшення партійного керівництва профспілками західних областей України в 1956—1959 рр. було наслідком дальшого розвитку демократичних засад у суспільному житті країни, залучення широких верств трудящих до управління державними справами та процесом соціалістичного будівництва. В період завершення соціалістичного будівництва партійні організації західних областей УРСР провели значну роботу у справі активізації діяльності профспілкових організацій, що знайшло свій вираз у їх організаційному зміцненні, розширенні прав і обов'язків, залученні широких мас трудящих до управління виробництвом.

¹⁹ Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 1, оп. 30, од. зб. 15, арк. 123; Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 2650, арк. 102; од. зб. 2643, арк. 205.

²⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 535, арк. 25.

**ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПІЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ
ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ І ЗМІЦНЕННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ
СВІДОМОСТІ ТРУДЯЩИХ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ
ОБЛАСТЕЙ УРСР В 1941—1944 рр.**

М. Д. ЮЩЕНКО

Корінні економічні, соціально-політичні й культурні перетворення, які відбулися в нашій країні в ході будівництва соціалізму, обумовили розвиток соціалістичної свідомості радянських людей. Поступово змінювались їх погляди, звичаї, ставлення до праці, громадської влас-

ності, колективу. Мільйони трудящих нашої країни стали активними будівниками нового суспільства, борцями за великі ідеали комунізму. Ці благородні якості особливо яскраво проявилися в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу проти гітлерівської Німеччини. У винятково тяжкій обстановці, яка створилася на радянсько-німецькому фронті, воїни Червоної Армії, ідейно і політично загартовані, безмежно віддані Комуністичній партії і Радянській державі, стояли на смерть, аби не пропустити ворога до стін Москви і Ленінграда, Сталінграда і Одеси.

Німецько-фашистські загарбники розуміли, що повністю поневолити населення тимчасово окупованих територій СРСР, примусити його відмовитися від боротьби з фашистами неможливо доти, доки в його свідомості не вкоріниться приватновласницька ідеологія. Тому весь арсенал фашистської пропаганди (пресу, радіо, наочну агітацію, художню літературу тощо) вони використовували для дискредитації внутрішньої та зовнішньої політики Радянської країни. Водночас з ліквідацією в місті і на селі економічної основи соціалізму окупанти приділяли велику увагу розпалюванню приватновласницьких інстинктів трудящих, сподіваючись, що їх можна легко ввести в оману різними обіцянками. Наприклад, 6 листопада 1941 р. в передовій статті націоналістичної газети «Українське Полісся» (виходила в Чернігові) вихвалялася приватна власність на засоби виробництва, а згодом було вміщено різні матеріали на цю тему, зокрема «Яка торгівля нам потрібна», «Приватна ініціатива відроджується» тощо. Про методичність дій окупантів у цьому напрямку свідчили, зокрема, такі факти. В 150 номерах харківської націоналістичної газетки «Нова Україна» було надруковано 98 статей, спрямованих проти колгоспів, а в 700 номерах «Нового українського слова» (виходила в Києві) — 562¹.

Крім того, загарбники всіляко популяризували серед населення так званий «земельний закон» від 25 лютого 1942 р., за яким земля ліквідованих колгоспів розподілялася серед селян. У відозвах, брошурах, газетних статтях особливої наголос робився на одноосібному, «самостійному» господарстві.

Серед робітників фашисти також поширювали дрібнобуржуазні ілюзії, гендлярські тенденції, впроваджували цехову замкнутість, захожуючи відкриття різних приватних майстерень (слюсарних, шевських тощо), власники яких мали брати патенти на «вільне ведення ремісницької справи».

За таких обставин виникла небезпека, що найменш свідомі частини населення підпаде під вплив фашистської демагогії в гонитві за власним благополуччям. Тому перед партійними організаціями України особливо гостро постало завдання — на противагу проповіді фашистської моралі, людиноненавистництва, буржуазного індивідуалізму та егоїзму виховувати маси в дусі соціалістичного колективізму, відданості суспільним інтересам, високої свідомості громадського обов'язку і відповідальності за долю Радянської Батьківщини, мобілізувати їх на боротьбу з ворогом.

Викопуючи вказівки ЦК КП(б)У про необхідність «викривати грабіжницький характер німецького фашизму»², партизани і підпільники роз'яснювали трудящим справжню мету «нового земельного закону». Так, у березні — квітні 1942 р. члени підпільної організації Київської водної рятувальної станції (керівник — кандидат у члени

¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 2299, арк. 41; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 199, арк. 84—85.

² Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 6, од. зб. 176, арк. 436.

ВКП(б) В. І. Тимченко) надрукували тиражем 600 примірників листівку, в якій розкрили грабіжницьку суть розенбергівської «земельної реформи». Підпільники В. А. Нікіфоров, П. Л. Васильєв, В. С. Добровольська, С. С. Івановський розповсюдили листівку в Кагарлику, Білій Церкві, Попільні, Грині, розклеїли її на базарах Києва³. Комуністи-підпільники Лозно-Олександрівського району Ворошиловградської області випускали і розповсюджували листівки з закликом до населення не виконувати наказів окупаційних властей, не вірити базіканню загарбників про наступний розподіл землі серед «працелюбних селян»⁴.

Керівництво підпільної організації, яка діяла в с. Почапине Лисянського району на Київщині, відряджало її членів для проведення роз'яснювальної роботи серед населення певних сіл. Наприклад, А. М. Криулін, Ф. В. Хорищенко, Д. Н. Митяй, Х. З. Логинов, А. С. Бабенко, С. Ф. Черевко зустрічалися з мешканцями с. Журжине, З. І. Пигур, А. Л. Шульженко, З. А. Зінкович, П. Н. Горбов, К. К. Скорик — Почапине, Г. Л. Єременко, Н. І. Мороз, П. С. Мартинюк — Шестериня, Н. Д. Слічний, Г. М. Бондаренко, Н. Т. Бойченко — Шевченкове Ольшанського району⁵.

Яскраво й переконливо викривали грабіжницьку суть гітлерівської «аграрної політики» газети «За Радянську Україну», «Радянська Україна», «Комуніст», а також партизанська преса. «Новий земельний порядок,— писала «Радянська Україна»,— означає, що «труд ваш — український, хліб наш — німецький». Але рибалки знають, що коли принада довго бовтається на гачку, її риба не нюхає. Так і цей «новий земельний закон» з його «деклараціями», що є законом кріпацтва й здирства, є ніщо інше, як запліснявіла принада. На неї не піде український селянин»⁶. Друковані видання КП(б)У допомагали населенню своєчасно розгадувати підступні плани гітлерівців щодо закріпачення українського народу.

На заклик комуністів селяни саботували заходи окупантів, зводячи нанівець їх розрахунки на розграбування природних багатств української землі. Наприклад, у 1943 р. у Катеринопольському районі Київської області внаслідок масового саботажу на жнивях збиральна кампанія була зірвана⁷. В 1942 р. через кожні 3—5 днів майже в усіх «общинних господарствах» Лозно-Олександрівського району колгоспники виводили з ладу молотарки. Тому не було обмолочено хліб майже з 10 тис. га⁸.

Багато уваги підпільні партійні організації приділяли пропаганді серед населення тимчасово окупованої території переваг соціалістичного ладу над капіталістичним. Справа в тому, що фашистські ідеологи всіляко намагалися скомпрометувати радянський лад і розписували народним масам окупованих районів «принади» буржуазного способу життя, гітлерівський «новий порядок». Партизани й підпільники розповідали трудящим про справжнє становище трудівників фашистської Німеччини, про долю юнаків і дівчат, вивезених до райху з загарбаних гітлерівцями країн. З цією метою вони широко використовували листи радянських людей, загнаних у рабство, свідчення осіб, які побували в гітлерівській Німеччині. Внаслідок величезної агітаційно-

³ Там же, арк. 271.

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 13, арк. 11—12.

⁵ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 6, од. зб. 177, арк. 143.

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 25, од. зб. 1, арк. 21.

⁷ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 6, од. зб. 177, арк. 283.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 13, арк. 12.

пропагандистської роботи партійних організацій України зазнали краху плани окупантів щодо вербування робочої сили.

Важливу роль у показі переваг соціалістичного ладу відіграла популяризація досягнень Радянського Союзу в галузі економіки, науки і культури, нагадування про те, що дала народним масам Радянська влада і що вони втратили під час окупації. В «Зверненнях» ЦК КП(б)У та уряду республіки до українського народу протиставлялося щасливе життя трудящих у мирні дні і їх становище на тимчасово окупованих територіях. Друковані органи місцевих підпільних організацій доповнювали ці документи новими фактами, які викликали ненависть трудящих до ворога.

Порівняно широко висвітлювалося життя трудящих України в довоєнні роки і в листах колективів трудящих, евакуйованих у радянський тил, до своїх земляків, які опинилися на тимчасово окупованій ворогом території України. Вони друкувалися на сторінках республіканських газет, передавалися по радіо, видавалися окремими листівками. В них червоною ниткою проводилася думка про необхідність спільними зусиллями боротися проти гітлерівських загарбників, непохитно вірити в переваги соціалістичного ладу над буржуазним. Такі ж думки висловлювали в листах до своїх виборців депутати Верховної Ради СРСР В. А. Бегма, С. А. Олексенко, В. Г. Садовий⁹ та ін.

Зміцненню соціалістичної свідомості трудящих України в період окупації сприяло викриття партійними організаціями звірячого обличчя фашизму. З цією метою підпільники нерідко використовували різні відомості, взяті з фашистських книг і газет, таємних документів тощо. Наприклад, в одній з статей Геббельс звинувачував своїх співвітчизників у намаганні збагатитися за рахунок крадіжок й обману. Ця стаття красномовно свідчила про падіння «духу» навіть у середовищі активістів націонал-соціалістичної партії. Її широко використали в роз'яснювальній роботі підпільники Дарницького вагоноремонтного заводу. Вони користувалися також матеріалами з газет окупантів, у яких інколи побічно визнавалася могутність радянської воєнної техніки¹⁰. В бесідах з населенням партизани співставляли «теоретичні» розглагольствовування гітлерівських заправил з дійсністю, показували неминучість краху «нового порядку», розповідали про подвиги багатьох солдатів і командирів, героїзм трудівників тилу. І трудящі тимчасово окупованої території республіки вірили в силу і непереможність Радянського Союзу, всіляко допомагали рідній армії швидше розгромити ненависного ворога. Вони відмовлялися працювати на окупантів, саботували будь-які їх заходи, поповнювали партизанські загони.

Отже, виконуючи вказівки В. І. Леніна про необхідність завжди і скрізь розвивати класову свідомість трудящих мас, «вміти боротися з усією лінією ворожих нам сил і класів»¹¹, партійні організації України вели рішучу боротьбу проти спроб гітлерівців поширити серед населення антирадянські настрої, прищепити йому індивідуалізм, приватновласницьку дрібнобуржуазну психологію, аморальність, людиноненависництво.

Це мало величезне значення для зміцнення соціалістичної свідомості трудящих і залучення їх до боротьби за свободу і незалежність Батьківщини.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4217, оп. 1, од. зб. 530, арк. 1; од. зб. 529, арк. 1–2; ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 9; од. зб. 72, арк. 299; «Комуніст», 30 серпня 1942 р.

¹⁰ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 221, арк. 173.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 315.

Завдяки цілеспрямованій діяльності партійних організацій окупантам не вдалося змінити колективістські, інтернаціональні погляди радянських людей, послабити притягальну силу ідей соціалізму. Досвід показав, що успіх мобілізації населення тимчасово окупованих областей для розгрому ворога залежить від зміцнення соціалістичної свідомості трудящих.

НОВІ ВІДОМОСТІ ПРО ПУБЛІКАЦІЮ ТВОРІВ В. І. ЛЕНІНА В БІЛЬШОВИЦЬКИХ ГАЗЕТАХ УКРАЇНИ (БЕРЕЗЕНЬ—ГРУДЕНЬ 1917 р.)

В. Ф. СОЛДАТЕНКО

У період підготовки та проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції більшовицька преса була гострою зброєю партійних організацій України. І ніщо так не сприяло ідеологічній і організаторській роботі партії як пристрасне лєнінське слово, яке, завдяки можливостям періодичних видань, долинали в найвіддаленіші, найглухіші куточки.

Це й зумовлює необхідність глибокого і ретельного вивчення питань, пов'язаних з публікацією творів В. І. Лєніна в більшовицькій пресі названого періоду.

Радянська історіографія неодноразово зверталася до цієї проблеми, порушуючи, зокрема, і питання про публікацію лєнінських праць більшовицькими газетами України¹. Дослідженням, що підсумовує досягнуті успіхи на сьогоднішній день, є надзвичайно цінна колективна праця — «Видання творів В. І. Лєніна на Україні (1894—1970). Бібліографічний покажчик»². Проте відповідні розділи й цього дослідження можуть бути дещо доповнені й уточнені*.

У період від 1 березня до 25 жовтня 1917 р. більшовицькі газети України видрукували, крім вказаних у покажчику, й такі лєнінські документи:

«Голос социал-демократа» [орган Київського комітету РСДРП(б)] — «Вставка в статью Н. К. Крунской «Страницка из истории Российской социал-демократической рабочей партии»³ (№ 68 від 9 липня); «Речь о войне 9 (22) июня»⁴ на I Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів, вміщена у короткому викладі під рубрикою «Телеграмм» (№ 44 від 11 червня).

¹ Й. А. Багмут, П. М. Шморгу́н. Твори В. І. Лєніна на Україні (Видання, розповсюдження, переклад), К., 1960, стор. 69—78; Г. Мултих. Лєнін і більшовицькі організації України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції та утворення Української Радянської держави.— Лєнінським шляхом. Збірник статей, К., 1960, стор. 136; М. Ф. Дмитрієнко. Публікація творів В. І. Лєніна в більшовицьких газетах України (березень 1917 — лютий 1918 р.) — «УІЖ», 1966, № 4, стор. 41—48; П. М. Шморгу́н. Ще раз про публікацію праць В. І. Лєніна в більшовицьких газетах України 1917 р.— «УІЖ», 1966, № 7, стор. 101—102; М. Ф. Дмитрієнко. Більшовицька преса України 1917—1918 рр. як історичне джерело. К., 1967, стор. 87—96; В. В. Фарсоби́н. О публикациях произведений Лєніна в местных большевистских газетах 1917 г. и других изданиях.— В. И. Ленин и историческая наука. Материалы сессии. К., 15—18 июня 1965 г., М., 1968, стор. 349—361.

² Склали П. М. Шморгу́н, А. І. Ручка, О. О. Майборода, П. Х. Біляєва, О. І. Колонійченко, А. Д. Ярошенко. Відповідальний редактор — доктор історичних наук П. М. Шморгу́н. Харків, 1971.

* Про це йдеться зокрема в рецензії О. Т. Барішпольця («УІЖ», 1971, № 11, стор. 141—142).

³ В. И. Ленин. ПСС, т. 32, стор. 73.

⁴ В. И. Ленин. Твори, т. 25, стор. 15—27.

«Пролетарий» [орган Харківського комітету РСДРП(б)] — «Вставка в статтю Н. К. Крупской «Страничка из истории Российской социал-демократической рабочей партии» (№ 45 від 18 травня).

«Звезда» [орган Катеринославського комітету РСДРП(б)] — «Резолюция о текущем моменте», прийнята VII (Квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП(б) під назвою «О текущем моменте» (№ 11 від 16 травня); «Резолюция об экономических мерах борьбы с разрухой»⁵ у статті «Конференция фабрично-заводских комитетов Петрограда» (№ 18 від 9 червня) *.

«Донецкий пролетарий» [орган Луганського комітету РСДРП(б)] — «Україна»⁶, передрукована українською мовою майже повністю в статті «Де справжній соціал-демократизм?»** (№ 26 від 1 липня).

«Борьба» [орган Вінницького комітету РСДРП(б)] — «Письмо в редакцию «Пролетарского дела»⁷ під заголовком «Заявление Ленина и Зиновьева» (№ 1 від 20—25 серпня 1917 р.)***.

Необхідно зауважити, що жодна з названих робіт у публікаціях більшовицьких газет України не мала підпису В. І. Леніна.

На нашу думку, існують серйозні підстави не включати до числа ленінських робіт, як це робить ряд істориків⁸, статтю «Как кончить войну?», вміщену за підписом «Н. Ленин» у «Звезде» від 19 вересня. Аналогічні публікації були здійснені «Бакинским рабочим» № 46 від 30 серпня 1917 р., «Кавказским рабочим» № 140 від 2 вересня 1917 р. і херсонською газетою «Солдат и Рабочий» № 133 від 26 жовтня 1917 р. Названа робота є частиною статті «Кто виноват?», надрукованою без підпису газетою «Пролетарий» (що була на той час Центральним органом партії) № 3 від 16, № 4 від 17 серпня 1917 р. Ті автори, що вважають статтю ленінською, посилаються на дослідження цього питання В. В. Фарсобіним, який, до речі, висловлює з цього приводу лише припущення і не приходять до однієї, цілком визначеної думки⁹. До того ж, висновкам про належність роботи В. І. Леніну суперечать і такі міркування: по-перше, ймовірність передруку «Звездой» статті з закавказьких видань більша, ніж з інших (насамперед, петроградських) джерел, так як у виявлених публікаціях подібна назва роботи і підпис «Н. Ленин» зустрічається вперше саме в «Бакинском рабочем» и «Закавказском рабочем». Цілком можливо, що і назва статті та підпис були поставлені редакціями обох газет незалежно від петроградських публікацій, оскільки стаття в «Пролетарии» має іншу назву і не має підпису.

А значить зменшується і ймовірність передруку катеринославською «Звездой» з інших джерел роботи «Как кончить войну?» як самостій-

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 271—274, 463—465.

* Резолюція вміщена вдруге в цій газеті (вперше була надрукована в № 15 від 30 травня).

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 70—71.

** Слід відзначити, що стаття «Де справжній соціал-демократизм?», очевидно, передрукована з центрального органу УСДРП — «Робітничої газети» № 65 від 20 червня 1917 р. Автора статті виявити не вдалося. Луганські більшовики, здійснюючи цей передрук, звернули увагу на те, що, за логікою автора, дійсно демократичним ставленням до українського національно-визвольного руху є ленінська позиція партії більшовиків, а не великодержавна шовіністична політика Тимчасового уряду, яка повністю підтримувалась і поділялась угодівськими партіями. Тому, вмістивши в «Донецком пролетарии» статтю «Де справжній соціал-демократизм?», редакція зробила приписку: «Редакция высловлює свій подив, як УСДРП у Луганську могла і може входити в будь-які блоки з меншовиками».

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 159—160.

*** Про факт вміщення газетою «Борьба» ленінської роботи згадує І. Міллер (Берштейн), який набирав перший номер. Див. И. Миллер. Из истории Винницкой организации большевиков (1917). — «Летопись революции», 1926, № 3—4, стор. 94.

⁸ Див. М. Ф. Дмитрієнко. Назв. праця, стор. 167; Видання творів В. І. Леніна на Україні, стор. 43.

⁹ В. В. Фарсобіні. О публикациях произведений Ленина в местных большевистских газетах 1917 г. и других изданиях. — В. И. Ленин и историческая наука, М., 1968, стор. 359—360.

ної публікації, саме під цією назвою і з підписом «Н. Ленин». По-друге, «Звезда», як правило, вміщувала петроградську кореспонденцію і передруки з центральних газет на шостий-сьомий день з дня їх появи у Петрограді. Стаття ж «Как кончить войну?» з'явилась у «Звезде» більш як через місяць з дня виходу номера газети «Пролетарий», в якому було надруковано статтю «Кто виноват?». Знову напрошується висновок, що передрук названої статті «Звездой» був здійснений не з петроградських джерел, а, скоріше за все, саме з закавказьких. По-третє, аналіз статті, на нашу думку, показує, що її стиль не властивий В. І. Леніну. По-четверте, не слід також забувати, що упорядники публікації повного тексту «Правды» за 1917 р. беззастережно вказують на належність її Г. Зінов'єву¹⁰. По-п'яте, стаття не вміщена і в Повному зібранні творів В. І. Леніна.

Всі ці обставини і не дають підстав поки що вважати статтю ленінською.

Наведені уточнення дають змогу збільшити кількість ленінських робіт, уміщених більшовицькою пресою України, на 5, а число публікацій — на 7, порівняно з тими відомостями, які вже наводилися у попередніх дослідженнях. При цьому дані про обізнаність більшовиків України з такими роботами, як «Резолюция о текущем моменте» та «Вставка в статью Н. К. Крупской «Страничка из истории Российской социал-демократической рабочей партии», виявлені вперше. Підрахунок наявних матеріалів дає можливість стверджувати, що в період між Лютневою та Жовтневою революціями в 128 номерах більшовицьких газет України було вміщено 160 публікацій 86 праць В. І. Леніна.

Вимагають уточнення і дані про публікацію ленінських робіт періоду боротьби за перемогу Жовтневої революції на Україні та створення Української Радянської держави (25 жовтня — грудень 1917 р.).

Щодо цього періоду, мова може йти не лише про більш ретельне й уважне вивчення відомих більшовицьких періодичних видань, а й про розширення джерельної бази.

До газет комітетів РСДРП(б) та військових організацій при них можна додати і пресу тих радянських, революційних, робітничих організацій, яка після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції зайняла позицію повної підтримки Радянської влади і виступала з більшовицьких позицій у всіх кардинальних питаннях революції. Так, газета «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота» після прийняття виконавчим комітетом 15 вересня рішення про реорганізацію редакції з метою обрання в її склад виключно інтернаціоналістів¹¹, поступово переходить на більшовицькі позиції¹². Цей процес був прискорений Жовтневим збройним повстанням у Петрограді. Починаючи з № 168 газета рішуче стає на бік Радянської влади і підтримки партії більшовиків*.

¹⁰ «Правда», № 1—227, 1917. Полный текст под общей редакцией К. С. Еремеева, М. С. Ольминского, М. А. Савельева, М. И. Ульяновой. Выпуск V. Истпарт, Отдел ЦК ВКП(б) по изучению истории Октябрьской революции и ВКП(б). Л., 1929, стор. VI, 190—197, 210—212.

¹¹ Одеський обласний державний архів, ф. 3829, оп. 1, од. зб. 88-а, арк. 39 зв.—40; од. зб. 88-б арк. 72—74; «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота» № 133 від 16 (29) вересня, № 135 від 19 вересня (2 жовтня).

¹² Див. М. Ю. Раковський. В боротьбі за владу Рад (З історії більшовицької преси в Одесі 1917 р.).— Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечнікова. Серія суспільних наук, вип. 2, 1957, стор. 231—232.

* В Одеській науковій бібліотеці ім. О. М. Горького зберігаються №№ 168—219. Неповний комплект газети зберігається і в ЦДАЖР УРСР.

Висновок про політичну орієнтацію газети підтверджує і такий факт: у листі до ЦК РСДРП(б) від 11 листопада П. Заславський — секретар Одеського комітету РСДРП(б) писав: «В Одесі тільки три наших (тобто більшовицьких.— В. С.) газети: «Известия С. Р. Д.», орган нашого комітету «Голос пролетария» і «Солдатская мысль» — орган одного з полків, який доручив нам відати редакцію газети». Там же вказувалося, що тираж «Известий» перевершував тиражі двох інших більшовицьких газет: «Наші видання розходяться в такій кількості: «Известия» — 9 тис., «Голос пролетария» — 7—8 тис., «Солдатская мысль» — 6—7 тис.»¹³.

Орган Херсонської Ради робітничих і солдатських депутатів — «Солдат и Рабочий» не мав чітко вираженої політичної направленості, безсторонньо друкуючи матеріали всіх фракцій, які входили до Херсонської Ради, а іноді допускав навіть випадки проти більшовиків. Але після прийняття Радою робітничих і солдатських депутатів платформи більшовиків¹⁴, газета змінила свою політичну орієнтацію і з № 142 (від 5 листопада) стала більшовицькою*.

Аналіз характеру газет «Известия Военно-революционного комитета Юго-Западного фронта**», «Известия 2-го Армейского съезда 8-ой Армии» (Південно-Західний фронт)*** дозволяє зарахувати і їх до числа тих, що дотримувались більшовицької лінії у політиці та практиці революційної боротьби. Слід зауважити, що в названих газетах (що, проте, не позначалося на їх, в цілому більшовицькій, орієнтації) брали часткову участь і ліві есери, а інколи навіть меншовики-інтернаціоналісти.

Всі ці періодичні видання вміщували роботи В. І. Леніна. Проте, автори останнього покажчика обходять названі газети, наводячи в той же час відомості про публікації ленінських документів в органах, далеких від більшовицьких****.

Вивчення матеріалів періодичної преси України свідчить: у розглядуваний період більшовицькі газети вмістили, крім названих у покажчику, ще й такі ленінські праці:

«*Донецкий пролетарий*» [орган обласного комітету Донецького та Криворізького басейнів і Харківського комітету РСДРП(б)] — «Об окладах высшим служащим и чиновникам. Проект постановления СНК»¹⁵ під назвою «Жалование народным комиссарам» (№ 21 від 26 листопада), «Манифест к украинскому народу с ультимативными требованиями к Украинской раде» (№ 30 від 8 грудня) під назвою «Ультиматум Раде», «Тезисы об Учредительном собрании»¹⁶ (№ 42 від 22 грудня).

«*Звезда*» — «Радио всем»¹⁷ під назвою «Радиограмма из Петрограда от Совета Народных Комиссаров» (№ 136 від 12 листопада), «Манифест к украинскому народу с ультимативными требованиями к Украинской раде» під назвою «Ультиматум Раде» (№ 156 від 9 грудня).

«*Молот*» [орган Полтавського комітету РСДРП(б)] — «От Центрального Комитета Российской социал-демократической рабочей партии (большевиков). Ко всем чле-

¹³ Переписка ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (ноябрь 1917 г.— февраль 1918 г.). Сборник документов, М., 1957, стор. 275.

¹⁴ Див. «Солдат и Рабочий» № 142 від 5 листопада 1917 р.

* У ЦДАЖР УРСР зберігаються №№ 142—185; у Херсонській державній обласній бібліотеці ім. Горького — №№ 142—144, 146—183; у Бібліотеці АН СРСР у Ленінграді — №№ 158, 160.

** У Державній публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедрина у Ленінграді збереглися №№ 1—6; у Бібліотеці Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — № 2; у Центральной науковій бібліотеці АН УРСР — № 6.

*** У Державній історичній бібліотеці РРФСР збереглися №№ 4, 5, 7—9, у Центральной науковій бібліотеці АН УРСР — №№ 5, 6, 7, 9.

**** Наприклад, у «Робітничій газеті» (Київ), «Голосе солдата» (Катеринослав), «Деле революции» (Кременчук), «Известиях Юга» (Харків) та ін.

¹⁵ В. І. Ленин. ПСС, т. 35, стор. 105.

¹⁶ В. І. Ленин. Твори, т. 26, стор. 319—321, 336—340.

¹⁷ Там же, стор. 274—275.

нам партии и ко всем трудящимся классам России»¹⁸ під назвою «От ЦК РСДРП. Обращение ко всем членам партии и всем трудящимся классам России» (№ 3 від 12 листопада).

«*Пролетарская мысль*» (орган Київської Ради робітничих депутатів, обласної Ради робітничих депутатів, Центральної Ради професійних спілок і Центральної Ради фабрично-заводських комітетів) — «Радио всем» (№ 5 від 10 листопада), «К населению» (№ 6 від 11 листопада), «Совет Народных Комиссаров Военно-революционному комитету»¹⁹ під назвою «О борьбе со спекуляцией, мародерством и саботажем. Совет Народных Комиссаров Военно-революционному комитету» за підписом В. І. Леніна (№ 10 від 16 листопада).

«*Солдатская мысль*» (орган полкового комітету 49-го піхотного полку) — «Разговор правительства со ставкой по прямому проводу 9(22) ноября 1917 г.»²⁰ під назвою «Переговоры по прямому проводу» (№ 195 від 10 листопада), «Радио всем» під назвою «Обращение к армии» за підписом В. І. Леніна і М. В. Криленка (№ 196 від 11 листопада), «Совет Народных Комиссаров Военно-революционному комитету» (№ 205 від 23 листопада), «Манифест к украинскому народу с ультимативными требованиями к Украинской раде» під назвою «Ультиматум Раде» за підписом В. І. Леніна (№ 216 від 6 грудня).

«*Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей Армии и Флота*» — варіант запису «Доклада о задачах власти Советов» на засіданні Петроградської Ради робітничих та солдатських депутатів 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. в кореспонденції під назвою «В Петроградском Совете» (№ 171 від 31 жовтня (13 листопада)); «Рабочим, солдатам и крестьянам! — під назвою «Воззвание Всероссийского съезда Советов», «Декрет о мире», варіант запису «Локлада о мире 26 октября (8 ноября)» за виключенням «Декрета о мире» під назвою «Декларация о мире», «Заключительное слово по докладу о мире 26 октября (8 ноября)» (№ 172 від 1(14) листопада 1917 р.), «Декрет о земле» під назвою «Декрет о земле съезда Советов рабочих и солдатских депутатов (принят на заседании 26 октября в 2 часа ночи) за підписом В. І. Леніна, «Постановление об образовании рабочего и крестьянского правительства» під назвою «Совет Народных Комиссаров» (№ 173 від 2(15) листопада), варіант запису «Речи на заседании Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов совместно с фронтовыми представителями 4(17) ноября 1917 г.» в статті «Заседание Петроградского Совета» (№ 180 від 10(23) листопада), «Речь по аграрному вопросу 14(27) ноября» на Надзвичайному Всеросійському з'їзді Рад селянських депутатів під назвою «2-й Всероссийский крестьянский съезд. Речь Ленина», «Проект резолюции» (№ 189 від 21 листопада (4 грудня), «Декрет об аресте вождей гражданской войны против революции»²¹ за підписом В. І. Леніна (№ 200 від 5(18) грудня).

«*Солдат и Рабочий*» (орган Херсонської Ради робітничих і солдатських депутатів) — «Доклад о мире 26 октября (8 ноября)» під назвою «Речь тов. Ленина на Всероссийском съезде Советов Рабочих и Солдатских депутатов с представителями уездных губернских Советов Крестьянских Депутатов» і «Заключительное слово по докладу о мире» (№ 142 від 5 листопада), «Доклад о текущем моменте на Совещании полковых представителей Петроградского гарнизона 29 октября (11 ноября) 1917 г.» в кореспонденції «Речи Ленина и Троцкого» (№ 143 від 7 листопада), «К населению» за підписом В. І. Леніна (№ 149 від 14 листопада), [«Союз рабочих с трудящимися и эксплуатируемыми крестьянами. Письмо в редакцию «Правды»] під назвою «Письмо Н. Ленина», «Союз рабочих с трудящимися и эксплуатируемыми крестьянами» за підписом В. І. Леніна (№ 160 від 28 листопада), варіант «Доклада о праве отзыва на заседании ВЦИК 21 ноября (4 декабря) 1917 г.» (№ 161 від 29 листопада), «Манифест к украинскому народу с ультимативными требованиями к Украинской Раде» під назвою «Ультиматум Раде», «Речь на первом Всероссийском съезде военного флота 22 ноября (5 декабря) 1917 г.» (№ 168 від 8 грудня)²².

«*Известия 2-го Армейского съезда 8-ой Армии*» — «Проект декрета о праве отзыва»²³ під назвою «О праве отзыва. Проект декрета» (№ 7 від 29 листопада).

«*Известия Военно-революционного комитета Юго-Западного фронта*» — «Речь на первом Всероссийском съезде военного флота 22 ноября (5 декабря) 1917 г.» (№ 6 від 3 грудня).

Крім цього, газета «Солдат и Рабочий» № 150 від 15 листопада 1917 р. вмістила під назвою «Собрание правлений профсоюзов» корот-

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 264—268.

¹⁹ Там же, стор. 260—262, 292.

²⁰ Там же, стор. 271—273.

²¹ Там же, стор. 204—205, 211—212, 213—216, 213—217, 218—220, 222—224, 226—227, 255—257, 284—285, 286—287, 311.

²² Там же, стор. 231—232, 260—262, 294—296, 299—301, 302—307.

²³ Там же, стор. 297—298.

кий виклад промови В. І. Леніна, який був, очевидно, передрукований з «Правды»²⁴. Мова йде про виступ В. І. Леніна на зборах членів професійних спілок Петрограда, що відбулися, скоріше за все, 9 (22) листопада 1917 р. Упорядники Повного зібрання творів В. І. Леніна не згадали цей газетний звіт у 35-му томі, де вміщено ленінські роботи цього періоду, хоч, як правило, подібні виклади промов і виступів прийнято включати до зібрання творів В. І. Леніна. Цінність наведеного матеріалу зростає в зв'язку з відсутністю інших відомостей про цю ленінську промову, робить його надзвичайно важливим першоджерелом.

Таким чином, у період від 25 жовтня до кінця 1917 р. є відомості ще про 33 публікації 25 ленінських документів у більшовицьких газетах України. Всього ж за цей час у періодичних виданнях більшовиків України було вміщено в 62 різних номерах 81 публікацію 31 ленінської праці.

В цілому за 1917 р. в більшовицькій пресі України було надруковано 116 ленінських робіт, що в 190 номерах становить 241 публікацію.

Але й ці дані не можна вважати за остаточні. Вони свідчать про необхідність дальшого вивчення в цьому напрямку як тих джерел, що вже аналізувались, так і нових, звертаючись до комплектів газет, які мало до цього часу вивчені.

²⁴ Див. «Правда» № 185 від 23 (10 ст. ст.) листопада 1917 р.

В. І. ЛЕНІН ПРО РОСІЙСЬКЕ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ МАШИНОБУДУВАННЯ ПОРЕФОРМЕННОГО ПЕРІОДУ

П. М. БЕЗТАКА

Історія розвитку сільськогосподарського машинобудування, як і деяких інших галузей промисловості нашої країни, ще недостатньо вивчена. Класичний зразок історико-економічного дослідження сільськогосподарського машинобудування дав В. І. Ленін у своїй геніальній праці «Розвиток капіталізму в Росії»¹. До В. І. Леніна питань розвитку виробництва і застосування машин у сільському господарстві Росії торкалися лише спеціалісти-агрономи переважно народницького напрямку. Вони констатували нові явища без будь-якого соціально-економічного аналізу. В. І. Ленін уперше в науковій літературі висвітлив ці питання з марксистських позицій.

Сільськогосподарське машинобудування в Росії, як відомо, почалося в перших десятиріччях ХІХ ст., коли відбувався процес розкладу феодально-кріпосницької системи господарства і в її надрах формувались капіталістичні відносини. Але внаслідок широкого використання підневільної «дарової» кріпацької праці виробництво машин для сільського господарства розвивалося тоді дуже повільно. 1861 р. в Росії налічувалося 53 заводи і майстерні, що випускали протягом року кілька десятків складних машин² та знаряддя для сільського господарства.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 180.

² Журнал Министерства государственных имуществ, 1861, ч. 78, кн. 2, стор. 50—54.

На Україні було близько 20 механічних підприємств, які цілком або переважно займалися випуском землеробських машин і знарядь³. Значним поштовхом до застосування машин у землеробстві стало скасування в 1861 р. кріпосного права. Тільки в пореформений період «Росія сохи і ціпа, водяного млина і ручного ткацького верстата стала швидко перетворюватися в Росію плуга і молотарки, парового млина й парового ткацького верстата». Саме цим «...пореформена епоха,— підкреслював В. І. Ленін,— різко відмінна... від попередніх епох російської історії»⁴.

Після скасування кріпосного права склалася найнеобхідніша умова успішного розвитку російського сільськогосподарського машинобудування — широкий і все зростаючий ринок. У своїх працях В. І. Ленін довів, що в пореформеному землеробстві, як і в усій економіці країни, незважаючи на залишки кріпосництва, відбувався процес розвитку капіталістичних відносин, що супроводжувався класовим розшаруванням. Сільська буржуазія, зростаючи кількісно і розширюючи попит на знаряддя та засоби виробництва, збільшувала ринок для продукції сільськогосподарського машинобудування.

Пореформену епоху в Росії В. І. Ленін поділив на чотири періоди щодо розвитку виробництва сільськогосподарських машин та використання їх у сільському господарстві.

Перший період охоплював «...останні роки перед селянською реформою і перші роки, після неї»⁵. В. І. Ленін указує, що в цей час поміщики стали купувати закордонні сільськогосподарські машини, щоб обійтись без «дарової» праці кріпаків і усунути труднощі в найманні вільних робітників. Але ця гарячка швидко минула⁶. В 1863—1864 рр. попит на закордонні машини зменшився і не тільки через їх дорожнечу, скільки через відсутність кваліфікованих робітників. До того ж, закордонні машини часто виявлялися малоефективними або зовсім непридатними для застосування в умовах російських ґрунтів тощо. Тому російські умільці намагалися винайти вітчизняні або удосконалити і пристосувати іноземні машини до місцевих умов. В 1864—1865 рр. підвищується попит на сільськогосподарські машини і знаряддя російського виробництва, яке почало розширюватися⁷.

Протягом 60—70-х років на півдні Росії виникло чимало майстерень, які, поряд з ремонтом старих, стали виробляти нові, пристосовані до російських ґрунтів типи машин і згодом вирости у великі заводи сільськогосподарського машинобудування (завод Ельворті в Єлісаветграді, Гельферіх-Саде в Харкові, Д. Грєвса в Бердянську та ін.).

Найвизначнішим був винахід російського механіка А. Р. Власенка. 1868 р. він сконструював перший у світі комбайн, названий «зернозбирачем на пні». За робочий день ця машина могла не лише скосити 4 дес. колоскових, (тобто у 8 разів більше, ніж жнивварка, і в 20 разів більше, ніж при ручному збиранні серпом), а й зробила зайвою молотьбу⁸.

Передові люди вітали винахід А. Власенка. Про те, що дало б виробництво цих російських машин, у газеті писалося: «Тоді жатні машини Мак-Корміка і Вуда, парові молотарки Рансома і Сімса, Клейтона і

³ І. О. Гуржій. Зародження робітничого класу на Україні, К., 1958, стор. 42—43.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 515.

⁵ Там же, стор. 180.

⁶ Див. Там же.

⁷ Историко-статистический обзор промышленности в России, т. 1, Спб., 1883, стор. 143.

⁸ В. В. Данилевський. Винайдено в Росії, К., 1951, стор. 208—209.

Шутльворта, з усією їх іншою братією, які одержали і одержують від нас величезні суми за їх вироби, будуть увільнені нами у чисту відставку. Вони займуть місце в повітках на науку нащадкам»⁹.

Однак в умовах тогочасних відсталих виробничих відносин в Росії винахід А. Власенка зазнав такої ж долі, як і багато інших чудових витворів російських умільців. Царський уряд не підтримав його під тим приводом, що виготовлення подібної складної машини не під силу вітчизняним механічним заводам.

Другий період розвитку сільськогосподарського машинобудування в пореформеній Росії почався наприкінці 70-х років і тривав до 1885 р. Він характеризувався швидким зростанням імпорту сільськогосподарських машин. Внутрішнє виробництво їх теж швидко розширюється, хоч і дещо відстає від привозу¹⁰. Якщо в 1864 р. Росія мала 64 підприємства, зайнятих виробництвом і ремонтом сільськогосподарських машин та знарядь, то в 1871 р.— 112, 1879 р.— 340, 1885 р.— 435, тобто за 20 років кількість їх збільшилася майже в 7 разів.

Про технічний рівень підприємств цієї галузі виробництва в 70—80-х роках свідчать дані, наведені В. І. Леніним: у числі 340 закладів менше третини (100) було таких, які мали паровий двигун, і більше половини (196) — з ручним виробництвом¹¹.

Третій період почався з 1885 р. і тривав до початку 90-х років. Введення високого мита (50 коп. золотом з пуда, а з 1887 р.— 70 коп.) дуже скоротило ввіз сільськогосподарських машин. При цьому і «...внутрішнє виробництво розвивається поволі під впливом сільськогосподарської кризи, початок якої припадає саме на цей період»¹².

Митне оподаткування імпортованих машин не могло досягти мети, бо царизм відкривав вільний доступ іноземному капіталові в Росію. Щоб уникнути сплати мита, «міжнародний капітал не завагався переселитися всередину митної стіни і влаштуватися на «чужому» ґрунті»¹³. Характерно, що прилив іноземного капіталу в російську промисловість рік у рік зростає. Так, з 1880 по 1914 р. він збільшився в 27 разів, внаслідок чого питома вага його в російській промисловості зросла з 17 до 47%. Іноземні капіталісти експлуатували російських робітників і грабували країну, викачуючи з неї великі бариші у вигляді чистих прибутків.

Уже в одній з ранніх своїх праць — «Економічний зміст народництва і критика його в книзі П. Струве» В. І. Ленін вказував, що «...в Росії з особливою силою позначається реакційність протекціонізму, який затримує економічний розвиток країни, служить інтересам не всього класу буржуазії, а лише кўпці олігархів-тузів...»¹⁴. Реакційність протекціоністської політики царизму стає особливо очевидною при аналізі митного оподаткування імпорту сільськогосподарських машин. Воно лягло тягарем на сільське господарство, бо ціни на всі машини щоразу підвищувалися відповідно до розмірів мита¹⁵. На цьому збагачувалися насамперед іноземні промисловці, які вклали свої капітали в сільськогосподарське машинобудування в Росії. В. І. Ленін, іронізуючи

⁹ «Земледельческая газета», 4 січня 1869 р.

¹⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 181.

¹¹ Див. Там же, стор. 183.

¹² Там же, стор. 181.

¹³ Там же, стор. 420.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 397—398.

¹⁵ М. Н. Соболев. Таможенное обложение сельскохозяйственных машин. Труды II Всероссийского съезда деятелей по горному делу, металлургии и машиностроению, Спб., 1913, стор. 202.

з приводу рішення III Державної думи в 1912 р. про видачу премій вітчизняним машинобудівникам за випуск складних машин для сільського господарства, писав: «Яким вітчизняним? — «Тим, що працюють» в Росії!

А подивитись — і виявиться, що якраз іноземні капіталісти перенесли свої заводи в Росію. Мито високе, — зиски неосяжні — от іноземний капітал і переселяється *всередину* Росії. Американський трест — спілка мільйонерів-капіталістів — збудував, напр., величезний завод с.-г. машин під Москвою, в Люберцях. А в Харкові капіталіст Мельгозе, а в Бердянську капіталіст Джон Грієвс будують сільськогосподарські машини»¹⁶.

В цій же статті В. І. Ленін показав, що премії, призначені для заохочення вітчизняного сільськогосподарського машинобудування, безперечно, потрапляють до кишень «пп. Грієвсів, Мельгозе, Ельворті та інших компаній».

Характерні риси третього періоду, встановленого В. І. Леніним, визначаються також станом тодішнього сільського господарства. Як відомо, друга половина 80-х і перша половина 90-х років — це період аграрної кризи в Росії. Намагання капіталістичних господарств у 80—90-х роках знайти вихід з аграрної кризи, зменшити витрати на виробництво хліба підвищує попит на складніші й досконаліші машини та знаряддя¹⁷. Саме тому в другій половині 80-х років заводи Півдня Росії, де розвиток капіталізму в сільському господарстві проходив особливо швидко, освоюють виробництво багатьох нових типів машин. Завод «Гельферіх-Саде» став виробляти елеватори, молотарки, жнивварки і сівалки, фірма «Лепп і Вальман» — парові машини, завод «А. Я. Копп» (Олександрівськ) — жнивварки, завод Ельворті (Елісаветград) — рядкові сівалки тощо¹⁸.

Розвиток сільськогосподарського машинобудування мав велике суспільно-економічне значення. Всупереч псевдонауковим твердженням народників, він свідчив, що капіталізм в Росії дозрів і став фактором, який обумовив усе ширше застосування машин у сільському господарстві. В. І. Ленін указував: «...з одного боку, саме капіталізм є фактором, що викликає і розширює вживання машин у сільському господарстві; з другого боку, застосування машин у землеробстві має капіталістичний характер, тобто веде до утворення капіталістичних відносин і до дальшого розвитку їх»¹⁹.

Узагальнивши величезний статистичний матеріал, В. І. Ленін незаперечно довів, що вдосконалені машини майже виключно використовувалися в поміщицьких та куркульських господарствах, а для бідняцько-середняцьких мас вони були недоступними²⁰. Він підкреслював, що оснащення капіталістичного сільського господарства високопродуктивними машинами проводилося не в інтересах збереження або полегшення людської праці, а, навпаки, несло з собою ліквідацію величезної маси дрібних селянських господарств, збільшувало безробіття, зубожіння і страждання трудящих. «Машина, — писав В. І. Ленін, — дає, як відомо, величезний імпульс до безмірного подовження робочого дня; у виробництво втягуються жінки й діти; утворюється (і за умовами фабричного виробництва повинна утворюватися) резервна армія безробіт-

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 105.

¹⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 187.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 40, оп. 2, од. зб. 791, арк. 2—7, 24—24 зв.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 189.

²⁰ Див. Там же, стор. 196.

них і т. д.»²¹ Зате використання машин приносило максимальні прибутки й наживу великим землевласникам і капіталістам.

В. І. Ленін рішуче виступив проти народників, які ігнорували капіталістичний характер застосування сільськогосподарських машин і навіть не пробували по-справжньому аналізувати, якого типу селянські господарства мають у своєму розпорядженні машини²².

Найвищим досягненням російської і світової сільськогосподарської техніки було створення в 1888 р. талановитим поволзьким механіком-самоуком Федором Бліновим гусеничного трактора. Всюдихід Ф. Блінова з паровим двигуном у 1896 р. одержав похвальний відзив на Всеросійській виставці²³. Останні роки свого життя винахідник присвятив створенню трактора з двигуном внутрішнього згорання. Але злидні й тяжка хвороба обірвали 1899 р. життя Ф. Блінова, і цей задум вдалося здійснити вже його учневі Я. В. Маміну, який сконструював у кінці XIX ст. перший всюдихід з нафтовим двигуном²⁴. Та машини Ф. Блінова і Я. Маміна, здатні відкрити нову еру в землеробстві, в умовах відсталого економіки царської Росії не знайшли практичного застосування.

Варто зауважити, що в США гусеничний трактор було винайдено тільки через чверть століття, аж у 1912 р.

На початку 90-х років, за визначенням В. І. Леніна, почався четвертий період у сільськогосподарському машинобудуванні. Це роки, коли знову збільшується ввіз сільськогосподарських машин і особливо швидко зростає внутрішнє виробництво. Продовжувався процес витіснення примітивних сільськогосподарських машин і знарядь удосконаленими. Дуже швидко розвивалася ця галузь на Півдні України (в 70-х роках головним її центром були привіслинські і прибалтійські губернії). За 18 років (1876—1894) виробництво сільськогосподарських машин тут збільшилося в 22, в той час як загалом по Росії — лише в 4 рази²⁵.

Швидкий розвиток сільськогосподарського машинобудування на Україні, зокрема в південній її частині, зумовлювався наявністю великої металургійної бази, а також великим попитом з боку місцевих поміщиків і куркулів, які перетворювали свої господарства в капіталістичні фабрики зерна.

Слід зазначити, що і в 90-х роках приблизно половина сільськогосподарських машин і знарядь в Росії виготовлялася кустарним способом²⁶.

На рубежі XIX і XX ст. капіталізм у Росії, як і в Західній Європі та США, вступив у стадію імперіалізму²⁷. Концентрація виробництва і капіталу породила монополії в різних галузях промисловості.

Користуючись ленінським принципом періодизації, розвиток російського сільськогосподарського машинобудування та застосування машин у сільському господарстві епохи імперіалізму (до першої світової війни) можна виділити в окремих, п'ятих період. В цей час особливо швидко розширилося внутрішнє виробництво сільськогосподарських машин і знарядь. Якщо імпорт за 1900—1913 рр. збільшився в 3,7 рази, то вітчизняне виробництво — майже в 5 разів.

Темпи зростання виробництва сільськогосподарських машин в епоху імперіалізму в Росії значно швидші, ніж в інших галузях машинобуду-

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 469.

²² Див. Там же, стор. 195.

²³ В. В. Данилевський. Російська техніка, К., 1948, стор. 222.

²⁴ В. В. Данилевський. Винайдено в Росії, стор. 214—215.

²⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 182.

²⁶ О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. 2, К., 1962, стор. 94.

²⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 247.

вання. Так, за 1900—1908 рр. виробництво сільськогосподарських машин збільшилося на 207%, а загальне машинобудування — тільки на 125%²⁸.

Високий ступінь концентрації виробництва сільськогосподарських машин, створення монополій в ряді інших галузей промисловості обумовили перехід до монополістичних об'єднань і в сільськогосподарському машинобудуванні.

Хоч виробництво сільськогосподарських машин, порівняно з іншими галузями машинобудування й досягло в дореволюційній Росії значного розвитку, однак воно було ще далеко не достатнім. Царська Росія залишилась країною з низьким рівнем сільськогосподарської техніки. Так, за переписом 1910 р. по всіх губерніях імперії було зареєстровано (в тис. штук) сох — 7867, плужниць — 960, плугів дерев'яних — 2200, плугів залізних — 4200, жнивварських машин — 811, парових молотарок — 27²⁹. Парові й кінні молотарки та жнивварки застосовувалися лише у великих куркульських і поміщицьких господарствах.

До першої світової війни майже весь час капіталістичній Росії доводилось ввозити з-за кордону більше половини сільськогосподарських машин³⁰. У 1911 р. було імпортовано 53,4% всіх сільськогосподарських машин і знарядь, які надійшли у вжиток, у 1912 р. — 54,6%, в 1913 р. — 44,6%³¹.

Таким чином, В. І. Ленін уперше в науковій літературі розкрив типові риси російського сільськогосподарського машинобудування, розробив періодизацію його розвитку в пореформену епоху, дав глибокий марксистський аналіз ролі внутрішнього ринку, показав районування сільськогосподарського машинобудування в країні, засилля іноземного капіталу і застосування машин у капіталістичному сільському господарстві.

²⁸ Труды II Всероссийского съезда деятелей по горному делу, металлургии, машиностроению, стор. 199.

²⁹ Ученые записки Кишиневского госуниверситета, т. 34, Кишинев, 1958, стор. 50.

³⁰ Материалы по организации сельскохозяйственного машиностроения республики, вып. 3, М., 1922, стор. 6.

³¹ Вопросы сельскохозяйственного машиностроения в России, М., 1923, стор. 7—8.

НОРМАЛІЗАЦІЯ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН МІЖ СРСР І ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКИМИ КРАЇНАМИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

О. Н. ВІТРУЧЕНКО

В 1924 р. Мексика першою серед латиноамериканських країн встановила дипломатичні відносини з Радянським Союзом. Цей важливий політичний крок, що відповідав національним інтересам Мексики, було зроблено завдяки наполегливим вимогам її народу і всупереч протидії правлячих кіл США, які проводили політику дипломатичної блокади молодій Радянській республіці. В 1926 р. дипломатичні відносини з СРСР встановив Уругвай. Почали виправдуватися слова В. І. Леніна, сказані на пленумі Московської Ради 20 листопада 1922 р., що «...економічні відносини, а за ними відносини дипломатичні налагоджують-

ся, повинні налагодитися, налагодяться неодмінно»¹. З середини 20-х років між Радянським Союзом і латиноамериканськими країнами зав'язуються активні торговельні відносини. Значну роль у їх розвитку відіграло акціонерне товариство «Південамторг», створене в 1927 р. за участю радянських зовнішньоторговельних організацій.

Однак сприятливі перспективи розвитку відносин між СРСР і латиноамериканськими країнами стурбували імперіалістів США та Англії, які намагалися тримати американський континент у кабальній залежності. Їм вдалося організувати антирадянську кампанію, що супроводжувалася різними провокаціями, і змусити уряди Мексики (1930 р.) та Уругваю (1935 р.) розірвати дипломатичні відносини з СРСР. Внаслідок припинення діяльності «Південамторгу» значно скоротилася торгівля між СРСР і латиноамериканськими країнами.

В роки другої світової війни почався новий етап у відносинах Радянського Союзу з країнами Латинської Америки, де розгорнувся широкий рух солідарності з героїчною боротьбою радянського народу. На масових мітингах робітники, студенти, представники прогресивної інтелігенції закликали свої уряди подати СРСР матеріальну допомогу і встановити з Країною Рад дипломатичні й торговельні відносини. «Підступна агресія, розв'язана 22 червня проти СРСР,— заявляла мексиканська газета «Ла Вос де Мехіко»,— зробила очевидною глибоку симпатію, що її всі народи Латинської Америки відчувають до Радянського Союзу»².

Тоді в латиноамериканських країнах виникли тисячі комітетів допомоги СРСР. Лише в 1942 р. трудящі Аргентини, Чилі та Уругваю відправили до СРСР подарунки на кілька мільйонів песо³. Портовики Аргентини, Бразилії, Уругваю та інших країн відмовлялися вантажити воєнно-стратегічні товари для країн «осі». Трудящі вимагали розірвати відносини з фашистськими країнами й оголосити їм війну⁴.

Численні комітети допомоги та інші прогресивні організації мали на меті організувати також всенародний рух за встановлення дипломатичних відносин з СРСР. Активну діяльність у цьому напрямку розгорнула Конфедерація трудящих країн Латинської Америки (КТЛА), перший конгрес якої відбувся в Мексикі у листопаді 1941 р. В спеціальній резолюції зазначалося, що «всі уряди Америки і, насамперед, ті, які приєдналися до Атлантичної хартії, повинні негайно встановити торговельні й дипломатичні відносини з СРСР»⁵. Це було наслідком зростання міжнародного авторитету Радянської країни, що вела героїчну боротьбу проти фашистських загарбників.

Рух солідарності з СРСР і боротьба трудящих за встановлення дипломатичних відносин з Країною Рад значного розмаху набули на Кубі. 27 липня 1941 р. у Гавані відбулася велика демонстрація, організована Конфедерацією трудящих Куби (налічувала у своїх лавах більше 500 тис. членів) і Федерацією трудящих провінції Гавана. В ній взяли участь майже всі профспілкові, політичні, молодіжні й селянські організації трудящих. Майже 80 тис. демонстрантів закликали уряд встановити з СРСР дипломатичні відносини, а також подати йому всебічну моральну підтримку й матеріальну допомогу⁶. На мітингу, що відбувся в Центральному парку, було ухвалено відповідні резолюції. У маніфесті Національного комітету Конфедерації трудящих Куби вка-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 385.

² «La Voz de México», 11 серпня 1941 р.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 14, од. зб. 93, арк. 41—43.

⁴ Por un mundo mejor, México, 1948, стор. 110.

⁵ Por un mundo mejor, стор. 87.

⁶ «Nuestra bandera», 1941, N 8—9, стор. 95.

зувалося: «Ми закликаємо подати необмежену допомогу Росії. Нехай радянські брати знають, що кубинський пролетаріат сповнений бажання допомогти їм у боротьбі проти лютого ворога їхньої Батьківщини. Конфедерація трудящих Куби рішуче підтримує Радянський Союз і висловлює певність у тому, що фашистська кліка Гітлера буде розгромлена непереможною силою Радянської Армії і народу з допомогою народів усього світу»⁷.

Цей заклик підхопили профспілки країни. На підтримку СРСР виступили також селянські організації Куби, які на другому національному з'їзді (Гавана, липень 1941 р.) рішуче заявили про свою «цілковиту підтримку радянського народу в його священній боротьбі проти нацистської воєнної машини»⁸. В селищі Ховельянос сільськогосподарські робітники, об'єднані в Селянську асоціацію, разом з Революційно-комуністичним союзом* провели збори й мітинги, вказуючи на «необхідність підтримки Радянського Союзу, який бореться за визволення світового пролетаріату»⁹. Жителі селища Вента де Каса Нова в телеграмі німецькому консулові в Гавані висловили рішучий протест проти нападу його країни на СРСР.

До кінця липня 1941 р. прогресивна кубинська газета «Нотісіас де Ой» одержала більше 1 млн. листів і телеграм, в яких трудящі заявляли про свою солідарність з героїчною боротьбою радянського народу, вимагали негайного встановлення дипломатичних відносин з Країною Рад. Подібні листи надходили також на адресу правлячих кіл країни, зокрема президент одержав телеграму від Провінціальної асоціації за освіту жінок (Гавана).

У перші ж дні Великої Вітчизняної війни з палким закликом розгорнути всенародний рух за встановлення дипломатичних відносин з СРСР виступила одна з прогресивних організацій кубинської інтелігенції — «Куба проти війни»**. Рух солідарності в СРСР очолили прогресивні політичні організації та комітети допомоги. З метою координації діяльності в підтримку СРСР у Гавані 24 липня 1941 р. була скликана конференція представників близько 100 комітетів допомоги СРСР, Конфедерації трудящих Куби, Федерації селян і найбільших профспілок¹⁰. Делегати вимагали від уряду встановити дипломатичні відносини з Радянським Союзом і не відправляти до Німеччини, Італії та Японії воєнні матеріали. Обговорювалося також питання про збір коштів на придбання для воїнів Червоної Армії*** 1 млн. сигар і 40 тис. мішків цукру. За рішенням конференції було створено Асоціацію допомоги СРСР та іншим країнам, що вели боротьбу проти фашизму.

Міжнародна та внутрішня обстановка змушувала правлячі кола Куби проводити ліберальну політику, зокрема 1940 р. уряд Батісти прийняв демократичну конституцію, внаслідок чого Комуністична пар-

⁷ «Інтернаціональна література», 1941, № 9—10, стор. 227.

⁸ Из истории международной пролетарской солидарности. Документы и материалы, сб. VI, М., 1960, стор. 291.

* Так з 1939 р. до 1944 р. називалася Комуністична партія Куби.

⁹ «Noticias de Hoy», 27 червня 1941 р.

** Організація виникла завдяки до нападу фашистської Німеччини на СРСР і виступала за нейтралітет своєї країни в імперіалістичній війні. Після 22 червня 1941 р. організація стає одним з активних учасників Антифашистського фронту Куби, виступає за підтримку СРСР.

¹⁰ Документи пролетарської солідарності. Сборник документов о содружестве трудящихся Советского Союза с трудящимися стран Азии, Африки и Латинской Америки в 1918—1961 гг., М., 1962, стор. 88—89.

*** Цей заклик знайшов широкі підтримку трудящих і незабаром на зібрані ними кошти було зафрахтовано і відправлено в СРСР пароплав з подарунками для воїнів Червоної Армії.

тія дістала змогу вийти з підпілля. На парламентських виборах 1940 р. в палату представників було обрано 8 комуністів, в тому числі негра робітника-комуніста, голову Конфедерації трудящих Куби Ласаро Пенья. В 1943 р. Батіста, зваживши на вплив комуністів у масах, запропонував їм два міністерські пости: Хуан Марінельо став віцепрем'єром, а Карлос Рафаель Родрігес — міністром без портфеля. Не тільки на Кубі, а й у всій Латинській Америці це був перший випадок участі комуністів в уряді.

У грудні 1941 р. Куба оголосила війну Японії, Італії та Німеччині, а в жовтні 1942 р. під тиском народних мас звернулася до Радянського уряду з пропозицією встановити дипломатичні відносини. Угоди було досягнуто 14 жовтня під час переговорів між послом СРСР в США М. М. Литвиновим і послом республіки Куба в США Ауреліо Кончесо¹¹.

12 листопада 1942 р. дипломатичні відносини з Радянським Союзом відновила Мексіка. Відразу ж після нападу фашистської Німеччини на СРСР Комуністична партія Мексіки у своїй відозві вказувала, що «інтереси Мексіки на боці прогресивних народних сил світу, очолюваних Радянським Союзом. Їх боротьба — наша боротьба»¹². Про підтримку справедливої боротьби радянського народу заявила також Конфедерація трудящих Мексіки (КТМ), маніфест якої опублікувала газета «Ель Популар»: «З підступним нападом фашистів на СРСР Конфедерація закликає мексиканський народ об'єднатися й створити загальнонаціональний фронт для досягнення повної поразки режимів Гітлера і Муссоліні — режимів варварства і гніту»¹³. 22 червня в Мехіко відбувся багатотисячний мітинг, учасники якого висловили свою солідарність з радянським народом і вимагали відновлення дипломатичних відносин з Радянським Союзом.

24 червня в спеціальній заяві мексиканський уряд засудив гітлерівську агресію проти СРСР¹⁴. Відомі політичні й громадські діячі країни також рішуче засудили цей підступний акт. Більшість членів мексиканського парламенту була впевнена в перемозі Радянського Союзу. Зокрема, депутат Рікано заявив, що ця війна «об'єднає проти фашизму прогресивні сили всього світу. Безумовно, Радянський Союз здобуде перемогу над нацизмом»¹⁵. А голова антифашистського парламентського комітету депутат Хуан Гільпреснаді закликав до всебічної підтримки СРСР, «який захищає принципи свободи та людської гідності»¹⁶. В липні 1941 р. в Мехіко відбувся грандіозний мітинг солідарності з Радянським Союзом, на якому керівник Конфедерації трудящих Латинської Америки Ломбардо Толедано заявив: «Усі проти Гітлера! Доки не буде знищений цей скажений звір, не буде завойована свобода й для нас»¹⁷. Учасники мітингу звернулися до всіх чесних людей Латинської Америки із закликом підтримати радянський народ і передали йому палкі вітання.

Важливу роль у консолідації антифашистського руху відіграла прогресивна преса, яка висувала завдання організувати практичну допомогу СРСР. «Допомога і підтримка СРСР,— вказувалося в журналі «Нуестра бандера»,— не повинні обмежуватися лише захопленням

¹¹ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны, т. I, М., 1944, стор. 279.

¹² Из истории международной солидарности, сб. VI, стор. 292.

¹³ «Правда», 19 липня 1941 р.

¹⁴ «Правда», 28 червня 1941 р.

¹⁵ «Коммунистический Интернационал», 1941, № 6—7, стор. 100.

¹⁶ «Правда», 2 листопада 1941 р.

¹⁷ «Коммунистический Интернационал», 1941, № 8, стор. 65.

і симпатією до його великої боротьби. Необхідна активна участь робітничого класу і всіх трудящих у допомозі великій Червоній Армії. Народи Латинської Америки сьогодні борються за визнання СРСР, за встановлення дипломатичних і торговельних відносин з ним, за відправлення сировини й продуктів у Радянський Союз, за тісні зв'язки з ним»¹⁸.

Одним з основних завдань антифашистської боротьби демократичні сили країни вважали створення комітетів допомоги СРСР, що керували б рухом солідарності з СРСР. Всі прогресивні антифашистські сили країни, зокрема Комуністична партія Мексики, ряд профспілок вимагали від уряду відновлення дипломатичних відносин з СРСР. Так, виконавча рада Федерації робітників штату Веракрус у телеграмі до президента М. А. Камачо вимагала встановити дипломатичні відносини з Радянським Союзом, який «веде боротьбу проти фашизму, захищаючи інтереси всіх народів». Подібні вимоги поставили також делегати з'їзду шкільних вчителів штату Дуранго, селянський комітет Сальватієрра (штат Гванахуато) та інші організації трудящих¹⁹. Національне товариство друзів СРСР (створене в червні 1942 р.) розгорнуло кампанію збирання підписів під резолюцією про відновлення відносин з Радянською країною. 31 серпня відбулася 30-тисячна демонстрація трудящих столиці, організована Конфедерацією молоді Мексики²⁰.

Наполегливі вимоги мексиканської громадськості не залишалися без уваги. В грудні 1941 р. Мексика розірвала дипломатичні відносини з країнами «осі». 7 травня 1942 р. уряд країни дав дозвіл на експорт стратегічних матеріалів у СРСР, Китай і країни Британської імперії, а 22 травня, після затоплення в Мексиканській затоці двох мексиканських суден,— оголосив війну Німеччині, Італії та Японії.

Вступ Мексики в антигітлерівську коаліцію зумовив деякі зрушення в зовнішній і внутрішній політиці уряду, а також сприяв посиленню демократичних сил. Після масового мітингу солідарності з мужньою боротьбою народів Радянського Союзу (жовтень 1942 р.) міністр іноземних справ Мексики заявив: «Уряд Мексики з задоволенням зустріне відновлення дипломатичних відносин з Радянським Союзом, що буде даниною захоплення тією величезною послугою, яку зробив для справи демократії героїчний опір радянського народу жажливій агресії нацистської диктатури»²¹.

Незабаром між СРСР і Мексикою налагодилися торговельні зв'язки: в 1942 р. порівняно з 1935—1939 рр. імпорт Мексики з СРСР зріс удвоє, а експорт становив 65% усього вивозу в Європу і досяг 2,7 млн. песо²². 10 листопада 1942 р. посол Мексики в США передав радянському послу офіційне прохання мексиканського уряду відновити дипломатичні відносини. 20 листопада Радянський уряд задовольнив це прохання і в грудні відбувся обмін дипломатичними представниками.

Ефективну допомогу СРСР подавав очолюваний Комуністичною партією уругвайський пролетаріат, особливо після створення Загального союзу трудящих Уругваю (1942 р.), перша конференція якого (листопад 1943 р.) рекомендувала створювати спеціальні комісії для допомоги радянському народові. Саме робітничий клас брав найактив-

¹⁸ «Nuestra bandera», 1941, № 6—7, стор. 10.

¹⁹ «La Voz de México», 11 серпня 1941 р.

²⁰ «Правда», 2 вересня 1941 р.

²¹ «La Voz de México», 1 листопада 1942 р.

²² С. Muñis Ortega. La URSS i America Latina, Lima, 1968, стор. 32.

нішу участь у кампанії за негайне відновлення дипломатичних і торговельних відносин з Радянським Союзом, який в січні 1943 р. прийняв пропозицію уругвайського уряду про відновлення дипломатичних відносин і обмін дипломатичними представниками²³.

У лютому 1943 р. дипломатичними представниками обмінялися Колумбія і СРСР, хоча дипломатичні відносини вони встановили ще 1935 р. А 8 травня 1944 р. відбувся обмін нотами про встановлення дипломатичних відносин між Республікою Коста-Ріка та СРСР, хоч це й викликало незадоволення коста-ріканської реакції, зокрема архієпископа Санабрія²⁴.

Довгий час політики «нейтралітету» дотримувався уряд Чілі, незважаючи на те, що демократичні кола і всі прогресивні сили країни активно виступали проти фашистської агресії і наполягали на встановленні відносин з Радянським Союзом. Різно засудила фашистську агресію Комуністична партія Чілі, яка в своєму маніфесті закликала подати неомежену допомогу СРСР²⁵, а всі народні та демократичні партії — об'єднатися в Національний антифашистський фронт. «Сьогодні більше ніж будь-коли,— вказувалося в журналі «Прінсіпіос» (орган КПЧ),— необхідна єдність дій соціалістів і комуністів, щоб сформувати з робітничого класу й профспілкового руху основу всього народного антифашистського руху, руху допомоги СРСР і країнам, що борються на його боці»²⁶. Заклики компартії знайшли широкий відгук серед трудящих країни.

У жовтні 1941 р. у Сант-Яго відбулась велика демонстрація солідарності з радянським народом, організована Демократичним антифашистським союзом та іншими прогресивними організаціями. 30 тис. трудящих пройшли вулицями міста з прапорами й транспарантами: «Геть ворогів демократії!», «Відправимо в СРСР пароплав з міддю і селітрою!», «За дипломатичні відносини з СРСР!» 20 тис. гірників вимагали від уряду розірвати дипломатичні відносини з фашистською Німеччиною²⁷. У серпні 1941 р. робітники селітрових рудників написали в СРСР телеграму, в якій наголошували на справедливій боротьбі радянського народу проти фашизму²⁸.

Визначаючи місце і завдання країни в світових подіях того часу, один з відомих громадських діячів Чілі, депутат парламенту Андрес Ескобар у статті «Допомога СРСР — завдання першочергової ваги» писав: «Чілі в своїх власних інтересах повинна увійти в Демократичний фронт народів, що борються проти фашизму. Необхідно подати ефективну допомогу СРСР, який витримує весь тягар жорстокої воєнної машини німецького фашизму. Ця допомога має бути дипломатичною, політичною і, звичайно, матеріальною. Одностайне бажання народу Чілі, щоб наша країна встановила дипломатичні й торговельні відносини з Радянським Союзом»²⁹. Цього вимагали також національні конгреси партії радикалів, з'їзди Комуністичної, соціалістичної і демократичної партій, Конфедерація трудящих, прогресивні кола партій лібералів і консерваторів, селянські організації тощо³⁰.

²³ Внешняя политика Советского Союза., т. I, стор. 295—296; Франсиско Р. Пинтос. Профсоюзное движение в Уругвае, М., 1964, стор. 272.

²⁴ Внешняя политика Советского Союза..., т. I, стор. 297—298; т. II, стор. 122; Rog up mundo tejour, стор. 264.

²⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 1, од. зб. 565, арк. 15.

²⁶ «Principios», 1941, № 3, стор. 35.

²⁷ Из истории международной пролетарской солидарности, сб. VI, стор. 361; Документы пролетарской солидарности, стор. 89.

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 14, од. зб. 76, арк. 15.

²⁹ «Principios», 1941, № 4, стор. 17.

³⁰ «Principios», 1945, № 43, стор. 7.

У липні 1942 р. всі ліві партії та Конфедерація трудящих Чілі за-снували Національний демократичний фронт боротьби за розрив з країнами «осі»³¹. Незабаром з його підтримкою голова радикальної партії Марсіаль Мора, який вийшов у відставку, оскільки виконком його партії висловився проти розриву зв'язків з країнами «осі», створив «Союз для перемоги», який об'єднував широкі кола антифашистів, включаючи й представників національної буржуазії. Члени нової організації виступали за співробітництво з СРСР, збирали кошти в фонд Червоної Армії, сприяли піднесенню антифашистського руху в країні, боротьбі за прогресивну зовнішню політику³². У серпні 1942 р. з метою координації діяльності широких прогресивних кіл країни було створено Комітет за встановлення дипломатичних і торговельних відносин з СРСР. Його очолив відомий політичний і громадський діяч, один з керівників соціалістичної партії Гільєрмо дель Педрегал*.

Піднесення антифашистського руху справило вирішальний вплив на зміну зовнішньополітичному курсу уряду. 26 жовтня 1942 р. президент увів до складу нового уряду представників антифашистських організацій. 20 січня 1943 р. Чілі розірвала відносини з Німеччиною, Італією та Японією.

Події на фронтах другої світової війни і, насамперед, перемоги Радянської Армії під Сталінградом і Курськом справили величезний вплив на громадськість Чілі, яка вимагала від уряду рішучої підтримки антигітлерівської коаліції. Трудящі висували вимогу створити демократичний уряд і встановити дипломатичні відносини з СРСР: «Відображаючи глибоко національні прагнення, ми вимагаємо, щоб Чілі встановила дипломатичні й торговельні відносини з СРСР»,— говорилося в резолюції III Національного конгресу шахтарів (лютий 1944 р.)³³. Президент Ріос, враховуючи внутрішню та міжнародну обстановку, зокрема зростання авторитету Радянського Союзу в усьому світі, звернувся до Радянського уряду з пропозицією встановити дипломатичні відносини. 11 грудня 1944 р. послы СРСР і Чілі в США А. А. Громико і Марсіаль Мора обмінялися відповідними нотами. Це дістало широке схвалення демократичних сил країни. 12 грудня в Сант-Яго відбулася велика демонстрація трудящих, які вітали цей прогресивний крок чільського уряду³⁴.

12 грудня 1944 р. дипломатичні відносини з СРСР встановила Нікарагуа. Посол цієї країни в Мексичі заявив представникам преси, що уряд «лише втілює у життя прагнення народу і вважає це честю для себе»³⁵. Приклад Нікарагуа наслідували Домініканська республіка (8 березня 1945 р.), Венесуела (14 березня 1945 р.), Бразилія, Болівія, Гватемала (всі у квітні 1945 р.), Еквадор (червень 1945 р.).

Процес нормалізації відносин між СРСР і країнами Латинської Америки завершився в червні 1946 р., коли дипломатичні відносини з СРСР встановила Аргентина, широкі народні маси якої всебічно підтримували героїчну боротьбу радянського народу проти фашистських загарбників. Так, у серпні 1941 р. Конфедерація трудящих Аргентини оголосила короточасний загальний страйк солідарності з СРСР.

³¹ Очерки истории Чили, М., 1967, стор. 368.

³² Э. Лаферте. Жизнь коммуниста, М., 1961, стор. 288.

* Після перемоги в Чілі блоку Народної єдності (жовтень 1970 р.) Педрегала призначено послом нового уряду Чілі в СРСР.

³³ «El Siglo», 19 лютого і 21 березня 1944 р.

³⁴ Внешняя политика Советского Союза, т. II, стор. 321—322; «Правда», 15 грудня 1944 р.

³⁵ «Правда», 27 грудня 1944 р.

Профспілки країни робили добровільні внески у фонд допомоги СРСР. У липні 1941 р. був створений Аргентинський демократичний комітет допомоги народам СРСР у їх боротьбі проти фашизму. Його головою став громадський діяч, професор університету Бунхе Аугусто³⁶. Важливу роль у проведенні кампанії матеріальної допомоги СРСР відіграла прогресивна організація — Хунта Перемоги (створена групою громадських діячів Аргентини), філії якої виникли в провінції. Активну участь у діяльності Хунти Перемоги брали комуністи. Ця організація відправляла в Радянський Союз та інші країни, що воювали з фашистською Німеччиною, медикаменти, медичне обладнання, теплий одяг тощо.

Правлячі кола Аргентини змушені були прислухатися до голосу трудящих своєї країни. 6 червня 1946 р. було опубліковано радянсько-аргентинське комюніке про встановлення дипломатичних відносин³⁷. Міністр іноземних справ Брамугліа, виступаючи в Палаті депутатів, говорив: «Аргентинський уряд, встановлюючи відносини з Союзом Радянських Соціалістичних Республік, виконав свій законний обов'язок відповідно до бажання народних мас і прагнення всіх аргентинців жити в мирі й дружбі з усіма народами світу...»³⁸

Протягом 1942—1946 рр. дипломатичні відносини з СРСР встановили 13 країн Латинської Америки, де значно посилювався вплив демократичних елементів у політичному житті. Зокрема, наприкінці другої світової війни боротьба прогресивних сил завершилася тимчасовою демократизацією політичного ладу Бразилії, Венесуели, Еквадора, Чілі, Перу, Гватемали³⁹. Характерно, що, на відміну від довоєнного періоду, тепер дипломатичні зв'язки з СРСР встановлювалися вже з ініціативи самих урядів країн Латинської Америки.

Вірний принципам невтручання у внутрішні справи інших держав Радянський Союз будує свої відносини з країнами латиноамериканського континенту на основі повного рівноправ'я і взаємної поваги. «Ми розширюємо зв'язки з державами Латинської Америки, де посилюється опір імперіалістичному диктату і гніту іноземних монополій...»⁴⁰, — вказував Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев на міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій у Москві (червень 1969 р.). Такий послідовний курс зовнішньополітичної діяльності нашої партії повністю відповідає інтересам народів Латинської Америки і Радянського Союзу.

³⁶ «Интернациональный маяк», 1941, № 9, стор. 11.

³⁷ Внешняя политика Советского Союза. 1946. Документы и материалы, М., 1952, стор. 140; «Известия», 7 червня 1946 р.

³⁸ Очерки истории Аргентины, М., 1961, стор. 459.

³⁹ М. В. Данилевич. Рабочий класс в освободительном движении народов Латинской Америки, М., 1962, стор. 186—192.

⁴⁰ Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, стор. 80.

БЕЗРОБІТТЯ В ПІСЛЯВОЄННІЙ АНГЛІЇ

В. О. ГОРБИК

Загнивання капіталізму яскраво проявляється в його неспроможності забезпечити роботою все працездатне населення країни. Значна частина трудящих позбавлена можливості одержати роботу. А це негативно впливає й на становище всього робітничого класу.

Страх залишитися без роботи знижує активність трудящих у їх

боротьбі за підвищення заробітної плати. Збільшення безробіття спричинює зниження розмірів заробітної плати, скорочення робочого тижня, відміну понаднормових робіт тощо. В результаті зростає число частково зайнятих у виробництві, а той, хто не повністю зайнятий протягом року, заробляє менше, ніж він мав би заробити при повній зайнятості. Отже, зменшується річний бюджет сім'ї, оскільки працездатні її члени частково або повністю втрачають роботу¹⁻³.

Залежність заробітної плати від рівня безробіття змушені визнавати й деякі сучасні буржуазні теоретики. Англійський професор Філіпс стверджує, що зменшення безробіття на $1/10\%$ призводить до прискорення зростання заробітної плати на $3/10\%$ ⁴, а саме цього й побоюються англійські підприємці. Навіть Дж. Кейнс визнає, що збільшення зайнятості в умовах економічної рівноваги пов'язане з обов'язковим зниженням реальної заробітної плати. Здійснювана в капіталістичних країнах «політика регулювання доходів» має на меті запобігти «інфляції заробітної плати», тобто заморозити або навіть знизити її. Кейнсіанський підхід до аналізу економіки капіталістичного виробництва поєднує буржуазно-реформістську ілюзію про створення безкризисної економіки повної зайнятості з програмою наступу на життєвий рівень робітничого класу⁵.

Теоретики англійської політичної економії, перш за все Кейнс та його послідовники, не тільки виправдовують можливість, а й силкуються довести необхідність безробіття при капіталізмі. Кейнс, на противагу представникам класичної та неокласичної шкіл, вважає, що рівновага в економіці можлива навіть при наявності певного проценту безробіття, оскільки «ефективний попит», що включає в себе споживання, капіталовкладення та урядові витрати, спроможний забезпечити повну зайнятість.

Прихильники гарантованого доходу визнають, що це не єдино прийнятний і не найкращий вихід: «суспільство може в такій же мірі висловлюватися за те, що воно не бажає більше направляти переважну частину своїх зусиль на досягнення повної зайнятості, а віддасть перевагу встановленню нового соціального ладу, який дозволив би нам повністю використати потенціальні переваги створюваного достатку та наші можливості для ліквідації важкої фізичної праці».

Тому дехто з апологетів капіталізму приходять до висновку, що питання має бути поставлене не так: «чи можемо ми забезпечити працею кожного?», а — «чи повинні ми забезпечувати працею кожного?» Більш того, пропозиція підвищити споживання, щоб досягти загальної зайнятості (іншими словами: ми повинні більше споживати для того, щоб було над чим працювати) суперечить логіці і «нормальному взаємозв'язку між споживанням і виробництвом, за якого людина працює для того, щоб споживати». Незайнятість, отже, стає нібито, «виключно бажаною» як порятунку від соціального зла. Деякі англійські буржуазні теоретики, і серед них автори книги «Економіка заробітної плати й праці» Д. Робертсон і Л. Хантер, виступають за збереження безробіття, яке, на їх думку, слід вважати не негативним явищем, а «лише наслідком динамізму економіки». Вони всіляко розписують «переваги» використання резервної армії праці, формально нібито для протидії інфляції заробітної плати, а фактично — з метою її заморожування⁶

¹⁻³ Проблемы безработицы в период общего кризиса капитализма, М., 1963 стр. 173.

⁴ Есопотіса, II, 1962, стор. 4.

⁵ «Проблемы мира и социализма», 1968, № 9, стор. 76.

⁶ Социальная политика и распределение доходов в государстве. Нью-Йорк, ООН 1969, стор. 43—44; «МЭМО», 1971, № 2, стор. 146.

Обстеження, здійснене офіційними представниками, показує такі причини безробіття чоловіків: 59% не працюють, в основному, через похилий вік та поганий стан здоров'я, 6% мають недостатню кваліфікацію, решті стоять на перешкоді місцеві умови. Для одружених жінок основна перепона при трудовлаштуванні — місцеві умови⁷. За даними англійської преси ці проценти «не беруть до уваги прихованого безробіття осіб, які не реєструються, але пішли б працювати, якби знайшлася робота».

Офіційна статистика подає занижені дані про рівень безробіття і неповної зайнятості. Так, під час перепису населення країни в квітні 1951 р. було виявлено 445 тис. безробітних, хоч за офіційними даними їх лічилося менше $\frac{1}{4}$ млн.*

Інший факт заниження даних наводить газета «Daily Worker». В той час як за даними міністерства праці в січні 1959 р. було тільки 621 тис. повністю безробітних, лідери профспілок стверджували, що їх число наближалось до мільйона⁸.

Те, що офіційна статистика не може звести кінців з кінцями, видно з таблиці

Роки (на кінець листопада)	Падіння зайнятості	Зростання числа повністю безробітних
	тис. чол.	
1955—1956	92	56
1956—1957	215	49
1957—1958	306	168
Разом за 1955—1958 рр.	613	273

Отже, виходить, що з 1955 по 1958 рр. 613 тис. чол. втратили роботу зовсім, а число цілком безробітних зросло лише на 273 тис. чол. Куди ж зникло 340 тис. чол. або 1,6% безробітних?⁹

На думку англійського дослідника Тернера, при порівнянні довоєнного і повоєнного часу допускається фальсифікація, з допомогою якої сучасне становище прикрашується. Так, за офіційними даними, в січні 1959 р. рівень безробіття не перевищував 2,8%, фактично ж він становив 4%¹⁰.

Структурні зміни в економіці Англії, що відбулися в післявоєнний час, посилили зростання безробіття. Високий рівень безробітних спостерігався в традиційних галузях англійської промисловості — суднобудівній, вугільній, текстильній і на залізничному транспорті.

Після другої світової війни частка Великобританії в експорті бавовняної продукції зменшилася майже в 4 рази. У зв'язку з цим, кількість робітників, зайнятих у бавовняній промисловості з 1938 по 1959 рр., скоротилася з 400 до 200 тис. чол. В англійському урядовому плані, опублікованому в травні 1959 р., передбачалося ліквідувати 36% веретен, 30% ткацьких верстатів і скоротити 30% робітників

⁷ V. George. Social security: Beveridge and after, L. 1968, стор. 100.

*Безробітними в Англії вважаються особи, які не працюють два або більше тижні.

⁸ «Daily Worker», 12 лютого 1959 р.

⁹ «The Manchester school of economic and social studies», May, 1959, v. 27, № 2, стор. 181—182.

¹⁰ Там же, стор. 179.

цієї галузі¹¹. Зайнятість населення в сільському господарстві знизилася за період з 1948 по 1960 рр. з 1443 до 1191 тис. чол., у будівництві — з 42 тис. чол. у 1948 р. до 63 тис. чол. — у 1959 р.

Зниження зайнятості нерідко супроводжувалося підвищенням продуктивності праці: у вугледобувній промисловості щорічне виробництво продукції зросло (в перерахунку на гроші) з 1126 ф. ст. до 1421 ф. ст. на людину, з 1948 по 1960 р. у текстильній відповідно — з 502 до 622 фунтів стерлінгів¹². В газетах часто з'являлися повідомлення про звільнення з роботи значного числа металургів. Компанії «Ріхард Томас енд Болдуінс», «Пресд стил» і багато інших звільняли й переводили на скорочений робочий тиждень сотні робітників¹³.

Показово, що безробіття вразило не тільки старі галузі промисловості, а й нові — автомобільну, авіаційну. Особливо великий процент безробітних спостерігався у північних районах країни — в Шотландії та Північній Ірландії.

Ставлення англійського уряду до націоналізованого сектора можна проілюструвати на прикладі вугільної промисловості і залізничного транспорту. В 60-ті рр. ХХ століття головою транспортної комісії доктором Бічінгом і головою правління вугільної промисловості лордом Робенсом були розроблені плани модернізації і підвищення рентабельності залізничних шляхів і вугільних шахт. За проектом Бічінга планувалося закрити сотні залізничних станцій, скоротити залізничну мережу. Це не лише погіршувало зв'язок багатьох віддалених районів країни з центром, а й позбавляло роботи 150 тис. трудящих.

Лорд Робенс пропонував закрити нерентабельні шахти, з них — 106 лише в Шотландії¹⁴. Уряд намагався виправдати звільнення шахтарів, посилаючись на подібну політику урядів країн континентальної Європи.

Англійські робітники активно виступили проти цих спроб уряду. По країні прокотилася хвиля страйків. Шаhtarів і залізничників підтримали інші загони трудящих. Уряд змушений був піти на компроміс: замість семи шахт в Південному Уельсі, як планувалося, була законсервована лише одна.

Однією з основних причин зростання безробіття є введення нової техніки, автоматизація виробництва, що витісняє робітників і скорочує кількість робочих місць на підприємствах. Ось як охарактеризував цю проблему на прикладі США Джозеф Бірн, голова профспілки транспортних робітників: «Автоматизація веде безпосередньо до витіснення робітників... і ліквідації робочих місць. З середини 1953 до середини 1960 рр., коли в масштабах усієї країни виробництво товарів і послуг зросло, зайнятість у промисловості знизилася на півтора мільйона, в сільському господарстві — на мільйон, на залізничному транспорті — на 400 тис., у гірничій справі — на 200 тис. чол. У нових галузях виробництва, які базуються на сучасній техніці, самі вже проекти передбачають значно менше робочих місць, ніж їх ліквідується в тих галузях, котрі скорочують свою активність або зовсім завмирають»¹⁵.

Подібне становище склалося й в Англії. Так, у 1956 р. на радіозаводі кампанії «Фергюсон редіо корпорейшн» було звільнено 3 тис.,

¹¹ Проблемы безработицы в период общего кризиса капитализма, М., 1963, стор. 16.

¹² Capital, output and employment: 1948—1960, Cambridge, 1964, стор. 22—23, 76.

¹³ "Daily Worker", 2 лютого 1963 р.

¹⁴ "The Financial Times", 12 липня 1962 р.

¹⁵ «Проблемы мира и социализма», 1969, № 1, стор. 43.

на підприємствах фірми «Електрик енд мюзикл інструментс» — 1,8 тис., на «Бритиш мотор» — 6 тис. робітників. Лише протягом першої половини 1956 р. кількість робітників, зайнятих в автомобільній промисловості, скоротилася майже на 20 тис. чол. Журнал «Електронік» писав з цього приводу: «Все, що робітники отримали покищо від автоматизації, це звільнення й неповний робочий тиждень»¹⁶. Ще В. І. Ленін говорив, що «...удосконалення техніки, яке означає збільшення продуктивності праці і зростання суспільного багатства, обумовлює собою в буржуазному суспільстві зростання суспільної нерівності, збільшення віддалі між імушними й неімушними і зростання незабезпеченості існування, безробіття і різного роду нестатків для все ширших трудящих мас»¹⁷.

Як консервативний, так і лейбористський уряди робили все, щоб виконати волю монополістичного капіталу щодо збереження в країні резервної армії безробітних. Але, заграючи з трудящими-виборцями, вони час від часу намагалися робити спроби зменшити безробіття в районах депресії. Лейбористський уряд Еттли прийняв спеціальний закон про прискорений розвиток депресивних областей. Уряд вимагав від окремих власників продавати земельні ділянки для промислового будівництва, надавав підприємцям фінансову допомогу, міг стримувати промислове будівництво в перенаселених центрах. Однак ефект закону був дуже незначний.

Прихід до влади консерваторів у 1951 р. зменшив і ці часткові засоби боротьби з безробіттям. Про це свідчать цифри, наведені під час парламентських дебатів. Якщо з 1945 по 1951 рр. 30% будівництва підприємств було здійснено в районах депресії, то до 1958 р. його рівень знизився до 18%¹⁸. Безробіття охопило нові райони, такі, як північно-східний Уельс, де 10% застрахованих не мали роботи, західні острови Шотландії (38% безробітних), Девон, Корнуел та ін.

Для завоювання голосів напередодні виборів 1959 р. уряд консерваторів обіцяв енергійно боротися з безробіттям «методами мобільної війни». Малося на увазі подання на розгляд парламенту закону про зайнятість на місцях (Local Employment Act)¹⁹. За заявами уряду, малося на меті зменшувати безробіття в районах з найвищим його рівнем. Виділялося близько 70 невеликих «районів розвитку» (або «районів депресії», як їх звичайно називає англійська преса, що більше відповідає дійсності), де безробіття перевищувало 4,5%²⁰. Усього в «районах розвитку» проживало на той час 12,5—14% загального числа робітників, порівняно з 18—20% при лейбористському уряді Еттли. Тим підприємцям, які мали будувати підприємства в цих районах, надавалися пільги — від 10 до 25% капіталу.

Закон мав багато вад: по-перше, «райони розвитку» стали перешкодою на шляху до піднесення економіки традиційно відсталих районів країни. По-друге, дія закону поширювалася лише на ті райони, де був високий процент безробіття. По-третє, для допомоги «районам розвитку» були виділені незначні кошти, яких вистачило, щоб скоротити існуюче безробіття в країні лише на 6—8%. Обмежені асигнування змушували уряд викреслювати зі списку то один то інший «район допомоги». Так, наприклад, Марсесайд кілька разів заносили, а потім знову викреслювали з урядового списку.

¹⁶ Проблемы безработицы в период общего кризиса капитализма, стор. 206.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 421.

¹⁸ "Labour Research", 1960, II, стор. 19.

¹⁹ "Twelve Wasted Years", стор. 39.

²⁰ «The Times», 28 січня 1963, MLG, IV, 1960, стор. 134.

Закон не міг забезпечити рівномірний розподіл робочої сили в країні. З 1951 по 1961 рр. на півдні Великобританії кількість робітників збільшилася на 3,4%, але водночас на півночі скоротилася на 4,8, у Шотландії — на 4,6, в Уельсі — на 4,4%²¹. Характерно, що протягом останніх років у північних районах безробіття зростало швидше, ніж в середньому по країні.

В Північній Ірландії кількість робочих місць не тільки не зростає, а, навпаки, зменшилася з 547 до 539 тис.

Не дала відчутного ефекту й «програма розвитку» в Південному Уельсі та Шотландії. На 100 нових робочих місць у країні лише 2 припадали на Шотландію, тоді як на район Лондона — 40. Не дивно, що 77% безробітних Шотландії — мешканці саме тих районів, де здійснювалася «програма розвитку».

Настрій одного з безробітних передає шахтар Едуард Ло з Гленросеза: «Ніяких перспектив. Може, й пощастило б влаштуватися кондуктором автобуса (спеціальність, з якої Едуард Ло починав своє трудове життя.— В. Г.). Але це дасть мені близько 10 фунтів стерлінгів на тиждень. А в мене на руках сім'я, за саму лише квартиру треба сплачувати 2 фунти 7 шилінгів щотижня. Написав в Уельс, на шахту поблизу Суонсі. А що з цього? У них, напевно, й своїх влаштовувати нікуди. Та й переїжджати, кидати квартиру, насиджені місця? Дехто виїжджає, залишаючи тут до кращих часів сім'ю, починає все з самого початку. Але чи зможу я — не знаю...»²².

Вже початок показав, що ці заходи не могли істотно вплинути на зменшення безробіття. За перші два роки було витрачено додатково 70 млн. ф. ст., а забезпечено роботою лише 70 тис. чол.²³

Закон про зайнятість на місцях не міг змінити становище докорінно, оскільки розглядав проблему як факт місцевого значення, а не як питання першочергової соціальної важливості. Лейборист Д. Джей справедливо порівнював цей закон з наданням швидкої допомоги хворому, котрий потребує тривалого лікування²⁴. Тому, після трьох років дії закону Федерація британських промисловців запропонувала об'єднати розрізнені «райони розвитку» в крупні області зі своїми самостійними бюджетами²⁵.

Разом із зростанням безробіття подовжується й середня тривалість часу, протягом якого трудящі безрезультатно шукають роботу. Структуру поширення безробіття дають такі дані за серпень 1958 р.: з 445 603 безробітних — 42 970 не мали роботи тимчасово, 93 757 — до 2 тижнів, 113 584 — 2 і більше тижнів, 195 292 — понад 8 тижнів²⁶.

Характерно, що з 1950 по 1960 рр. кількість тих, хто не мав роботи менше 2 тижнів, скоротилася з 26,6 до 21,8%, від 2 до 8 тижнів — з 25,5 до 24%, а кількість безробітних, котрі не працювали понад 8 тижнів, різко зростає — з 47,9 до 54,2%²⁷.

Тривалий час не може знайти роботи англійська робітничка молодь, яка рано починає свій трудовий шлях. Ставати до праці примушує підлітків убогий бюджет сім'ї. В 15 років залишають школу 78—92% дітей тих, хто працює фізично, 59% — дітей дрібних службовців, 25% — управлінського апарату²⁸.

²¹ "The Manchester school of economic and social studies", I, 1963, стор. 33.

²² «Проблемы мира и социализма», 1963, № 8, стор. 37.

²³ "Labour Research", 1963, I, стор. 2.

²⁴ "The Guardian", 5 лютого 1962 р.

²⁵ "The Guardian", 6 липня 1963 р.

²⁶ "Labour Research", 1958, VIII, стор. 150.

²⁷ «МЭМО», 1969, № 11, стор. 156.

²⁸ Nancy B. Keene. The employment of young worker, L. 1969, стор. 22

Консерватори не змогли вирішити проблеми трудовлаштування молодого покоління. Мало допомогли англійській молоді спеціально створені бюро по трудовлаштуванню випускників шкіл. Як зазначалося на конференції лейбористської партії 1963 р., «безробіття серед молоді збільшується: якщо в 1951—1955 рр. воно становило 17 345 тис. чол. в середньому на рік, то в 1956—1960 рр.— уже 21 816, у 1962 р.— 36 229 і в перші шість місяців цього (1963.— В. Г.) року — 51 323 тис. чол.»²⁹.

Все важче знайти роботу трудящим похилого віку. Деякі підприємці неохоче приймають на роботу сорокарічних, бо вони не витримують високих темпів інтенсифікації праці. Кількість зайнятих робітників у віці 64 і більше років скоротилася за 1955—1960 рр. з 721 до 501 тис. чол.

В той же час у Великобританії невистачає кваліфікованих робітників. У зв'язку з структурними змінами в економіці Англії підготовка кваліфікованих кадрів стала важливим соціальним питанням. Виробниче навчання здійснюється як державою, так і підприємцями. Фінансова допомога, що надається учням, незначна — від 2 до 6 фунтів стерлінгів на тиждень (в залежності від курсу і фаху)³⁰.

Особливої гостроти набрала проблема перекваліфікації трудящих. Робітник, що втратив роботу і змушений був перекваліфікуватися, одержував щотижня лише 7 фунтів стерлінгів на сім'ю з 4 чол.³¹

Зростання попиту на робочу силу при збереженні безробіття — одне з застарілих протиріч капіталізму. «Той факт,— писав К. Маркс,— що природний приріст маси робітників не задовольняє потреб нагромадження капіталу і в той же час все ж перевищує їх, є суперечність самого руху капіталу. Для нього потрібно більше робітників раннього віку, менше — дозрілого віку. Суперечність — не більш кричуща, ніж інша, яка полягає в тому, що в той самий час, коли багато тисяч викинуто на вулицю, тому що поділ праці прикував їх до однієї певної галузі виробництва, чутно скарги на недостачу робочих рук»³².

Бувають роки, коли кількість вакансій і безробітних в країні співпадають кількісно, але відрізняються за фахом, що свідчить про невідповідність структури попиту і структури пропонування робочої сили. В 1960 р. при 1,62% безробітних нараховувалося 1,41% вакансій, а в 1961 — відповідно 1,52 і 1,42%³³.

Порушення структури зайнятості спричинюється наявністю працюючих понаднормово поряд з тими, хто працює неповний робочий тиждень. У серпні 1958 р. (дані наводяться на підставі анкет капіталістів, на підприємствах яких зайнята $\frac{1}{4}$ всіх робітників країни) на підприємствах, де неповний робочий тиждень становив 30 годин, працювало 160,4 тис. робітників, а там, де робочий тиждень був продовжений до 51,5 години,— 1196,5 тис. чол.³⁴

Тривалість робочого тижня залежить від становища, в якому перебуває дана галузь промисловості, району країни. Звичайно, в періоди спаду економіки зменшується кількість працюючих понаднормово, зростає часткове безробіття, при якому робочий тиждень доходить до 4, 3, а іноді й 2 днів. Так, в обробній промисловості число зареєстрованих частково безробітних збільшилося з 112,2 тис. у 1956 р. до

²⁹ "Labour Party Annual Conference Report", L. 1963, стор. 78.

³⁰ MLG, X. 1962, стор. 387.

³¹ Hansard. v. 670, 1 лютого 1963, col. 1331—1332.

³² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 608.

³³ "National Institute Economic Review", XI, 1964, стор. 61.

³⁴ «МЭМО», 1959, № 3, стор. 126.

407 тис. в 1960 р.³⁵ Рівномірний розподіл годин праці міг би зменшити число безробітних. Наприклад, скорочення робочого тижня з 49 до 42 годин дало б роботу 170 тисячам будівельників. Тому зрозуміла важливість боротьби робітничого класу Англії за сорокагодинний робочий тиждень.

Як і в більшості розвинутих капіталістичних країн, в Англії існує система страхування по безробіттю, завойована робітничим класом у важкій тривалій боротьбі. Проте розмір допомоги низький — 30% заробітної плати. Максимальний термін надання допомоги — 52 тижні. Одержують її лише 55% безробітних³⁶.

Політика лейбористського уряду Г. Вільсона мало чим відрізнялася від політики його попередників-консерваторів. Рівень безробіття не спадав. Після впровадження в країні політики «паузи» і «заморожування» заробітної плати безробіття зросло ще більше. Кількість лише офіційно зареєстрованих безробітних досягла в 1967 р. 599 тис. проти 391 тис. у попередньому році.

Небувалих для післявоєнного часу розмірів досягло безробіття при нинішньому уряді консерваторів, очолюваному Е. Хітом. В перші ж місяці 1971 р. оголосила про скорочення виробництва на 25% на своїх підприємствах у Вудфорд і Манчестері англійська авіакомпанія «Хокер-Сіддлі авейшн». Незадовго перед цим провела скорочення і «Бритиш ейркрафт». Обидві компанії відчули нестачу замовлень. Багато тисяч робітників втратили роботу через крах монополії «Роллс-Ройс», що виробляла авіадвигуни. Загалом у квітні 1971 р. число зареєстрованих безробітних становило 815 тис. чол. Це означає, що на кожних 20 працездатних 1 був безробітним. Зараз кількість безробітних в Англії наближається до 1 млн. чол. У Північній Ірландії становище ускладнюється ще й дезорганізацією господарства, викликану тривалою внутрішньополітичною кризою.

Викриваючи міф буржуазної пропаганди про Англію як державу «загальної зайнятості», Комуністична партія Великобританії зазначає, що безробіття — постійний супутник капіталізму, воно зникне лише разом з капіталістичним способом виробництва. Істотно зменшити безробіття може розширення торгівлі з соціалістичними країнами, а також додаткові капіталовкладення в суднобудування, текстильну, вугільну промисловість і транспорт у поєднанні з чітко організованою перекваліфікацією робітників. Комуністи виступають в авангарді боротьби з безробіттям.

«В Англії,— підкреслювалось у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії,— класова боротьба досягла високого ступеня напруженості, а за масштабами, за кількістю учасників нинішні страйки можна порівняти лише з загальним страйком 1926 року»³⁷.

³⁵ Проблемы безработицы в период общего кризиса капитализма, стор. 175.

³⁶ «МЭМО», 1969, № 11, стор. 157.

³⁷ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 19.

Зашипки

В. І. КАСЬЯН
ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО
КУЛЬТОСВІТНЬОЮ РОБОТОЮ
ПРОФСПІЛОК УКРАЇНИ
В 1951—1955 РР.

Профспілки республіки, застосовуючи різноманітні форми та методи, допомагають КПРС виховувати маси в дусі ідей марксизму-ленінізму, активними, свідомими будівниками комуністичного суспільства. В багатогранній діяльності профспілок у

справі виховання трудящих важливе місце посідає культурно-освітня робота. Особливого значення вона набула в роки п'ятої п'ятирічки, коли радянський народ, відбудувавши народне господарство, приступив до завершення будівництва соціалізму. Зростання політичного й культурно-технічного рівня робітників вимагало вдосконалення форм і методів роботи культосвітніх закладів, підвищення їх дійовості.

У монографіях П. С. Петрова, Ф. П. Остапенка, В. Ф. Малишкіна, А. Н. Крупнова, М. М. Матвійчука, В. І. Юрчука, а також у ряді колективних праць, що вийшли з друку останнім часом, на основі марксистсько-ленінської методології розкривається керівництво партії діяльністю профспілок¹. Проте і досі немає дослідження, де це питання, зокрема керівництво КПРС культосвітньою роботою профспілок в роки п'ятої п'ятирічки, висвітлювалося б досить повно. Окремих його аспектів торкається автор цього повідомлення.

Аналіз архівних матеріалів свідчить, що в 1951—1955 рр. партійні органи приділяли значну увагу вдосконаленню форм і методів культосвітньої роботи, зміцненню матеріальної бази культустанов, добору та розстановці кадрів тощо. Ці питання неодноразово розглядалися в ЦК КП України, обкомах, міськкомах і райкомах партії. Наприклад, 1951 р. за вказівкою ЦК перевірялася робота 7 республіканських профспілок. Наслідки було обговорено за участю керівних працівників профспілок і ухвалено відповідні рішення.

Вже в перший рік п'ятої п'ятирічки значно поліпшили керівництво профспілками партійні організації Київської, Дніпропетровської, Запорізької, Харківської та інших областей. Вони регулярно заслуховували

¹ П. С. Петров. Роль и задачи профессиональных союзов в коммунистическом строительстве, М., 1959; Ф. П. Остапенко. В. І. Ленін про роль профспілок в побудові соціалізму і комунізму в СРСР. К., 1960; В. Ф. Малишкін. Партійное руководство — основа успешной работы профсоюзов, Л., 1968; А. П. Крупнов. В партійном руководстве — сила профсоюзів. Л., 1960; М. М. Матвійчук. Організаторська робота партії у промисловості України (1952—1958 рр.), К., 1966; В. І. Юрчук. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.), К., 1965; Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971; Історія Української РСР в двох томах, К., 1967; Українська Радянська Соціалістична Республіка, К., 1957; Історія робітничого класу Української РСР, т. II, К., 1967.

звіти профспілок про культосвітню роботу, проводили інструктивні наради та семінари, піклувалися про підвищення якості виховної роботи, а також підготовку профактиву. Так, у жовтні — грудні 1951 р. на бюро Київського обкому партії розглядалися питання про поліпшення роботи музеїв, обласного і міського будинків народної творчості та репертуару колективів художньої самодіяльності області. В серпні 1951 р. бюро Дніпропетровського обкому обговорило звіт Криворізького міського обкому партії про керівництво діяльністю культосвітніх установ, в листопаді — ухвалило рішення про поліпшення роботи музеїв області². У рішеннях партійних органів указувалося на необхідність підвищувати виховну роль профспілок.

1951 р. для проведення культурно-масової роботи профспілкам України було асигновано понад 140 млн. крб. Того року в їх розпорядженні знаходилося 1535 клубів і палаців культури та 12 780 червоних кутків³.

Керуючись рішеннями XIX з'їзду КПРС, партійні та профспілкові органи значну увагу приділяли поліпшенню керівництва й організації роботи клубних установ. Ці питання обговорювалися на активах, пленумах, президії Донецької обласної Ради профспілок. Остання разом з редакцією газети «Правда України» провела нараду обміну передовим досвідом, де керівники передових культосвітніх установ розповідали про свою роботу. В клубі Костянтинівського металургійного заводу всі заходи проводилися в тісному контакті з заводським відділенням Всесоюзного наукового інженерно-технічного товариства металургів, секції якого діяли в цехах. Правління клубу шахти № 5—6 ім. Димитрова тресту «Красноармейскуголь» залучало інженерів, техніків, новаторів читати лекції й доповіді, систематично проводило вечори молоді та зустрічі з ветеранами виробництва⁴.

Виконуючи рішення XIX з'їзду КПРС (жовтень 1952 р.), ЦК КП України, обласні комітети послали керівництво культурно-масовою роботою профспілок. Так, ЦК КП України розглянув стан організаційно-партійної та культурно-масової роботи в Закарпатській, Запорізькій і Дрогобицькій областях. Донецький обком партії обговорив питання «Про роботу клубів і бібліотек Тельманівського і Велико-Новосільківського районів», «Про заходи щодо посилення масово-політичної й культурно-освітньої роботи серед шахтарів області», Ворошиловградський — «Про роботу Палацу культури ім. В. І. Леніна Ворошиловградського паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції», «Про участь колективів художньої самодіяльності області у Всесоюзному огляді художньої самодіяльності», Харківський — «Про стан масово-політичної і культурно-освітньої роботи в робітничих гуртожитках Ленінського району м. Харкова», «Про стан кінообслуговування населення Харківської області». Добору та вихованню кадрів для культосвітніх установ велику увагу приділяли Ворошиловградський, Київський та інші обкоми партії. З метою поліпшення агітаційно-масової роботи Дніпропетровський обком партії і обласна Рада профспілок провели нараду культпрацівників промислових підприємств⁵.

Спеціальні бригади перевіряли роботу культосвітніх установ і по-

² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 150, од. зб. 44, арк. 5.

³ Там же, арк. 13.

⁴ «Правда України», 7 грудня 1952 р.

⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 53, од. зб. 3294, арк. 19; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 166, од. зб. 37, 62, 220, 268, 381, 476; оп. 205, од. зб. 546, арк. 74, 112; оп. 206, од. зб. 90, арк. 71, 88; од. зб. 254, арк. 32; Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 16, од. зб. 205, арк. 301.

давали останнім практичну допомогу. Внаслідок цього значна частина палаців культури, клубів і червоних кутків (наприклад, палаци культури ХЕМЗ, заводів транспортного машинобудування, металургійного ім. Дзержинського, «Азовсталь», шахти «Червона зірка» Чистяківського району, залізничної станції Червоний Лиман, Львівський обласний будинок культури працівників зв'язку тощо) в останні роки п'ятирічки почала працювати більш цілеспрямовано, застосовуючи різноманітні форми культурно-освітньої роботи. В більшості профспілкових клубів частіше читалися лекції, поліпшилася їх якість. Так, 1953 р. в культурно-освітніх закладах Донецького обкому профспілки працівників металургійної промисловості було прочитано 4 тис. лекцій (на 1,2 тис. більше, ніж 1952 р.), а в Київському палаці культури харчовиків — 855 (їх прослухало майже 100 тис. чол.)⁶. Набуло значного поширення проведення циклів лекцій з окремих галузей знань.

Для популяризації передового досвіду та ознайомлення трудящих з досягненнями науки й техніки при палацах культури і клубах діяли технічні кабінети, які влаштовували лекції на виробничо-технічні теми, показ технічних фільмів тощо. Наприклад, технічний кабінет Палацу культури ім. Ілліча заводу ім. Петровського організував зустріч з токарем-швидкісником, лауреатом Державної премії І. Тхором, щодня випускав радіогазету «Заводські новини» та ін.⁷ Це допомагало робітникам ознайомитися з методами праці новаторів, сприяло піднесенню загального культурного рівня.

У піднесенні культурного й технічного рівня трудящих партійні організації великого значення надавали профспілковим бібліотекам, обговорюючи їх роботу на засіданнях обкомів, міськкомів і райкомів партії. В періодичній пресі широко популяризувалися форми й методи роботи кращих бібліотек. Рік у рік поповнювався їх книжковий фонд. Так, для бібліотек, що обслуговували металургів України, лише 1955 р. було придбано 428,7 тис. томів, а для бібліотеки заводу ім. Петровського — 90 тис.⁸ Для ознайомлення читачів з новими надходженнями працівники бібліотек організували бібліографічні огляди, влаштовували обговорення книг, літературні вечори, читацькі конференції, зустрічі з письменниками, створювали пересувні бібліотечки, залучали до виховної роботи широкий профактив. Так, бібліотека Будинку культури ім. Леніна м. Ворошиловграда (її книжковий фонд становив майже 33 тис. томів) мала близько 6 тис. постійних читачів. У своїй роботі вона спиралася на значний актив, з допомогою якого лише протягом 1953 р. було організовано 41 лекцію, 13 літературних вечорів і конференцій, 98 голосних читань, влаштовано 114 виставок книг. В цехах заводу, робітничих селищах, гуртожитках діяли 24 пересувні бібліотечки. Значний досвід роботи нагромадили також бібліотеки заводу «Запоріжсталь», 4-ої Київської взуттєвої фабрики, Харківської швейної фабрики ім. Тинякова тощо⁹. Завдяки постійному піклуванню партії про піднесення культурного рівня трудящих і великій організаторській роботі профспілок протягом п'ятирічки число читачів у республіці зросло на 900 тис., а книжковий фонд 4975 профспілкових бібліотек збільшився з 8,6 млн. до 21,1 млн. примірників¹⁰.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 25, од. зб. 5351, арк. 29, 32, 33.

⁷ Там же, арк. 32.

⁸ Архів Української республіканської Ради профспілок (далі — Архів УРПС), ф. 2, оп. 1, од. зб. 605, арк. 9; «Ударник» (Орган партійного комітету, завкому металургів і дирекції заводу ім. Петровського), 1 січня 1956 р.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 25, од. зб. 5351, арк. 41; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 127, од. зб. 611, арк. 27.

¹⁰ Народне господарство Української РСР, К., 1957, стор. 456.

Під керівництвом партійних організацій профспілки та їх культурно-освітні установи значну увагу приділяли розвитку художньої самодіяльності. Наприклад, 1951 р. у Київській області працювало майже 3,5 тис. гуртків, зокрема 1271 драматичний, 1054 хоріві, 649 музичних, 157 хореографічних тощо (в них налічувалося 40 тис. учасників). Того року лише в святі радянської пісні й танцю взяло участь понад 30 тис. самодіяльних артистів області. Зростанню їх числа та виконавської майстерності сприяли громадські огляди. Так, якщо в 1950—1951 рр. у республіканському огляді колективів художньої самодіяльності взяло участь майже 250 тис. чол., то в 1953—1954 рр.—уже понад 500 тис.¹¹

1955 р. з метою поліпшити підготовку колективів художньої самодіяльності республіки до всесоюзного огляду УРРПС провела з культурними працівниками ряд нарад, створила республіканську оглядову комісію, що заслухала звіти Донецької, Ворошиловградської, Дніпропетровської, Київської і Херсонської обласних комісій. Для подання допомоги на місця виїздили 36 працівників республіканських комітетів профспілок і Будинку народної творчості¹².

Самодіяльні артисти систематично звітували перед трудящими про свою роботу. 1955 р. тільки для металургів республіки вони влаштували понад 6,5 тис. спектаклів і концертів. Багато колективів зросли якісно. Так, оперна студія при Будинку культури ім. Пушкіна (м. Краматорськ) з успіхом здійснила постановку класичних українських опер «Наталка Полтавка», «Запорожець за Дунаєм» тощо. В репертуарі драмгуртка Донецького машинобудівного заводу ім. 15-річчя комсомолу були п'єси О. М. Островського, видатних радянських драматургів. Загалом 1955 р. в республіці працювало понад 27 тис. гуртків художньої самодіяльності, в яких брало участь більше 500 тис. чол.¹³

У роки п'ятирічки профспілкові організації для виховання й підвищення культурного рівня трудящих широко застосовували демонстрування художніх, документальних, науково-популярних, виробничо-технічних і навчальних фільмів, організацію кінолекторіїв, вечорів кіномандрівок тощо. Наприклад, Палац культури енергетиків ім. XIX партз'їзду (Запорозька область) відкрив лекторій вихідного дня, де перед початком кінофільмів читалися лекції й доповіді на теми: «Про походження і класову суть релігії», «Чи є життя на інших планетах?», «Шлюб і сім'я в радянському законодавстві», «Негативний вплив алкоголю на організм людини». Особливо велику популярність мала лекція «Як створюється кіно?» Тут же діяли кінолекторії для жінок, «Наука і життя» тощо. Все це сприяло тому, що в Палаці культури енергетиків лише протягом семи місяців 1955 р. кінофільми переглянуло на 50 тис. чол. більше, ніж за весь 1954 р.¹⁴

1955 р. в республіці налічувалося 1693 кіноустановки, 79 театрів (протягом п'ятирічки їх відвідало 12,7 млн. чол.), 120 музеїв¹⁵. Це давало змогу профспілкам під керівництвом Комуністичної партії проводити велику виховну роботу і організовувати змістовний відпочинок трудящих.

¹¹ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, од. зб. 2438, арк. 64; Архів УРРПС, ф. 1, оп. 4, од. зб. 211, арк. 18; ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 25, од. зб. 5351, арк. 36.

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 25 а, од. зб. 3864, арк. 21.

¹³ Архів УРРПС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 465, арк. 45; од. зб. 605, арк. 8; ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 25, од. зб. 5351, арк. 38.

¹⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 20, арк. 157.

¹⁵ Архів УРРПС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 465, арк. 45; Народне господарство Української РСР, стор. 465, 466.

У роки п'ятої п'ятирічки партійні організації України велику увагу приділяли підвищенню загальноосвітнього й технічного рівня робітничого класу. Наприклад, Запорізький, Ворошиловградський, Донецький та інші обкоми партії разом з профспілками виробили заходи щодо поліпшення роботи шкіл робітничої молоді, а також підготовки робітників у профтехучилищах і безпосередньо на підприємствах¹⁶. Профспілки, піклуючись про підвищення кваліфікації робітників, брали діяльну участь у комплектуванні шкіл робітничої молоді, домагалися створення необхідних умов для виробничників, які навчалися в школах, технікумах та інститутах.

Внаслідок цього в республіці протягом п'ятирічки підвищили свою кваліфікацію 942 тис. робітників. Кількість учнів у школах робітничої молоді зросла більше ніж на 100 тис. чол.¹⁷ За активною допомогою профспілок рік у рік збільшувався контингент робітників у вечірніх і заочних технікумах та інститутах. Так, на трикотажній фабриці ім. Рози Люксембург, де відкрилися економічний, механічний та технологічний факультети Всесоюзного заочного інституту текстильної та легкої промисловості, 1953 р. навчалось 150 ткаць, а 1954 р.— уже 250¹⁸. Створюючи необхідні умови для навчання, а, отже, й підвищення кваліфікації робітничого класу, профспілкові організації республіки сприяли швидшому розвитку народного господарства.

Таким чином, у 1951—1955 рр. під керівництвом партійних організацій профспілки спрямовували всю свою культурно-освітню роботу на виховання робітників і службовців у дусі високої комуністичної свідомості, на розвиток їх духовних інтересів, дедалі повніше задоволення культурних запитів, що значною мірою сприяло успішному вирішенню політичних і господарських завдань п'ятої п'ятирічки.

¹⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 166, од. зб. 37, арк. 53, 181; од. зб. 157, арк. 78; од. зб. 546, арк. 51; оп. 206, од. зб. 90, арк. 91; од. зб. 106, арк. 127; од. зб. 237, арк. 30; од. зб. 537, арк. 48.

¹⁷ Народне господарство Української РСР, стор. 449.

¹⁸ «Труд», 20 листопада 1953 р.

В. І. КРАВЧУК
 ДІЯЛЬНІСТЬ
 ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
 ВОЛИНИ І ПОДІЛЛЯ
 ПО ЗМІЦНЕННЮ
 ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИХ
 ЗВ'ЯЗКІВ З ТРУДЯЩИМИ
 КАПІТАЛІСТИЧНИХ КРАЇН
 (1921—1925 рр.)

Важливою ділянкою в роботі нашої партії є виховання трудящих в дусі патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. Основи вчення про пролетарський інтернаціоналізм розробили К. Маркс і Ф. Енгельс. Під бойовим девізом «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!» вони поклали початок організованому міжнародному робітничому руху. Величезна заслуга в творчому розвитку і збагаченні цього вчення в нову історичну

епоху належить В. І. Леніну, який у послідовному проведенні принципів інтернаціоналізму в життя вбачав справжній критерій революційності в нашу епоху, запоруку перемог робітничого класу¹.

¹ Див. Тези ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», К., 1970, стор. 41—42.

У досліджуваній період широкі інтернаціональні зв'язки підтримували не тільки РКП(б), але й комуністичні партії союзних республік та партійні організації губерній.

Партійні організації Поділля і Волині у тяжких умовах відбудовного періоду провадили значну роботу по вихованню трудящих в дусі братерської дружби і співробітництва з великим російським народом, з усіма трудящими багатонаціональної країни Рад, зміцнювали зв'язки солідарності з братами по класу в капіталістичних країнах. Так, 18 червня 1921 р. з ініціативи агітпропу Волинського губкому КП(б)У провели день допомоги англійським вуглекопам, звернулися до всіх трудящих із закликом теж зробити це за їх прикладом². Цей почин комуністів Волині знайшов широкий відгук серед радянських патріотів. Так, червоноармійці і працівники гарнізонного госпіталю м. Житомира на загальних зборах ухвалили відрухувати на користь англійських вуглекопів півмісячну зарплату. «Ми шлемо дорогим товаришам вуглекопам,— записано в резолюції,— скромний внесок і сподіваємось, що наші брати мобілізують усі зусилля, щоб зламати опір буржуазії і підняти над землею червоний прапор трудящих»³.

Широко відзначалось на Поділлі 18 березня 1921 р. 50-річчя Паризької Комуни. В цей день у Вінниці біля Народного будинку було відкрито пам'ятник борцям за владу Рад, відбулися інтернаціональні мітинги, концерти, лекції, бесіди⁴.

1921 р. в Радянській країні було організовано збирання коштів на користь КПП і політичних в'язнів сенаційної Польщі. Ця кампанія знайшла широкий відгук і підтримку серед партійних організацій Поділля і Волині. Агітпроп Брацлавського повітового комітету КП(б)У закликав усіх членів партії, робітників, службовців губернії допомогти польським комуністам. Лише в Лeticівському повіті Подільської губернії з 14 жовтня по 15 листопада трудящі зібрали 70 крб. золотом, 9 крб. сріблом, 90 млн. крб. радянськими грішми, 621 пуд. хліба і 15 аршин селянського сукна. В Могилівському повіті зібрали 865 350 тис. крб., комуністи фабрик «Ястреб» — 126 млн. крб., «Молот» — 70 пудів борошна, по Тульчинському округу — 1671 крб.⁵ Комсомольці Кам'янець-Подільського округу взяли шефство над Люблінською комсомольською організацією в Польщі і зобов'язались допомагати своїм друзям⁶. У жовтні 1925 р. комсомольці Волині дізналися про знущання над своїми однодумцями в тюрмах Західної Білорусії. До окружкому КСМ надходили численні протести від комсомольських осередків та робітничої молоді м. Житомира проти дій польської реакції, 14 жовтня тут відбувся масовий мітинг протесту.

1923 р. загальне обурення світової громадськості викликала окупація Рурської області французькими та бельгійськими військами. Ці події обговорювались і на партійних, профспілкових, комсомольських, жіночих зборах Поділля. Так, Гайсинський окружком КП(б)У 30 серпня виступив з пропозицією провести збирання коштів на користь німецького пролетаріату⁷, загальні збори комуністів і безпартійних вінницького заводу «Молот» в резолюції записали, що події в Німеччині є великою за-

² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 6, од. зб. 739, арк. 9.

³ «Вольнський пролетарій», 9 липня 1921 р.

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 6, од. зб. 981, арк. 15 зв.

⁵ «Известия» Подільського губкому КП(б)У, 25 листопада 1922 р.; Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 33, оп. 1, од. зб. 36, арк. 6.

⁶ «Червоний кордон» (орган окрпарткому КП(б)У Кам'яниччини), 14 травня 1925 р.

⁷ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 30, оп. 1, од. зб. 82, арк. 69.

грозою виникнення нової війни в Європі⁸. Гнівний голос протесту звучав на зборах трудящих с. Шереметки і комуни ім. Джона Ріда Вінницького округу, на зборах жінок м. Гайсина і комуністів Кам'янецького округу КП(б)У⁹.

Антинародна політика монополій в Німеччині призвела до активізації революційного руху. Трудящі Радянської країни уважно стежили за боротьбою німецького пролетаріату. Так, загальні збори комуністів м. Гайсин у жовтні того ж року вітали німецьких пролетарів у їх справедливій боротьбі, організували збирання коштів серед населення у фонд допомоги німецьким дітям. Пролетаріат Німеччини знайшов одностайну підтримку трудящих Терешпільського району Подільської губернії. У грудні 1923 р. на губернських делегатських зборах жінок було створено бюро, а на місцях — осередки допомоги дітям трудящих Німеччини. Жінки збирали гроші, ставили платні спектаклі, перераховуючи виручені кошти на користь німецьких дітей¹⁰.

Рух солідарності з трудящими капіталістичних країн зростав з року в рік. Ще наприкінці 1922 р. було створено Міжнародну організацію допомоги революціонерам (МОДР), яка провела велику роботу по інтернаціональному вихованню трудящих, організовуючи кампанії допомоги жертвам білого терору і борцям проти фашизму і війни. Так, металісти м. Житомира на відкритих зборах осередку «Сільмаш» ухвалили колективно вступити в члени МОДР¹¹. В Гайсинському округу Подільської губернії 1923 р. членами МОДР стало 400 чол., а на рахунку цього відділення було 260 крб. золотом¹².

У березні 1924 р. на загальних зборах Жмеринського вагоноремонтного заводу було прийнято резолюцію, в якій зазначалося: «Жмеринський пролетаріат шле свій братерський привіт борцям за свободу і щастя робітничого класу. Ми через голови буржуазного світу гаряче тиснемо руки західним товаришам і клянемося всіма силами спільно з пролетаріатом всього світу йти до завітної мети робітничого класу — до комунізму»¹³.

На загальних зборах сіл Копіївки та Орлівки Тульчинського округу селяни заявили: «Тепер, коли ми вільні, а робітничий клас капіталістичних країн стогне в ярмі експлуататорів, ми не повинні бути пасивними, ми повинні всі, як один, стати членами МОДР»¹⁴.

Комуністи вінницького заводу «Молот» ухвалили провести кампанію поповнення рядів МОДР, матеріально і морально підтримувати політичних в'язнів¹⁵. Подільське відділення МОДР узяло шефство над польськими революціонерами, ув'язненими в тюрми «Вронка» в Польщі¹⁶.

Трудящим Радянської країни було добре відоме ім'я Юліана Мархлевського, ініціатора створення МОДР, а з 1923 р. — його голови. Коли перестало битися серце мужнього революціонера, пролетаріат усього світу віддав йому останню шану. Так, збори жителів с. Червона Гребля Чечільницького району, що відбулися 12 квітня 1925 р., висловили глибокий сум з приводу передчасної смерті польського революціонера і вирішили одностайно вступити в члени МОДР¹⁷, а президія Житомир-

⁸ «Известия» Подільського губкому КП(б)У, 9 лютого 1923 р.

⁹ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 30, оп. 1, од. зб. 86, арк. 1.

¹⁰ Там же, од. зб. 90, арк. 14; ф. 29, оп. 1, од. зб. 46, арк. 65; од. зб. 169, арк. 54.

¹¹ «Коммунист», 30 жовтня 1923 г.

¹² Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 30, оп. 1, од. зб. 109, арк. 9.

¹³ Там же, ф. 672, оп. 1, од. зб. 1-а, арк. 14 зв.

¹⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 28, оп. 1, од. зб. 1710, арк. 1.

¹⁵ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 87, оп. 1, од. зб. 17, арк. 39.

¹⁶ Там же, ф. 30, оп. 1, од. зб. 391, арк. 67.

¹⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 28, оп. 1, спр. 170, арк. 20.

ської міськради ухвалила перейменувати вулицю Садову на вулицю Мархлевського¹⁸. В польському клубі Вінниці відбувся вечір, присвячений пам'яті Мархлевського¹⁹.

Коли польська буржуазія організувала суд над депутатом сейму Станіславом Ланьцуцьким — виразником інтересів трудящих, на його захист піднялися трудящі всіх країн. В Радянському Союзі пройшли мітинги солідарності з польськими робітниками і селянами, які вимагали звільнення Ланьцуцького з в'язниці.

Газета «Радянська Волинь» 4 серпня 1925 р. писала: «Обов'язок мільйонів робітників і селян Радянського Союзу піднести свій голос проти білопанського терору. Трудящі Волині, демонструйте свою солідарність з польським пролетаріатом! Польський суд розправляється з революціонерами, підтримайте ж їх, вступаючи в ряди МОДР!».

Мітинги відбулись і на Поділлі. Робітники Бершаді в березні 1925 р. вимагали звжити рішучих заходів проти спроби польської буржуазії зашудити Ланьцуцького²⁰. Робітники Брацлавщини заявили: «Хай Ланьцуцький знає, що за його спиною мільйонні маси робітників і селян. Ми протестуємо з приводу вчиненого польською шляхтою суду над робітничим депутатом польського сейму Ланьцуцьким»²¹.

Велика хвиля протесту прокотилася по Поділлю з приводу подій у Китаї. 24 червня 1924 р. учасники мітингу-протесту м. Брацлава в резолюції записали: «Ми, члени профспілок, робітники та працюючі Брацлавщини, рішуче протестуємо проти насильства, знущання, арештів і розстрілів, які чинять імперіалісти Антанти над трудящими Китаю, і шлемо своє вітання повстанцям»²². На партійних зборах комуністи вінницької електростанції 22 вересня ухвалили організувати Товариство «Руки геть від Китаю!» і виступити проти втручання західноєвропейської буржуазії в справі Китаю²³. Комуністи комуни «Плугатар» с. Калинівки Вінницького округу ухвалили всім вступити до цього товариства²⁴. Загальні збори жінок-делегаток Томашпільського району у вересні 1924 р. висловили думку всіх трудящих, що напад капіталістів на китайський пролетаріат є нападом на пролетаріат усього світу, і одноставно заявили: «Руки геть від Китаю!».

Вірні інтернаціональному обов'язковій трудящі Волині подавали допомогу своїм братам за кордоном. Так, 14 серпня 1925 р. було ухвалено створити в Житомирі при місцевій філії Червоного Хреста комісію для збирання пожертвувань на користь голодуючого населення Західної України і Західної Білорусії. Привертає увагу лист П. Мискевича с. Середня Деражня на Поділлі, який писав: «Я, селянин прикордонного села, знаю, які муки терпить голодне селянство Галичини та Західної Волині. При Радянській владі наше становище значно покращало, я закликаю прикордонні села відгукнутися і подати допомогу голодуючому селянству панської Польщі». Про це писали й селяни с. Минійки Користишевського району, с. Шумськ Троянівського району, учитель с. Розкопана Могила Коднянського району та інші²⁵.

Делегати з'їзду Рад Житомирського округу ухвалили виділити з місцевого бюджету 500 крб. на допомогу голодуючому населенню

¹⁸ «Радянська Волинь», 25 липня 1925 р.

¹⁹ «Коммунист», 9 квітня 1925 р.

²⁰ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 39, оп. 1, од. зб. 14, арк. 9.

²¹ Там же, ф. 40, оп. 1, од. зб. 38, арк. 2.

²² Там же, арк. 1.

²³ Там же, ф. 87, оп. 1, од. зб. 20, арк. 65 зв.

²⁴ Там же, ф. 29, оп. 1, од. зб. 27, арк. 67.

²⁵ «Радянська Волинь», 19 серпня 1925 р.

тієї частини Волині, що відійшла до Польщі, губернський з'їзд Рад виділив 5 тис. крб.

Газети і журнали пропагували ленінські ідеї єднання трудівників Країни Рад з братами по класу в капіталістичних країнах. Преса виступила організатором руху за подання моральної та матеріальної допомоги зарубіжним робітникам, жертвам буржуазного терору. Так, волинська газета «Волинський пролетар» провела кампанію по збиранню коштів для політичних в'язнів у капіталістичних країнах. Лише з 21 жовтня по 16 грудня 1923 р. газета на цю тему надрукувала 51 статтю²⁶.

У наступні роки соціалістичного будівництва дружні зв'язки українського народу з трудящими капіталістичних країн дедалі міцнішали.

²⁶ «Архіви України», 1971, № 1, стор. 82.

В. П. СИДОРЕНКО
П'ЯТИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ
З'ІЗД ПРОФСПІЛОК
(1932 р.)

Широке розгортання реконструкції народного господарства, боротьба мас за її успішне здійснення вимагали дальшого піднесення роботи профспілкових організацій. Однак правоопортуністичне керівництво

ВЦРПС заважано перебудові діяльності профспілок, відстоювало антиленінські погляди на роль і завдання профспілок, намагалось ослабити партійний вплив в профспілках, протиставляючи їх партії, насаджувало тред-юніонізм і, як відмічалось на XVI з'їзді ВКП(б), намагалось відродити меншовицькі тенденції в профспілковому русі. Праві опортуністи виступали проти переважаючого розвитку важкої промисловості, високих темпів індустріалізації, захищали порочну антимарксистську теорію про можливість мирного вродання куркуля в соціалізм.

Ще до XVI з'їзду ВКП(б) правоопортуністичне керівництво ВЦРПС було розгромлено. Вся робота профспілок стала перебудовуватися «лицем до виробництва».

XVI з'їзд ВКП(б) чітко визначив завдання профспілок в реконструктивний період: конкретне керівництво соціалістичним змаганням, зміцнення трудової дисципліни, підвищення продуктивності праці, зниження собівартості й поліпшення якості продукції, підготовка робітничих і технічних кадрів, соціалістична перебудова сільського господарства. З'їзд вказав, що змагання — вирішальна ланка в поживленні і поліпшенні діяльності профспілок, залученні робітничих мас до управління виробництвом. «...Соціалістичне змагання і ударні бригади, — зазначалося в резолюції XVI з'їзду ВКП(б), — повинні стати основою всієї виробничої діяльності профспілок на підприємствах і в цехах»¹.

Орієнтуючи профспілки на активну участь у соціалістичній індустріалізації країни і колективізації сільського господарства, XVI з'їзд ВКП(б) накреслив також розгорнуту програму їх діяльності, спрямованої на поліпшення матеріального добробуту і побуту робітників, на комуністичне виховання трудящих.

Керуючись рішенням з'їзду партії, профспілки України досягли значних успіхів у виконанні цих відповідальних завдань. Змінилися форми, методи і зміст їх роботи. Головна увага стала приділятися органі-

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. III, К., 1954, стор. 62—63.

зації змагання і конкретному керівництву ним. При безпосередній участі профспілок розроблялись і висувались зустрічні промфінплани, які сприяли виявленню додаткових ресурсів. Творчість мас породила й таку важливу форму соціалістичного змагання, як змінно-зустрічні плани.

Важливу роль у взаємодії всіх ділянок виробництва, швидко і оперативного усунення недоліків відігравали наскрізні бригади, які створювалися з числа робітників різних професій.

Надзвичайно велике значення для дальшого піднесення соціалістичного змагання мав перехід ударних бригад на госпрозрахунок. До 1 квітня 1932 р. на Україні було створено 25 тис. госпрозрахункових бригад, які охоплювали 300 тис. чоловік².

Профспілки України стали бойовими масовими організаціями трудящих, вся їх діяльність була спрямована на дострокове виконання завдань першої п'ятирічки.

10 квітня 1932 р. в Харкові відкрився V Всеукраїнський з'їзд профспілок, в роботі якого взяло участь 610 делегатів з ухвальним голосом і 257 — з дорадчим. Делегати представляли, головним чином, важливі промислові центри України. Так, представники Донбасу становили 33,6% всього складу з'їзду, Харківської області — 26,7, Дніпропетровської — 16, Київської — 11, Одеської — 7, Вінницької — 3,3% і т. д. Кількість делегатів-робітників в порівнянні з III з'їздом збільшилась з 71,9% до 84,9%, а молоді — з 5,6% до 14,6%. 65% всього складу делегатів були члени і кандидати партії³. На з'їзд прибуло 2000 гостей — ударників промислових підприємств республіки.

На порядку денному стояли такі питання: 1. Доповідь Всесоюзної Центральної Ради професійних спілок; 2. Звіт Всеукраїнської Ради професійних спілок та ревізійної комісії; 3. Доповідь Народного Комісаріату праці України; 4. Доповідь Уповноваженого Наркомату важкої промисловості та Наркомату легкої промисловості УРСР про виконання плану за 1 квартал 1932 р.; 5. Доповідь Держплану УРСР про другу п'ятирічку; 6. Вибори Всеукраїнської Ради професійних спілок, республіканського комітету соціального страхування, ревізійних комісій та делегатів на IX Всесоюзний з'їзд профспілок⁴.

В день відкриття з'їзду профспілок з вітальною промовою виступив Генеральний секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор.

На адресу з'їзду надійшла велика кількість поздоровлень від революційного пролетаріату Заходу. Так, наприклад, робітники м. Карвіна (Чехословаччина) писали: «Шановні товариші! Робітники м. Карвіна палко вітають з'їзд профспілок Радянської України — одного з кращих загонів червоного профспілкового руху».

У звітній доповіді про роботу ВЦРПС за період після VIII Всесоюзного з'їзду профспілок було підкреслено, що період між VIII та IX з'їздами пройшов під знаком перебудови всієї роботи профспілок «лицем до виробництва». Під керівництвом Комуністичної партії були ідейно і організаційно розгромлені правоопортуністичні і тред-юніоністські елементи; укомплектований кращими представниками професійного, партійного і комсомольського активу, профапарат забезпечив цілковите й безумовне проведення лінії партії у профрусі. В доповіді вказувалося на ті завдання, які стояли перед робітничим класом у справі

² М. Чувирин. Профсоюзы Украины на социалистической стройке, М., 1931, стор. 31.

³ «Пролетарий» — (орган ЦК КП(б)У и ВУСПС), 18 квітня 1932 р.

⁴ «Харківський пролетар», 10 квітня 1932 р.

будівництва соціалізму, зміцненні і підвищенні обороноздатності Радянської країни⁵.

Про роботу Всеукраїнської Ради профспілок за період між IV і V з'їздами розповів член президії ВЦРПС, голова Всеукраїнської ради профспілок М. Є. Чуwirін. Ці три роки, сказав він, були сповнені напруженою боротьби за побудову соціалізму. Виробничі плани весь час перевиконувались: першого року — на 6, другого — на 7, третього — на 13%. Окремі галузі промисловості завершили п'ятирічку за три і три з половиною роки. Завершено побудову фундаменту соціалістичної економіки і створені всі необхідні умови для успішного завершення п'ятирічки за чотири роки. В країні створена потужна важка індустрія — основа народного господарства і здійснена в основному суцільна колективізація сільського господарства⁶.

Доповідач підкреслив, що важливим показником у роботі профспілок України був розвиток соціалістичного змагання та ударництва на підприємствах і будовах. 62% робітників промисловості і транспорту республіки — ударники праці. Тільки за 1931 р. кількість ударників зросла з 397 тис. до 1,2 млн. чоловік, з них в металургійній промисловості — 70,7%, в машинобудівній — 73%, в хімічній — 68,2%⁷.

Одним із центральних питань в доповіді М. Є. Чуwirіна було питання про поліпшення матеріального добробуту робітників. За три роки п'ятирічки бюджет робітників зміцнів. Профспілки покликані піклуватися про поліпшення матеріального становища робітничого класу, бо це сприяє успішному соціалістичному будівництву⁸.

V Всеукраїнський з'їзд профспілок прийняв постанову, в якій зобов'язав всі профорганізації основну увагу зосередити на піднесенні якості роботи споживчої та житлової кооперації, підприємств громадського харчування, торгівлі тощо.

З'їзд запропонував всім профорганізаціям більше дбати про створення побутових установ, які б звільнили жінку-робітницю від домашнього господарства і залученні її до роботи на виробництві⁹.

На з'їзді виступили ударники соціалістичної праці Женя Романько, яка встановила світовий рекорд бетонування на Дніпрельстані і делегат від ХТЗ Бібіков. «З конвейєра заводу щодня сходять 90 тракторів,— говорив він,— а з 25 квітня 100 тракторів на день»¹⁰.

З'їзд заслухав і обговорив доповідь голови Держплану Української РСР Я. М. Дудника «Про побудову другого п'ятирічного плану УРСР і завдання профспілок», в якій особливо наголошувалося на тих величезних завданнях, які покладались на Україну — головну вугільно-металургійну базу Радянського Союзу. «У нас є всі можливості й передумови,— підкреслив він,— побудувати соціалістичне суспільство на основі величезної активності робітничого класу»¹¹.

14 квітня з'їзд заслухав доповідь Народного комісара праці УРСР К. М. Гулого про забезпечення вирішальних дільниць соціалістичного будівництва кадрами. «За останні три роки,— говорив доповідач,— на будівництві працювало близько 1,5 млн. чол.: Харківського тракторного за-

⁵ «Пролетарий», 12 квітня 1932 р.

⁶ М. Чуwirін. Роботу профспілок на рівень історичних завдань другої п'ятирічки. Доповідь на V Всеукраїнському з'їзді профспілок, Харків, 1932, стор. 13.

⁷ Там же, стор. 10—11.

⁸ Там же, стор. 25, 29.

⁹ Резолюції IX Весоюзного та V Всеукраїнського з'їздів профспілок, Харків, 1932, стор. 36.

¹⁰ «Пролетарий», 17 квітня 1932 р.

¹¹ «Лицем до виробництва», № 19—20, ст. 1932, стор. 8.

воду — 80 тис., Дніпрельстану — 130 тис., Дніпрокомбінату — 80 тис., Краматорського машинобудівного заводу — 40 тис. та ін. Підготовлено 165 тис. кваліфікованих будівельників і близько 50 тис. робітників інших професій. До роботи в промисловості залучено більш як 500 тис. жінок, з них лише в 1931 р. — 388 тис. 80% робітників республіки повністю перейшли на 7-годинний робочий день, рівень заробітної плати проти 1929 р. підвищився на 38,3%, а в окремих галузях промисловості, наприклад, металургійній — на 42%.

За три роки збудовано 1,5 млн. м² житлової площі і витрачено на це близько 300 млн. крб. Бюджет соціального страхування в 1932 р. зріс до 603 млн. крб. (у 1931 р. він становив 348 млн. крб.). Фонд медичної допомоги зріс учетверо. На будинки відпочинку й санаторії витрачено близько 23 млн. крб.»¹².

В резолюції на доповідь Наркома важкої промисловості УРСР було записано, що важка промисловість України вступила в четвертий, вирішальний рік п'ятирічки з великими досягненнями у випуску промислової продукції. Завдання перших трьох років перевиконані, як по всій важкій промисловості, так і по провідних та вирішальних її галузях. Зросла і зміцніла виробничо-технічна база, стали до ладу потужні копальні, мартенівські печі, машинобудівні й тракторні заводи тощо.

Дальше розширення виробничо-технічної бази промисловості (введення в експлуатацію 7 великих та 19 середніх копалень, першої черги Запорізького та Азовського металургійних заводів, 14 домен, 18 мартенівських печей, Краматорського машинобудівного заводу та ін.) дає можливість виконати п'ятирічку за чотири роки і тим самим створити передумови для успішного виконання завдань другої п'ятирічки»¹³.

Народний комісар легкої промисловості у своїй доповіді підкреслив, що у 1931 р. підприємства легкої промисловості випустили продукції на 853 млн. крб., тобто на 22,2% більше, ніж у 1930 р. На Україні з'явилися потужні фабрики, оснащені найсучаснішими машинами. Якщо до революції на Україні була лише одна трикотажна фабрика, то у 1931 р. — вже 13. У 1932 р. обсяг продукції легкої промисловості мав збільшитися на 36%.

17 квітня з'їзд закінчив свою роботу. Було прийнято звернення до всіх трудящих України, в якому говорилося про дальше розгортання соціалістичного змагання. Президія з'їзду звернулася до робітників та інженерно-технічних працівників Донбасу з закликом покласти край відставанню Донбасу. Стають до ладу нові домни, фабрики, заводи й залізниці — і все це потребує вугілля. Не можна допустити, щоб нестача палива гальмувала розвиток нашої промисловості¹⁴.

Під час роботи з'їзду працювала виїзна редакція газети «Пролетарий» і журналу «Лицем до виробництва». З їх ініціативи було розроблено, надруковано й роздано делегатам анкети з запитаннями, як слід перебудувати профспілкову роботу у відповідності з завданнями четвертого, вирішального року п'ятирічки.

Делегати внесли 223 цінні пропозиції, які було записано в «Червоній книзі» і передано президії V Всеукраїнського з'їзду профспілок, а також направлено з делегацією України на IX Всесоюзний з'їзд профспілок.

Після з'їзду відбувся пленум Всеукраїнської Ради профспілок. Головою ВУРПС було обрано М. Є. Чувиріна.

¹² Резолюції IX Всесоюзного та V Всеукраїнського з'їздів профспілок, стор. 39.

¹³ Там же, стор. 45.

¹⁴ Там же, стор. 60—61.

V Всеукраїнський з'їзд профспілок увійшов в історію українського профспілкового руху, як ударний з'їзд, делегатами якого були переважно ударники праці з фабрик, заводів і шахт. Він продемонстрував готовність профспілок самовіддано боротися за генеральну лінію партії, за подолання всіх труднощів на шляху соціалістичного будівництва.

В. Т. КРЮКОВ
ПЕТЕРБУРЗЬКА
ВІЙСЬКОВО-РЕВОЛЮЦІЙНА
ОРГАНІЗАЦІЯ
ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗКИ З КИЄВОМ

13 грудня 1886 р. начальник Київського губернського жандармського управління одержав відомості про зміст листа, надісланого з Києва до Петербурга учнем технічної школи артилерійського відомства В. Ессеном, прикомандированим до Київського арсеналу. В листі повідомлялося, що свого часу його відвідав «лейтенант Чорноморського флоту», який привіз йому листа з Петербурга і пропонував взяти участь у роботі «гуртка саморозвитку», з деякими членами якого «лейтенант» його познайомив. Обшук, проведений 13 грудня 1886 р. на квартирі Ессена, не дав результатів¹. З показань заарештованого з'ясувалося, що «лейтенант Чорноморського флоту» (насправді — мічман 2-го Чорноморського екіпажу М. Черневський) на квартирі підпоручика 129-го піхотного Бессарабського полку М. Мауера познайомив Ессена з підпоручиком 7-го саперного батальйону І. Аксентовичем, колишнім студентом Петербурзького (пізніше — Київського) університету П. Лукашевичем і колишнім вихованцем Київського кадетського корпусу М. Худяковим.

Всіх цих осіб було заарештовано, а на квартирах у них проведено обшуки. У Мауера, І. Аксентовича і П. Аксентовича знайдено багато революційних видань і листи до різних осіб². Крім того, у Мауера виявлено рукописну програму революційного гуртка, друковану програму соціал-демократичної групи «Визволення праці», видану в Женеві, невідправлений лист Черневського до підпоручика 125-го піхотного Курського полку В. Шейдеванда. В ньому, зокрема, говорилося про «спільних знайомих» — «Льва Семеновича», «Миколу Миколайовича», які після відпустки житимуть у Кронштадті, і «Марка Абрамовича», «Григорія Олександровича» і «Олександра Мефодійовича»*, які на час відпустки залишаться в Петербурзі. До цього Черневський додав: «Незважаючи на таку нечисленність, виїжджаючи (з Петербурга.— В. К.), я залишив справи в хорошому стані, так що навіть неприємна історія з Олександром Мефодійовичем**, яка вам, мабуть, відома, не дуже нам перешкодила». В приписці, зробленій Мауером, Шейдеванду рекомендува-

¹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 836, од. зб. 272, арк. 1.

² Деятели революционного движения в России. Био-библиографический словарь, т. 3, вып. 1, М., 1933, ствл. 22. Через тиждень після арешту Мауера на його ім'я з Петербурга було одержано телеграму за підписом «Корявий», в якій попереджалося про затримання студента Брагінського: «Маркович дуже хворий, листів більше не чекайте».

* Маються на увазі мічмани 6-го флотського екіпажу Л. С. Бобровський і 2-го флотського екіпажу М. М. Хлодовський, студенти Петербурзького університету М. А. Брагінський, Г. О. Гросман і колишній вільний слухач технологічного інституту О. М. Редько, якого було вислано з Петербурга за участь у студентських заворушеннях у вересні — жовтні 1886 р.

** Йдеться про висилку Редька з Петербурга.

лося познайомитися з молодшим лікарем 125-го піхотного Курського полку Павчинським і штабс-капітаном Мелентьевим.

У всіх осіб, згаданих у листі, були проведені обшуки. 14 грудня 1886 р. в Шейдевандта виявлено кілька революційних брошур, а в О. Редька — його листування з Шелгуновим і слухачкою фельдшерських курсів М. Югилевич³.

Шейдевандт підтвердив вказівки, які давав йому в листі Черневський. Він розповів про виникнення і діяльність петербурзької військової організації: 1884 р. слухачка вищих курсів Н. М. Слепцова*, студенти М. А. Брагінський і Л. Ф. Гаєвський** залучили до петербурзького народовольського гуртка юнкера І військового Павлівського училища (пізніше підпоручика лейб-гвардії гренадерського полку) Д. С. Бруєвича⁴. Він почав переказувати своїм товаришам з училища зміст нелегальних видань. Восени 1884 р. Бруєвич став офіцером. За допомогою юнкера В. І. Пржевалінського до гуртка було залучено юнкерів Б. Л. Ширінкіна, В. І. Шейдевандта, випускників Київського кадетського корпусу М. О. Симашка, Є. М. Шляхтіна, Д. С. Гамченка, а також О. П. Кучина. Таким чином виник гурток «павлівців». Пізніше до нього увійшли юнкери С. І. Арабджін, А. М. Тулов, М. М. Ушаков і Г. Г. Копейкін⁵.

Кронштадтські моряки також були незадоволені зовнішньою та внутрішньою політикою самодержавства. «Можна майже впевнено стверджувати,— зазначалося в записці начальника Петербурзького губернського жандармського управління,— що серед моряків м. Кронштадта поступово підготовляється той придатний ґрунт, який з часом буде спроможний сприймати насадження злочинної пропаганди, тим більше, що вже були випадки притягнення офіцерів флоту, звинувачуваних у співчутті і належності до антиурядових військових гуртків»⁶. Так незалежно від гуртка «павлівців» виник такий же гурток у морському училищі. Його організатором був гардемарин (пізніше — мічман) М. М. Шелгунов, син відомого російського публіциста, революційного демократа. Він запропонував гардемаринам М. І. Черневському***, М. М. Хлодовському, Л. С. Бобровському і О. Й. Доливо-Добровольському читати книги з політичної економії і соціальних питань. Таким чином було створено гурток, до складу якого пізніше увійшли гардемарини М. Р. Стронський і Є. Л. Диновський (до 1881 р. навчався в 2-й Ченівській гімназії) а також П. і О. Редько, Б. Ребіндер, П. Гораєв.

Третій гурток існував у 2-му військовому Костянтинівському училищі. До нього входили юнкери (пізніше — підпоручики) В. Ю. Осташкевич, М. П. Беклешов і П. П. Долгов, юнкери молодших курсів П. В. Благовещенський⁷ і О. П. Софронов. Цей гурток виник під впливом Бруєвича і Брагінського, з якими Осташкевич і Долгов познайомилися через А. О. Шухта, який жив разом з студентом інституту цивільних інженерів В. Івановим. До січня 1886 р. члени гуртка лише читали заборонені кни-

³ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 836, од. зб. 270, арк. 1.

* Слепцова була причетна до справи про військові гуртки, згодом втекла за кордон, де брала участь у роботі гуртка народовольської молоді, потім перейшла до соціал-демократів, але, будучи в опозиції до групи «Визволення праці», 1889 р. знову повернулася до народовольців.

** До 1884 р. Гаєвський — студент фізико-математичного факультету Київського університету.

⁴ Био-библиографический словарь, т. 3, вип. 1, ствп. 435.

⁵ ЦДВІА СРСР, ф. 1351, оп. 4, од. зб. 6255, арк. 210—214.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, 1884 р., од. зб. 88, ч. 41, арк. 8—9.

*** Черневський — випускник Київського реального училища.

⁷ Био-библиографический словарь, т. 3, вип. 1, ствп. 236—237, 311, 330—331; вип. 2, ствп. 886, 1203—1204, 1209—1210, 1281.

ги, які одержували спочатку від Шухта та Іванова, а згодом — від Брагінського, Гаєвського та Бруєвича.

Після того, як Пржевалінський познайомив своїх товаришів з Павлівського училища з Слепцовою, вона запропонувала їм вивчати політичну економію під керівництвом студента Петербурзького університету М. А. Брагінського⁸. Ці заняття продовжувалися (з перервами) до осені 1885 р. Потім Брагінський виїхав з Петербурга, і Кучин познайомив юнкерів з студентом лісового інституту І. Івановим, а через нього — з студентами військово-медичної академії народовольцем С. А. Никоновим* і Петербурзького університету О. А. Никоновим. С. Никонов запропонував для занять свою квартиру і назвав двох керівників — С. М. Залкінда і М. В. Брамсона⁹, а його брат Олексій пообіцяв прочитати їм програму «Народної волі». Під керівництвом Залкінда юнкери вивчали політичну економію до грудня 1885 р., а Брамсон лише зрідка займався з ними. «Сочлен наш по «Союзу»** С. М. Залкінд підтримував зв'язки з військовою групою в Пітері і через неї одержав гурток юнкерів, з якими й займався, — згадував Брамсон. — 1885 р. він збирався на різдв'яні канікули у Вільно, і я умовив його передати гурток мені, що він і зробив. Таким чином я одержав зв'язки серед військових для нашого «Союзу». Я залишився в квартирі Никонова, де збирався гурток юнкерів, і там я з ними читав Зібера про Маркса... Був я у них лише два рази, бо вони роз'їхалися додому на свята, і ми домовилися, що в січні, після їх повернення, заняття відновимо»¹⁰.

С. Никонов не був на заняттях, але після кожного з них розмовляв з юнкерами, роз'яснював їм основи соціалістичної теорії. Інколи він давав нелегальні видання і збирав гроші по «Листку десятикопеечного сбора».

До 1886 р. гурток моряків існував незалежно від «павлівців». Зв'язок з особами, які вели пропаганду серед військових, встановили через вихованця 2-го реального училища (згодом студента технологічного інституту) П. М. Редька, товариша М. Шелгунова. В жовтні 1885 р. Редько привів моряків до студента Александровича, запросивши також свого знайомого Ф. В. Алексєєва¹¹, який служив в експедиції заготовки державних паперів. Згодом читання проходили переважно на квартирі Алексєєва, куди приходили також юнкери Павлівського училища М. М. Ушаков, Замфіров¹², Г. Г. Копейкін, Костянтинівського — П. В. Благовещенський і О. П. Софронов.

У цей час Симашко зустрівся з гардемариним Черневським (якого знав ще коли той навчався у Київському реальному училищі, а Симашко — в Київському кадетському корпусі) і через нього познайомився з М. Шелгуновим, а потім Шейдевандт зустрівся з гардемаринами М. Хлодовським і Л. Бобровським. Отже, на початку 1886 р. моряки познайомилися з Брагінським, а «павлівці» — з Шелгуновим і Черневським. Моряки заявили Брагінському, що прагнуть об'єднати всі гуртки, які діють

⁸ М. Брагинский. Из воспоминаний о военно-революционной организации.— Народовольцы 80—90-х гг. Сборник II, М., 1929, стор. 113—126; Био-библиографический словарь, т. 3, вип. 1, ствп. 405—408.

* С. Никонов — член так званого економічного гуртка і терористичної фракції «Народної волі».

⁹ Био-библиографический словарь, т. 3, вип. 2, ствп. 1481—1482; вип. 1, ствп. 411—413.

** Йдеться про «Союз молоді» партії «Народна воля».

¹⁰ М. В. Брамсон. Отрывки из воспоминаний (1883—1886 гг.).— Народовольцы после 1-го марта 1881 года, М., 1928, стор. 86.

¹¹ Био-библиографический словарь, т. 3, вип. 1, ствп. 41—42.

¹² Там же, вип. 2, ствп. 1483.

у військових училищах. Брагінський організував зустріч Шелгунова і Хлодовського з Слепцовою і Гаєвським. Створилася організація, до якої увійшли юнкери Павлівського і гардемарини Морського училищ, а також Слепцова, Бруєвич, Брагінський, Гаєвський і Гросман¹³. Під час обговорення програми Брагінський, Черневський, Шелгунов, Хлодовський і Бобровський заявили, що, на їх думку, «сам народ повинен усвідомити своє пригноблене становище і висунути вимоги про поліпшення свого побуту», а Гаєвський, Слепцова і Бруєвич разом з юнкерами Костянтинівського училища наполягали на необхідності ведення пропаганди лише серед військових, щоб у разі революції позбавити уряд «єдиної опори».

Через розбіжність поглядів на початку 1886 р. збори проходили переважно на квартирі Шелгунова, причому Слепцова, Гаєвський і Бруєвич були лише на перших з них. Навесні 1886 р. на сходці в квартирі Шелгунова були присутні всі моряки, «павлівці», Брагінський, Гросман, юнкери Михайлівського артилерійського училища В. О. Ажинов¹⁴ і Б. Г. Петерс*, Миколаївського інженерного — М. Ф. Мауер і М. І. Савич, Костянтинівського — Беклешов, Осташкевич, Долгов і Благовещенський. Брагінський виклав програму моряків (яку сам склав) разом із запереченнями Гаєвського. Останнього підтримали Осташкевич і Беклешов. Для визначення способів ведення революційної пропаганди не лише серед військових, але й серед широких народних мас була вироблена програма, примірник якої пізніше було знайдено в Мауера. Її авторами були Шелгунов і студент технологічного інституту М. Ніколаєв. Програма складалася з таких п'яти тез:

«I. Ми — соціалісти і кінцева наша мета — здійснення соціалістичного ладу в суспільних формах. Ми вважаємо, що цей лад не лише найсправедливіший, але й неминуче впливає з умов нашого історичного життя.

II. Для успіху революції в ній повинні взяти участь всі сили, заінтересовані в зломі старого і створенні нового суспільного ладу.

III. Революційна діяльність поділяється на діяльність руйнівну і творчу. Ми визнаємо, що участь військ особливо важлива в першій. Участь ця важлива як фактор, без якого руйнівна діяльність не може досягти мети. Але, незважаючи на всю важливість цієї участі, не можна припустити, що руйнівна мета може бути досягнута лише завдяки військам. Внаслідок цього ми вважаємо за необхідне діяльність і в інших сферах, тим більше, що в творенні основну участь повинні взяти класи, найбільше заінтересовані в цьому новому ладі.

IV. Тепер для нас ми вважаємо найважливішою роботу в середовищі військовому, не розпорошуючи своїх сил в інших галузях. Але, виходячи з положення II і III, необхідно організувати діяльність в інших сферах, керуючись загальним ходом справ. Отже, нашу військову групу ми вважаємо частиною загальної революційної партії (виділено нами.— В. К.).

V. До нашої групи ми вважаємо за необхідне залучати всіх військових; щодо залучення осіб невійськових, які не працювали в інших сферах, ми вважаємо за можливе залучати, керуючись такими міркуваннями: 1) здатність особи працювати в тому чи іншому середовищі; 2) суто практичними умовами часу і місця; 3) ходом справ у всіх групах».

¹³ Там же, ствп. 1483.

¹⁴ Био-библиографический словарь, т. 3, вип. 1, ствп. 15—16.

* У 1885 р. закінчив Київський кадетський корпус.

У травні відбулося кілька сходок: перша — в приміщенні редакції журналу «Северный вестник» у Євреїнової. На ній вирішувалося питання про організацію військових гуртків в частинах, де служитимуть юнкери після їх підвищення в офіцери. На других зборах (у квартирі Кучина) було обрано членів центрального гуртка, скарбника і бібліотекаря, встановлено явки (влітку — квартира Алексеєва, взимку — Брагінського). Скарбником став Хлодовський, бібліотекарем — О. М. Редько.

Було вирішено, що на третіх зборах, у квартирі Ф. М. Польського, члени гуртка ознайомляться з діяльністю групи соціал-демократів і встановлять з ними зв'язок. Для цього були обрані Шелгунов, Черневський, Брагінський, Мауер та Алексеєв. Представниками від групи соціал-демократів були інженери-технологи В. Ф. Данилов, М. Г. Григоров і М. Ю. Беляєвський¹⁵. «На збори в приміщенні Академії наук, — розповідав на слідстві М. Г. Григоров, — я йшов з Даниловим та іншим товаришем за пропозицією Шатька, щоб з'ясувати програму партії соціал-демократів. Знайомство... з військовими особами я вів... і з метою доставляти їм книжки». Присутні на сходці ознайомилися з програмами обох організацій і вирішили продовжувати контакти. Григоров передав Шейдевандту кілька заборонених брошур.

В червні на квартирі Алексеєва відбулася нарада, на якій були присутні Симашко, Ширінкін, Петерс, Мауер, Стронський, Диновський, Доливо-Добровольський, Ушаков, Копейкін, П. М. Редько, М. Ніколаєв, учні піротехнічної школи П. А. Криленко і В. Т. Тимофєєв. На ній Григоров і Шатько познайомили присутніх з програмою групи соціал-демократів.

Влітку 1886 р. член групи Благоева П. П. Шатько* виїжджав до Києва з метою залучення на бік соціал-демократів членів місцевого військово-революційного гуртка, очолюваного І. Аксентовичем. «Під час розмови з Шатьком, — показав на слідстві В. Ф. Данилов, — я чув, що він одержав рекомендацію до одного знайомого з членів військово-революційного гуртка... Був намір заснувати і в інших містах відділення соціал-демократичної партії, очевидно, з цією метою і дано адресу чи рекомендацію»**.

Ведучи переговори з членами військово-революційних гуртків, петербурзькі соціал-демократи сподівалися приєднати до своєї організації новий загін пропагандистів. Однак ця спроба закінчилася невдачею. «Шелгунов, — свідчив Ф. В. Алексеєв, — особливо відстоював самостійність організації військових гуртків і незалежність їх від інших партій, тому стосунки з соціал-демократами, кінець-кінцем, були зведені лише до одержання від них книг».

У серпні багато членів гуртка стали офіцерами і роз'їхалися служити в різні міста Росії. Шелгунов, Черневський, Бобровський, Хлодовський і Доливо-Добровольський одержали призначення в флотські екіпажі; Беклешов — у Петербурзький військовий округ (146-й піхотний Царицинський полк 37-ї піхотної дивізії); Долгов — у Московський військовий округ (82-й резервний піхотний кадровий батальйон); Ширінкін, Симашко, М. Іванов — у Віленський військовий округ (відповідно, 101-й піхотний Пермський полк 26-ї піхотної дивізії, 103-й піхотний Петрозавод-

¹⁵ Бно-библиографический словарь, т. 3, вип. 2, ствп. 967; т. V, вип. 1, М., 1931, ствп. 308.

* 1879 р. П. П. Шатько закінчив Київське реальне училище, а в 1886 р. — Петербурзький технологічний інститут.

** У рекомендаційному листі, написаному членом гуртка Шелгунова Ф. В. Алексеєвим на ім'я О. М. Редька, містилося прохання познайомити П. П. Шатька з членами військово-революційного гуртка Аксентовича.

ський полк 26-ї піхотної дивізії, 112-й піхотний Уральський полк 28-ї піхотної дивізії); Гамченко і Пржевалінський — у Варшавський військовий округ (відповідно 18-та артилерійська бригада 14-го армійського корпусу і 29-й піхотний Чернігівський полк 8-ї піхотної дивізії); Кучин, Шейдевант і Мауер — у Київський військовий округ (відповідно, 44-й піхотний Камчатський полк 11-ї піхотної дивізії, 125-й піхотний Курський полк 32-ї піхотної дивізії, 129-й піхотний Бессарабський полк 33-ї піхотної дивізії); Осташкевич — в Одеський військовий округ (49-й резервний піхотний кадровий батальйон).

Перед від'їздом було вирішено не припиняти розпочатої справи, залучати до організації нових осіб, поширювати в полках революційні ідеї, збирати пожертвування для гуртка і відсилати їх до Петербурга.

Виїжджаючи до Севастополя, Черневський за дорученням Горашенка вирішив доставити в Київ (де він мав бути проїздом) лист вихованця технічної школи Подаликова до Ессена. Прибувши наприкінці листопада до Києва, він виконав доручення, а також, ознайомивши Ессена з Мауером та І. Аксентовичем, запропонував йому вступити до гуртка, про існування якого останньому розповідав Горашенко. В квартирі Мауера Ессен зустрівся з П. Лукашевичем і М. Худяковим, які знали про діяльність гуртка. Черневський дав Есену читати програму петербурзького гуртка і разом з Мауером переконував його познайомити з нею своїх товаришів з арсеналу, щоб завербувати їх до гуртка. Подібні розмови ці офіцери вели і з Худяковим, прагнучи через його братів, які навчалися у військових училищах, встановити контакти з юнкерами.

У жовтні відновилися заняття з юнкерами, які навчалися в училищах. Тулов, Арабажин, Петерс і Савич збиралися у Брагінського і Гросмана, косянтинівці — у Бруєвича. «На тих небагатьох зборах народовольчої петербурзької групи, на яких мені довелося побувати (лише 3 чи 4 рази в 1886 р.), — згадував пізніше С. А. Никонов, — я не зустрічав нікого з першоберезневців (мається на увазі 1 березня 1887 р. — В. К.). Якщо не рахувати Гаусмана, Залкінда, Брамсона, які були заарештовані або (Залкінд. — В. К.) виїхали на початку року, на цих зборах було чоловік 15, з яких я пам'ятаю Ігнатов, Гільгенберга, офіцера Бруєвича (виділено мною. — В. К.), ще 3—4 прізвища забув. Решту я знав під різними прізвищами, тому що збори були, зрозуміло, дуже конспіративні, і ми навіть тут уникали без потреби розкривати інкогніто товаришів. На цих зборах була присутня лише меншість тодішніх пітерських народовольців — представники гуртків і окремих організацій»¹⁶. Брагінський проводив читки також на квартирі помічника присяжного повіреного В. А. Кудрявого, у студентів М. Попова і В. Бартенєва*.

Ці заняття продовжувалися до арешту Брагінського (17 грудня 1886 р.). Прийшовши того дня до Брагінського, юнкер Петерс узнав про його арешт і надіслав Мауеру телеграму за підписом «Корявий», а також листа Симашку. С. А. Никонова було заарештовано в ніч на 29 січня 1887 р. «Олександр Ілліч (Ульянов. — В. К.) знав буквально всі мої зв'язки, — згадував він, — все, в чому я брав участь; при наших відносинах я не приховував від нього буквально нічого з моїх революційних виступів. Знав він тому і про те, що я всю попередню зиму аж до літ-

¹⁶ С. А. Никонов. Жизнь студенчества и революционная работа 80-х гг. — Александр Ильич Ульянов и дело 1 марта 1887 г., М.—Л., 1927, стор. 158.

* В. Бартенев — один із засновників так званого економічного гуртка, а також студентської організації «кадровиків». — В. Б[артенев]. Воспоминания петербуржца о второй половине 80-х гг. — «Минувшие годы», 1908, X, стор. 169—197; XI, стор. 168—188; Био-библиографический словарь, т. V, вип. 1, ствп. 229—230.

ніх канікул 1886 р. возився з військовими і навіть восени ще мав зустрічі з деякими з них. Я теж побіжно чув, що серед військових на півдні розпочалися арешти, але ніяких достовірних відомостей не мав. Цього разу хтось із знайомих Олександра Ілліча одержав з півдня листа, в якому з іменами і датами повідомлялося про арешти в Києві і потім десь на Дону. Олександр Ілліч вважав, що ці арешти можуть загрожувати і мені і дав дружним пораду перейти негайно на нелегальне становище і уникнути таким чином можливого арешту. З початку цього учбового року за мною весь час йшло досить сильне слідкування»¹⁷.

Згодом розпочалися масові арешти. До слідства було притягнуто 58 осіб. 18 офіцерів судив петербурзький військово-окружний суд, який 18 жовтня 1887 р. постановив вислати на каторгу: М. Шелгунова та І. Аксентовича — на 8 років кожного, Д. Бруєвича — на 6 років 8 місяців, М. Іванова і М. Черневського — на 6 років, М. Мауера — на 5 років 4 місяці, Осташкевича — на 4 роки; на поселення в найвіддаленіші місця Сибіру — М. Симашка, Б. Ширінкіна, О. Кучина, Д. Гамченка і Є. Шляхтіна; в міста Сибіру не такі віддалені — М. Беклешова, П. Долгова, В. Шейдевандта, М. Хлодовського, О. Доливо-Добровольського, Л. Бобровського¹⁸.

Олександр III пом'якшив вирок суду. Всі названі особи були розжалувані в рядові* (для Бруєвича, Мауера, Аксентовича, М. Іванова, Шелгунова і Черневського з обов'язковим 6-річним строком служби; Осташкевича, Симашка, Кучина, Гамченка, Ширінкіна, Беклешова і Шляхтіна**, Хлодовського і Бобровського*** — 3-річним строком; Шейдевандта і Долгова — річним). Було заборонено клопотатися про їх відновлення в офіцерських званнях раніше цих строків¹⁹.

З 22 цивільними особами «височайшим повелінням» від 27 червня 1887 р. розправилися в адміністративному порядку. Вислані на проживання під нагляд поліції: до Східного Сибіру М. Брагінський, Л. Гаєвський, М. Брамсон — на 5 років, С. Никонов, С. Залкінд — на 4, Р. Гросман — на 3; до Західного Сибіру О. Редько, П. Шатько — на 5, А. Шухт**** — на 3; до Архангельської губернії П. Редько — на 4, О. Никонов, М. Беляєвський — на 3; до Вологодської губернії М. Григоров, В. Данилов — на 3, Ф. Алексєєв — на 2 роки. Ув'язнені в оди-

¹⁷ С. А. Никонов. Назв. праця, стор. 173.

¹⁸ ЦДВІА СРСР, ф. 801, оп. 35/38, 1 відділення, 1 стіл, 1887, од. зб. 55, арк. 2—15.

* У Туркестанський військовий округ — Мауер (18-й туркестанський лінійний батальйон у Коканді), Аксентович (2-й туркестанський лінійний батальйон у Маргелані), Осташкевич (16-й туркестанський лінійний батальйон в Андіжані), Іванов (5-й туркестанський лінійний батальйон у Петро-Олександровську), Черневський (8-й туркестанський лінійний батальйон у Катти-Кургані); у Кавказький військовий округ — Шейдевандт (150-й піхотний Таманський полк в Ахалциху), Бруєвич (7-й закаспійський стрілецький батальйон у Мерві), Гамченко (3-й закаспійський стрілецький батальйон в Ачхабаді), Ширінкін (77-й піхотний Тенгінський полк у Владикавказі), Шляхтін (156-й піхотний Єлисаветпольський полк у Сарикамніні), Шелгунов (6-й кавказький резервний кадровий батальйон в Олександрополі); в Казанський військовий округ — Симашко (90-й резервний піхотний кадровий батальйон у Пензі), Кучин (96-й резервний піхотний кадровий батальйон у Самарі), Беклешов (88-й резервний піхотний кадровий батальйон у Вятці), Долгов (91-й резервний піхотний кадровий батальйон у Саратові).

** В 30-х роках Шляхтін працював професором нормальної гістології та ембріології Середньоазіатського державного університету (Ташкент).

*** Бобровського було розжалувано в матроси і направлено в Амудар'їнську флотилію.

¹⁹ ЦДВІА СРСР, ф. 1351, оп. 4, од. зб. 6258, арк. 199—204.

**** А. О. Шухт (1860—1933) після повернення із заслання на початку 90-х років познайомився з В. І. Леніним. Член КППС з 1917 р. Після Жовтневої революції — на викладацькій та бібліотечній роботі.

ночній камері: І. Іванов — на 5 місяців, М. Югилевич — на 4, Ф. Польський, В. Кудрявий, А. М. Москопуло — на 2, М. Ніколаєв, П. Лукашевич — на місяць.

11 і 22 серпня 1887 р. Олександр III «зволив» юнкерів військових училищ: Павлівського — М. Ушакова, Г. Копейкіна, С. Арабажина, А. Тулова, Костянтинівського — П. Благовещенського, Михайлівського артилерійського — В. Ажинова, Миколаївського інженерного — М. Савича, колишнього юнкера 12-ї артилерійської бригади Б. Петерса і старшого фейєрверкера піротехнічної школи П. Горащенко перевести на службу рядовими у Кавказький і Туркестанський військові округи і в Закаспійську область на 3 роки; юнкера Костянтинівського військового училища О. Софронова та учнів піротехнічної школи П. Криленка і В. Тимофєєва — рядовими в названі вище віддалені частини на 1 рік; учня технічної артилерійської школи С. Васильєва — в стройові частини під нагляд начальства на 1 рік; вихованцям гардемаринського класу Морського училища М. Стронському і Є. Диновському визначити як кару попереднє ув'язнення; як колишнього фельдфебеля, Стронського перевести рядовим в один з віддалених військових округів на 3 роки, а Диновського виключити з училища і встановити над ним гласний нагляд поліції строком на 1 рік²⁰.

Так була розгромлена військово-революційна організація. Але, незважаючи на те, що вона не відіграла значної ролі в історії революційного руху Росії, сам факт її створення мав велике історичне значення. Він свідчив, що навіть в армії, цьому несвідомому і скутому дисципліною війську²¹, в 80-х роках ХІХ ст. були революційно настроєні офіцери. Від декабристів до учасників військової організації народовольців формувалися революційні традиції тієї кращої частини російського офіцарства, яка пізніше стала на бік революційного народу.

²⁰ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 837, од. зб. 226, арк. 1.

²¹ Днів. В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 39.

З. А. ПАШКУЙ

ПОЛІТИКА МАДЬЯРИЗАЦІЇ
УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
НА ЗАКАРПАТТІ
В 1939—1944 РР.

У цій замітці, використавши праці керівників Угорського уряду, журнальні та газетні статті, виступи представників окупаційних властей, архівні документи, матеріали про діяльність деяких культурних товариств проугорської орієнтації, ав-

тор прагнув показати політичне становище трудящих Закарпаття під час окупації краю угорськими фашистами, а також частково розкрити методи мадьяризації українського населення загарбниками і зрадницьку роль місцевої буржуазії, поміщиків та духовенства.

Задовго до окупації Закарпаття угорські правлячі кола визначили його політичне та правове становище в складі Угорської держави. 6 жовтня 1938 р. міністр закордонних справ Угорщини К. Каня телеграфував посланникові в Празі Я. Веттештейну: «Попередьте Бертолона (кодове прізвище А. Броді.— З. П.), щоб не вірив чехам (очевидно, обіцянкам про автономію.— З. П.) і залишався на попередніх позиціях, тобто на принципі автономії шляхом плебісциту. Акцентуйте, що в разі неприєднання до нас території, населені угорцями, повністю відірвуться від них, що створить для них неможливе господарське становище,

але якщо приєднаються, ці питання зможемо розв'язати в душі дружби, з урахуванням їх інтересів. Шляхом плебісциту автономія у складі угорської державної спільності з точки зору русинів — єдино можливе розв'язання питання»¹.

Отже, Закарпаття мало стати автономною одиницею у складі Угорщини. Але обіцяна автономія, як зазначав колишній голова уряду Угорської Народної Республіки Д. Каллаї, залишилася пустою обіцянкою: замість цього в краї почався жахливий терор².

Офіційно угорські правлячі кола претендували лише на заселену угорцями територію Закарпаття, але насправді розраховували загарбати всю Карпатську Україну. Цю думку недвозначно висловив запеклий реакціонер, майбутній правитель окупованого Закарпаття, керівник усіх військових і диверсійних операцій проти Карпатської України М. Козма. Він говорив, що Чехословаччина повинна повернути Угорщині не тільки території, заселені угорцями, але й всю Русинську землю (Карпатську Україну.— З. П.), що слід установити спільний угорсько-польський кордон.

Розмови про автономію карпатських українців були політичним маневром угорських ревізіоністів Тріанонського договору, про що свідчить таємний виступ М. Козми в Угорському телеграфному агентстві 12 квітня 1939 р., коли він заявив, що принцип автономії і вимоги Угорщиною лише територій, заселених угорцями, були правильними тільки доти, поки не були повернуті ці території. «Але нам, мислячим у святостефанському принципі,— говорив він далі,— покликаним і спроможним керувати чужими народами, цей принцип уже не підходить, і я не згоден з тими, які говорять, що ми не маємо права на Русинську землю»³.

Таким чином, після загарбання територій, частково заселених угорцями, угорські правлячі кола намагалися поширити свою владу на всю Карпатську Україну, що їм вдалося здійснити за допомогою фашистської Німеччини 15 березня 1939 р.

Ідеологічний наступ на закарпатців розпочався з «розв'язання» мовної проблеми. Галасуючи про вільний розвиток національної мови українців, угорські правлячі кола насправді намагалися мадьяризувати все населення краю, де українці становили 74,6%⁴. Все це робилося у прихованій формі: поширенням наклепів на російську та українську мову й культуру, виділенням «русинської» мови як нібито «самостійної», незалежної від слов'янських мов. Шляхом обману й залякувань закарпатців примушували «забути» про своє слов'янське походження.

1940 р. в своїй книзі «Угорська національна політика» прем'єр-міністр Угорщини граф П. Телекі писав, що оскільки до Угорщини «повернулася» територія, населення якої переважно не угорське, необхідно русинів дружньо обняти і зробити їх рівноправними з угорцями. А далі він лицемірно заявляв, що кожна нація має право на розвиток своєї мови, звичаїв, традицій, тому в Карпатській Україні необхідно гарантувати рідну мову (русинську.— З. П.) навіть в органах державної влади⁵.

Та ось як насправді виглядало це «гарантування». За вказівками

¹ Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. Budapest, 1961. стр. 144.

² Kállay Gyula. A magyar függetlenségi mozgalom 1936—1945. Budapest, 1965, стр. 121.

³ Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez, стр. 154—155.

⁴ «Kárpáti Híradó». 2 липня 1941 р.

⁵ Gróf Teleki Pál. Magyar Nemzetiségi politika, Budapest, 1940, стр. 4—8.

П. Телекі «русинську» мову повинні були вивчати чиновники, жандарми поліцаї, інструктори «Левенте», попи й учителі⁶, тобто особи, які мал «обробляти» українське населення в «святостефанському» дусі. Жан дарми, які оволоділи «русинською» мовою, одержували навіть премій в розмірі 4 тис. пенге, адже, за словами П. Телекі, «вони найбільш спілкувалися з народом»⁷, катуючи й страчуючи патріотів, які героїчні боролися проти окупантів.

Протягом першого року окупації в більшості середніх, неповних середніх і початкових шкіл було запроваджено викладання угорською мовою, а в деяких — відкрито паралельні угорські класи. В усіх не угорських школах почали вивчати угорську мову як обов'язковий предмет. 1939 р. з 430 початкових шкіл було мадьяризовано 320, з 18 міських — 16. 113 тис. дітей українців могли відвідувати лише 114 шкіл, в яких навчання велося «угро-руською» мовою.

Проведенню політики мадьяризації населення всіляко сприяли буржуазні націоналісти. Вони намагалися створити так звану «рутенську» або «угро-руську» мову, яка являла собою мішанину українських, російських та угорських слів. Народні маси і прогресивна частина інтелігенції Закарпаття бойкотували рутенство й політику мадьяризації, прагнули зберегти свою слов'янську культуру і рідну українську мову. Багато вчителів продовжувало вчити дітей рідною мовою, користувалося підручниками української граматики, а граматику «рутенської» мови тримало «про інспекторське око».

В школах різко зменшилася кількість учнів. Якщо на початку 1938/39 учебного року в 46 класах Мукачівської гімназії з російською мовою викладання було 1868 учнів, то наприкінці 1939 р. залишилося 15 класів, в яких навчалося тільки 570 школярів⁸. 1944 р. на Закарпатті працювало 7 гімназій — 3 з українською (в Ужгороді, Мукачевому, Хусті) і 4 з угорською мовою викладання: в Ужгороді — 2 (чоловіча і жіноча), Мукачевому та Берегові⁹.

В усіх школах і гімназіях було введено угорську систему навчання. Директор Мукачівської гімназії в своєму звіті писав: «Згідно з духом мадьярських гімназійальних правил, у нашому закладі введені нові шкільні правила, протилежні демократичній вольності, які вимагають від учнівської молоді більше відповідальності, усвідомлення обов'язків та повагу авторитету». Однак мадьяризувати Мукачівську гімназію окупантам не вдалося. Про це свідчить поліцейське донесення за 1942 р., в якому, зокрема, зазначалося, що «гімназисти ніколи не спілкуються з угорцями, вони можуть русифікувати все місто і це небезпечно для угорців Мукачєвого. Вони (гімназисти.— З. П.) називають себе не русинами, а руськими»¹⁰.

Прогресивних учителів (більшість з яких перебувала під наглядом поліції) направляли працювати в угорські села, бо, за словами наджупана Угочанської жупи, вони «будять серед населення українські почуття і перешкоджають святостефанському духу і принципу в Карпатській Україні»¹¹. Для нагляду за діяльністю закарпатських учителів з

⁶ Там же, стор. 9.

⁷ «Kárpáti Híradó», 17 вересня 1941 р.; Gróf Teleki Pál. Назв. праця, стор. 16.

⁸ А. Д. Бондар. Из истории школы в Закарпатской Украине до воссоединения ее с Советской Украиной.— «Дукля», 1954, № 3—4, стор. 160.

⁹ А. М. Ігнат. Стан освіти на Закарпатті в 20—30 рр. XX ст.— Великий Жовтень і розквіт воз'єданого Закарпаття. Ужгород, 1970, стор. 221.

¹⁰ Magyar Országos Levéltár (далі — OL). Miniszterelnökségi Levéltár, Nemzetiségi osztály, P 18287, стор. 2.

¹¹ Закарпатський обласний державний архів (далі — ЗОДА), ф. 259, оп. 1, од. зб. 11, арк. 2.

Угорщини були прислані нотарі та інструктори «Левенте» (напіввійськова профашистська молодіжна організація.— З. П.). Під час канікул вчителі навчалися угорської мови на п'ятитижневих курсах у містах Угорщини, а після їх закінчення проходили військову перепідготовку, тобто до початку нового учбового року перебували під наглядом властей¹².

Педагоги-українці не бажали вивчати угорську мову. Уповноважений уряду при Іршавській районній комендатурі доповідав регентському комісару Підкарпатської території (Закарпаття.— З. П.), що директор Іршавської школи М. Кевер для зміцнення угорсько-русинської дружби запропонував організувати для вчителів курси угорської мови. Проте, коли на вимогу комендатури необхідно було подати це прохання в письмовій формі, серед учителів не знайшлося жодного, хто хотів би під ним підписатися. Уповноважений запропонував регентському комісарові «освіжити склад вчителів» такими, які сприяли б дружбі угорців і «русинів»¹³.

Внаслідок окупації краю багато закарпатських студентів вищих шкіл було позбавлено можливості навчатися. Лише 150 закарпатців (з 600) змогли вступити в університети та вищі школи Будапешта, Дебрецену та Печа, решта емігрувала у Львів та Прагу¹⁴.

Щоб швидше денационалізувати українське населення, правителі краю запропонували урядові поселити на відібраних у євреїв землях і пасовищах (50 тис. гольдів землі) 50 тис. угорців, які проживали в Східній Трансильванії*. На їх думку, переселення секеїв призвело б до того, що українці швидко опанували б угорську мову і через одне — два десятиріччя лише старики розмовляли б українською мовою. Водночас у Закарпатті повинні були прибувати угорці (чанго) з Буковини і Молдавії. Автори цього плану сподівалися, що така акція непомітно мадяризує українське населення¹⁵.

Щоб змінити співвідношення українського й угорського населення на користь останнього, уряд наказав регентському комісарові М. Козмі провести кампанію мадяризації прізвищ неугорського звучання¹⁶. Цьому ж сприяли записи громадянських актів, у яких прізвища, особливо українські імена, змінювалися на угорські.

Уряд вирішив не відновлювати назви міст і сіл, що були до 31 жовтня 1918 р., а перейменувати лише ті населені пункти, які доти безпідставно мали угорські назви. У Закарпатті таких поселень було 176¹⁷.

Незабаром після окупації краю за дорученням міністра культури Угорщини Б. Хомана «знавець закарпатської історії і культури» М. Козма прочитав у Польщі декілька лекцій про Закарпаття, в яких виправдовував «новий режим». Він заявляв, що угорський уряд ніколи не визнавав існування української нації в Закарпатті, і такі назви, як «Карпатська Русь» і «Карпатська Україна», повинні зникнути з географічних словників¹⁸. Не важко догадатись, як діяв цей «політичний діяч» на Закарпатті, коли став його регентським комісаром. Однак все це не завадило йому твердити, нібито «денационалізувати русинів хочуть не угорці, а слов'яни», нібито «русини мають віковичну спільну історичну

¹² Tilkovszky Lóránt. Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938—1941, Budapest, 1967, стор. 246—249.

¹³ ЗОДА, ф. 7/47, оп. 1, од. зб. 49, арк. 8—8а.

¹⁴ Tilkovszky Lóránt. Назв. праця, стор. 248.

* Йдеться про секеїв, землі яких за другим віденським арбітражем перейшли від Румунії до Угорщини.

¹⁵ OL, K—429. Kozma-iratok, 32 csomó, стор. 196—199, 200—210.

¹⁶ Там же, 27 csomó, стор. 404.

¹⁷ «Magyar Nemzet», 14 липня 1939 р.

¹⁸ OL, K—429. Kozma-iratok, 10 cs., II köt., стор. 137.

долю з угорцями, що угорська мова не є небезпечною для «русинської», а українська небезпечна, бо 30—40-мільйонна нація легко можасимілювати націю з 550-тис. населенням»¹⁹.

Поширювати реакційну теорію «спільної долі» карпатських українців з угорцями активно допомагали окупантам зрадники українського народу С. Фенцик, А. Годінка, С. Ільницький, О. Бонкало, І. Контратович та ін. Так, голова проугорського «Підкарпатського товариства наук» А. Годінка заявляв, що помилково думати, нібито російська мова Пушкіна є мовою «русинів», а необхідно, мовляв, створити таку літературну «русинську» мову, яка б не була під впливом російської чи української. Його підтримав радник регентського комісаріату Карпатської України С. Ільницький, який зазначав: «Напрямок нашої святостефанської народної культури нічого не хоче від літературної мови Пушкіна, Достоевського і Тургенєва, як нічого не хоче від мови Шевченка і Франка... Врятуємо нашу мову від чужого впливу»²⁰. Насправді ж це «рятування» полягало в мадьяризації мови закарпатських українців.

Діяльність «Підкарпатського товариства наук» повністю була підпорядкована денаціоналізації українського населення та розриву його зв'язків з російськими й українськими братами на сході. Наприклад, у звіті про роботу спілки в 1941 р. говорилося, що вона «багато зробила для зближення і співробітництва українців з угорцями і запобігла слов'янському впливові на русинів (українців.— З. П.), бо майбутнє їх визначає не Москва, Київ або Львів, а співробітництво з угорським народом»²¹. 1942 р. на звітно-виборних зборах спілки, де головою був обраний С. Ільницький, протопоп І. Контратович заявив, що вона зробить усе, щоб «повернути і в культурі русинів до святостефанської корони та до державної вірності»²². 1943 р. на зборах у Білках С. Ільницький відверто погрожував, що противників державної єдності влада каратиме²³. Такий грізний тон виступу пояснювався невдачами колонізаторів у мадьяризації українського населення.

Неабияку роль у мадьяризації народних мас Закарпаття відіграли товариства ім. Куртяка та ім. Берчені. Вони мали, за словами їх засновника регентського комісара М. Козми, поглиблювати дружбу і співробітництво між «русинами» й угорцями, пробуджувати «русинську» свідомість закарпатців²⁴, тобто, насправді, відірвати закарпатських українців від братнього українського народу. За свідченням М. Козми, «Підкарпатське товариство наук», «Товариство ім. Куртяка» і «Товариство ім. Берчені» — три могутні стовпи, на яких тримається велетенський історичний угорський храм²⁵.

Політику денаціоналізації та гноблення закарпатців всіляко підтримувало духовенство краю. Православний архієпископ М. Попов закликав закарпатців бути лояльними до угорського народу, який нібито дав змогу «русинам» зберегти свою націю. Він присягався вірно служити регентові Хорті й угорській державі, вчити цього своїх вірників²⁶.

Ідею окупації Закарпаття та інших територій схвалювала Угорська ревізійна ліга (Magyar Reviziós Liga). Вона підготувала, видала й розповсюдила 218 праць німецькою, італійською, французькою та англійською мовами, проводила збори, мітинги, друкувала листівки. Метою

¹⁹ «Kárpáti Híradó», 5 липня, 16 вересня 1941 р.

²⁰ «Kárpáti Híradó», 27 травня 1941 р.

²¹ «Kárpáti Híradó», 29 січня 1942 р.

²² «Kárpáti Híradó», 4 червня 1942 р.

²³ «Kárpáti Híradó», 1 червня 1943 р.

²⁴ K o z m a M i k l ó s. Beszédék, cikkek, előadások, nyilatkozatok, Budapest, 1942, стор. 117—120.

²⁵ Там же, стор. 188—193. Мається на увазі Угорська держава.— З. П.

²⁶ «Kárpáti Híradó», 4 червня 1941 р.

цих ідеологічних диверсій була психологічна підготовка закарпатського населення і громадської думки за кордоном до окупації Угорщиною сусідніх територій²⁷.

Одним із засобів ідеологічного одурманення народних мас краю була шалена антирадянська пропаганда, яка особливо посилилася після нападу фашистської Німеччини й Угорщини на Радянський Союз. У передовій статті газети «Kárpáti Híradó» В. Надь писав: «План Радянського Союзу — переселити угорців у Туркестан. Те ж саме хочуть зробити з поляками і фіннами. Молодь погублять марксизмом. Усі народи хочуть влити в слов'янське море, більшовизувати всю Європу»²⁸. І далі: «Для нас головною небезпекою завжди була Росія і більшовизм. Тільки після перемоги над ними можемо бути в безпеці»²⁹. Читачів цієї газети всіляко намагалися переконати в тому, що нібито Радянський Союз планував через Угорщину вступити в Австрію, а звідти в Німеччину. Таким чином окупанти намагалися виправдати загарбання Закарпаття і напад на СРСР, показати себе визволителями, рятівниками від «небезпеки більшовизму».

Погіршення становища на фронтах і всередині країни, розгортання антифашистської боротьби спричинили посилення антирадянської пропаганди. 1944 р. почала виходити серія книг, в яких містилися наклепи на Радянський Союз, на марксизм-ленінізм. Жупан Березької жупи зобов'язав усіх піджупанів, окружних начальників та бургомістрів передплатити ці видання, широко розповсюджувати їх серед населення³⁰.

Окупанти лише на словах виступали за рівноправність націй, свободу рідної мови, збереження та розвиток звичаїв і традицій українського населення. Однак уже 1939 р. наджупан Берего-Угочанської жупи змушений був попередити місцеві органи управління, що жандарми вимагають викладання в сільських школах предметів угорською мовою і цим самим завдають шкоди «утихомирювальній політиці» уряду³¹. Управління греко-католицькими церквами в Мішкольці заборонило попам відповідати на його листи «русинською» мовою і вимагало писати лише угорською або латинською³².

В краї панував жорстокий терор окупантів. Міністерство внутрішніх справ Угорщини зобов'язало скласти список усіх неблагонадійних осіб, тобто комуністів, агітаторів, організаторів страйків. Їх виявилось набагато більше, ніж гадали, і тому місцевим поліцейським органам «дозволялося» замінити поліцейський нагляд над ними інтернуванням, а тих, які агітують за націю (українську.— З. П.), «призвати в бойові загони армії та робочі роти»³³.

А що ж сталося з обіцяною автономією?

Відповідь на це питання міститься в журналі «Országépítés» («Державне будівництво»), де, зокрема, говорилося, що «теперішні часи несприятливі для того, щоб до кінця займатися автономним упорядкуванням справ у повернутих територіях. Управління справами Підкарпаття здійснює регентський комісар, при якому діє одна дорадча комісія та одна вузька комісія з правом висловлювати свою думку»³⁴. Внаслідок цього на Закарпатті навіть не проводилися парламентські вибо-

²⁷ ЗОДА, ф. 45, оп. 2, од. зб. 81, арк. 1—44.

²⁸ «Kárpáti Híradó», 5 лютого 1942 р.

²⁹ «Kárpáti Híradó», 23 січня 1942 р.

³⁰ ЗОДА, ф. 185, оп. 1, од. зб. 934, арк. 1.

³¹ Там же, ф. 91, оп. 1, од. зб. 42, арк. 3.

³² Там же, ф. 151, оп. 24, од. зб. 984.

³³ Там же, ф. 259, оп. 1, од. зб. 17, арк. 16, 55—56.

³⁴ «Országépítés», № 11, 1 червня 1943 р.

ри. Уряд самочинно призначав або, як тоді говорили, «прикликав» до парламенту депутатів — різних шпигунів, дезертирів, ренегатів.

Народні маси краю не змирилися з окупацією своїх земель. Під керівництвом Комуністичної партії вони піднімалися на боротьбу проти загарбників, ішли в партизанські загони. Почастішали випадки дезертирства з угорської армії і переходу угорських солдат (зокрема, закарпатських українців) на бік Червоної Армії, об'єднання їх у партизанські загони. 1942 р. прем'єр-міністр Угорського уряду заявив, що багато людей, очевидно, не розуміють мети війни, а того, хто не хоче її зрозуміти, «треба навчити»³⁵.

15 березня 1944 р. гітлерівські війська окупували Угорщину, в тому числі й Закарпаття.

³⁵ «Országépítés», № 19, 1 жовтня 1942 р.

Г. Д. БОРИСЕНКО
ПРИЗВИЩА РОЗПОВІДАЮТЬ
ПРО ІСТОРІЮ

Після ліквідації Катериною II у 1775 р. Запорізької Січі, територію колишнього Катеринославського намісництва, до якого відійшли спорожнілі землі Війська Запорізького, російський уряд посилено заселяв різними військовими вихідцями із-за кордону: сербами, хорватами, волохами, мадярами, албанцями, греками, корсіканцями¹. В 1776 р. з Австро-Угорщини прибула велика партія військових поселенців (гусар) на чолі з полковниками австрійської армії Шевичем та Прерадовичем. Їх було поселено в Слов'яно-Сербії (тодішній Бахмутський повіт Катеринославського намісництва) і з них сформовано три гусарських кінних полки: Волоський, Бахмутський та Луганський.

В 1779 р., за указом Сенату, Луганський гусарський сербо-хорватський полк був переселений до слободи Матвіївки (пізніше м. Павлоград) і поповнений колишніми запорізькими козаками Кальміуської та Самарської паланок Війська Запорізького. Діставши назву Луганського пікінерського (озброєного піками) полку, він у 1787 р., разом з іншими гусарськими та пікінерськими полками Катеринославського намісництва — всього 9 полків, увійшов до організованого Катеринославського козацького війська. Це військо брало участь у російсько-турецькій війні 1787—1791 рр., після закінчення якої у 1796 р. було ліквідоване, а все військове населення його перетворене на державних селян. Відомо також, що по «воїнських» слободах Луганського та сусіднього Полтавського пікінерських полків у 1783 р. було розселено і включено до воїнського населення цих полків 2000 чол. військовополонених греків та корсіканців, яких під час війни Іспанії з Англією у 1782 р. першою було взято в полон. Вони служили в англійському гарнізоні острова Менорка, як військові найманці. Після закінчення війни Іспанія, за договором з Російським урядом, передала їх Росії для поселення в Катеринославському намісництві. Прибувши морем до м. Херсона в 1783 р., 1000 чол. залишилися для поселення в цьому місті та його околицях, а 2000 чол. було розселено по воїнських слободах Луганського та Полтавського пікінерських полків². Так вирішилася доля колишніх англій-

¹ Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. XI, Екатеринослав. губ., Спб., 1862, стор. 95—96.

² Городские поселения Российской империи, т. II, Екатеринослав. губ., Спб., 1861; Е. И. Дружинина. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг., М., 1959, стор. 159—160.

ських військових найманців, в минулому активних учасників повстань — корсіканців проти Франції в 1769—1774 рр. під проводом Паскуале Паолі, і греків проти Туреччини в 1770 р., які були жорстоко придушені. Побоюючись репресій, вони не змогли повернутися на батьківщину.

Протягом століть військові поселенці — серби, хорвати, волохи, мадяри, албанці, македонці, греки, корсіканці повністю змішалися з корінним українським населенням і як німі свідки цього історичного процесу, залишилися по цих селищах рідкісні, незрозумлі і для їх носіїв, прізвища. Так, наприклад, в селах Могилів, Преображенка, Бабайківка, Петриківка Царичанського району Дніпропетровської області та ін. краєзнавцями краю виявлено й записано такі рідкісні прізвища грецького та італо-корсіканського походження: Геліос (сонце), Канто (пісня), Корнута (рогатий), Різоль (рішучий) та ін. В селах Олександрівка, Васильківка, Петропавлівка, Дмитрівка, які були слободами колишнього Луганського сербохорватського пікінерського полку, записано велику кількість прізвищ сербо-хорватсько-мадярського походження: Коловай (заводій у хорі), Коц (кістка), Добробаба (добрий батько), Брач (кінь з міткою), Титорага (Тито рябий), Кочелаба (Коче клишоногий), Телебан (гладкий пан), Фельбаба (півбатька), Клопотар (чепурна людина), Лила (бузок), Шашуба (шапка з осоки), Дуцар (дударик), Грос (великий), Кочмала (малий віз), Орос (час, пора) та ін., Кокоша (курка), Осняг (осадчий) та ін., багато грецьких прізвищ: Кирис (віск), Кіріон, Надіон, Гелета (сухий), Фаріон, Федис, Стратилат, Кулайстра та ін., італо-корсіканських: Магро (худий), Альбоста (білявий), Бонар (привітний), Галіот (каторжник), Гембет (довгоногий), Поко (малий), Реве-ро (шановний), Шкопа (мітла), Бальба (заїка), Ванжа (лопата), Самаря (осел), Линдя (охайний), Кандела (свічка), Пранцуз (обід), Фаст (свято), Месеча (місячний), Байбора (борода), Штало (хлів), Рега (король), Завізіон (розумник), Барзіон (могила) та ін., албанських: Бордок (крайній), Верток (кручений), Нелен (від Нелльо — албан. ім'я — Г. Б.), Шамбель (зразковий), Лаштадир (старий, давній), Міндор (розумник) та ін.

В цілому, наведені прізвища яскраво підтверджують одну з цікавих сторінок історії України.

Ф. І. СТЕБЛІЙ

ПРО «ІНСТРУКЦІЮ ДЛЯ УЧИТЕЛІВ
РУСЬКОГО НАРОДУ»

К. ЦЕНГЛЕВИЧА

В 30-х рр. ХІХ ст. частина революційно настроєних членів таємної національно-визвольної організації «Співдружність польського народу» розгорнула активну антикріпосницьку і антиабсолютистську агітацію серед українських селян Східної Га-

личини з метою залучення їх до боротьби за визволення польських і українських земель з-під гніту Австрійської монархії. Значну роль у цій агітації відіграв автор ряду звернених до селян відозв і віршів українською мовою Каспер Ценглевич. Для того, щоб подати допомогу у веденні агітації своїм менш досвідченим товаришам по підпіллю, він підготував для них взірець агітаційної бесіди, яка дістала назву «Інструкція для учителів руського народу».

«Інструкція» та вірші-пісні К. Ценглевича, як повідомляв І. Я. Франко, «переписувано дрібненьким письмом на маленьких карточках або виучувано напам'ять і ширено по краю»¹. Поширювалась «Інструкція», на думку польського історика С. Кеневича, серед інтелігенції². За свідченням австрійського буржуазного історика М. Залі, який, обіймаючи

¹ І. Франко. Твори в 20 томах, К., 1956, т. 19, стор. 599.

² S. Kieniewicz. Konspiracje galicyjskie (1831—1845). Warszawa, 1950, s. 158.

в 30—40-х рр. XIX ст. посаду відповідального чиновника галицького губенського управління, дізнався про діяльність польського підпілля, і «Інструкції» «були вказані способи, як треба поступово доводити «руських» селян до ненависті проти імператора, поміщиків і духовенства»³.

Довгий час дослідникам не вдалося виявити оригіналу чи хоч би копії «Інструкції». Наприкінці XIX ст. серед рукописів бібліотеки Оссолінських І. Франко натрапив на документ під назвою «Listy ruskie» (Руські листи), датований 21 липня 1840 р. У своїй статті «Шевченко, героєм польської революційної легенди» він висловив здогад, що це, мабуть, «Інструкція» К. Ценглевича⁴. Правдоподібність цього припущення підтримав І. Заневич, який докладно зreferував зміст документу в своїй праці «Літературні стремління галицьких русинів від 1772 до 1872»⁵. А незабаром І. Франко в журналі «Житє і Слово» опублікував цей документ.

Через 20 років відомий український літературознавець В. Г. Щурат у статті «Шевченко в польській революційній притчі» висловив думку, що документ, опублікований І. Франком, не є «Інструкцією» К. Ценглевича⁶. Підставою для цього була знайдена автором копія документа під відповідним заголовком серед паперів одного з учасників революційного підпілля 1830-х рр. І. Станчака. Але оскільки копія тоді не була надрукована, вчені ще й досі за традицією вважають «Інструкцією» К. Ценглевича опубліковані І. Франком «Руські листи».

Тим часом, ознайомлення з копією, знайденою В. Г. Щуратом*, та її співставлення зі знайденими нами у Центральному державному історичному архіві УРСР (далі — ЦДІА УРСР) у Львові перекладами «Інструкції» німецькою мовою, зробленими з оригіналу, виявленого під час другого** арешту К. Ценглевича (30 грудня 1838 р.)⁷, підтверджують висновок вченого. Опублікований І. Франком документ ні за своїм змістом, ні за формою не відповідає цій назві. Зате відповідає їй опублікована нещодавно в «Архівах України» В. О. Борисом «Відозва до селян (Ти чоловік і всі хлопи люди)». Вона цілком ідентична з копією, виявленою В. Г. Щуратом, і з німецькими перекладами, що зберігаються в ЦДІА УРСР у Львові. Відмінність лише в тому, що: 1) копія і німецькі переклади мають заголовок «Інструкція для учителів руського народу», а публікація В. О. Бориса його не має; 2) в тексті публікації трапляються незначні орфографічні помилки та перекручення окремих слів, яких у копії немає; 3) в копії після основного українського тексту «Інструкції» стоїть примітка, написана польською мовою. Зміст її такий: «Цієї інструкції треба триматися настільки, щоб з неї нічого не пропустити. Учителю може додати, що захоче, аби тільки додане не псувало цілого плану. Якщо разом є більше, ніж один вчитель, то хай перед мужичком стережуться розмовляти незрозумілою мовою. Краще, щоб учитель викладав справу питаннями (сократично), ніж сам усе говорив без питання».

Таким чином, є всі підстави вважати, що документ, опублікований В. О. Борисом під назвою «Відозва до селян (Ти чоловік і всі хлопи люди)» і є «Інструкцією для учителів руського народу» К. Ценглевича.

³ M. Sala. Geschichte des politischen Aufstandes vom Jahre, 1846, Wien, 1867.

⁴ «Житє і Слово», 1894, т. I, стор. 397.

⁵ «Житє і Слово», 1895, т. IV, стор. 145—150.

⁶ В. Г. Щурат. З життя і творчості Шевченка, Львів, 1914, стор. 59—60.

* За дозвіл ознайомитись з копією, що зберігається в архіві В. Г. Щурата, вважаю своїм обов'язком висловити подяку синові вченого, літературознавцеві С. В. Щуратові.

** Перший арешт відбувся в лютому 1837 р.

⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 1, од. зб. 1443, арк. 1—2; оп. 5, од. зб. 1387, арк. 9—30; од. зб. 3448, арк. 25—36.

М. Д. ДИХАН

РОЛЬ ПРЕДСТАВНИЦТВА БКП
У ВИКОНКОМІ КОМІНТЕРНУ
(1925—1927 рр.)

За останні роки в Болгарії опубліковано ряд статей, в яких розглядаються питання встановлення зв'язків БКП з РКП(б) та Комінтерном після перемоги Жовтневої революції до Вересневого повстання 1923 р. в Болгарії¹.

На основі вивчення ще невикористаних джерел автор у своїй статті висвітлює основні напрямки й шляхи підтримання зв'язків БКП з Комінтерном та іншими братніми компартіями, що відіграли величезну роль в процесі становлення Болгарської Комуністичної партії на ленінський шлях. Для підтримання регулярних зв'язків БКП з РКП(б) та Комінтерном, у квітні 1920 р. при Виконкомі Комінтерну було створене постійне Представництво БКП. В Інструкції, де визначались його роль та завдання, зазначалося, що воно (Представництво.— М. Д.) представлятиме Болгарську Комуністичну партію в Комінтерні, буде підтримувати найтісніші зв'язки з Виконавчим Комітетом та представниками інших партій у ВККІ, регулярно висилатиме Центральному Комітету БКП місячні звіти про діяльність Виконавчого Комітету Комуністичного Інтернаціоналу й свою роботу, про найважливіші події в Радянській Росії та інших Компартіях, основні рішення РКП(б), а також інформуватиме Виконком Комінтерну та іноземні представництва, акредитовані в Москві, про становище в БКП та Болгарії².

Перші три роки в складі Представництва працювали болгарські комуністи Іван Недяков-Шаблін, Дмитро Попов, Йордан Йорданов³. З 1923 р. представником БКП у ВККІ став Васил Коларов⁴, а з березня 1925 р.— Георгій Димитров⁵.

В результаті жорстокого придушення Вересневого антифашистського повстання 1923 р. багато його учасників і керівників були вимушені емігрувати в Радянський Союз та інші країни. У зв'язку з цим, за пропозицією Г. Димитрова було створене колективне Представництво БКП у ВККІ, до складу якого, крім Коларова і Димитрова, увійшли Велен (Наїм Ісаков), Боян (Іван Генчев), Георгій Дамянов, пізніше Ганчо (Гаврило Генов)⁶.

У 1925—1927 рр. зв'язками між БКП і ВКП(б) (до грудня 1925 р. РКП(б).— М. Д.) керував член колективного Представництва Велев, а Боян і Дамянов — з Президією Комінтерну, Балканським секретаріатом, Кооперативною секцією, Профінтерном, Крестінтерном та МОПР⁷.

Для успішної діяльності колективного Представництва і підтримання найтісніших контактів з ВКП(б) і Радянською Росією, доставки партійної літератури, нелегальної пошти, звітів партії у Комінтерн, інструкцій та рішень Виконкому Комінтерну треба було якомога краще і швидше налагодити зв'язки по маршрутах Варна—Одеса, Варна—Севастополь, Софія—Відень—Москва та ін. По цим каналам зв'язку

¹ Див. Н. Янев. Към въпроса за нелегалните връзки на БКП с ВКП(б) и Коминтерна през Варна и Бургас. Годишник на катедрите по марксизм-ленинизм при висшето учебно заведение, кн. 3—4, София, 1964, стор. 309—334; Н. Белоусов. В. И. Ленин. Коммунистически Интернационал и българите (1919—1923 г.) «Исторически преглед», 1970, № 1—2, стор. 102—127 та ін.

² Централен партнен архив при ЦК КПРС, 2078, № 31.

³ ЦПА при ЦК на БКП, ф. 1, оп. 2, од. зб. 367, арк. 37—39.

⁴ БКП в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК 1924—1944, София, т. 3, стор. 148.

⁵ Известия на Института по история на БКП, София, 1967, № 15, стор. 273.

⁶ ЦПА при ЦК на БКП, ф. 146, оп. 2, од. зб. 147, арк. 5.

⁷ Там же, од. зб. 144, арк. 2.

приїздили кур'єри, делегації на конгреси, конференції тощо⁸. Важливий канал зв'язку проходив через югославсько-австрійський кордон (місто Грац) і обслуговувався групою болгарських студентів-комуністів Ніколою Ніколовим, Павлом Тагаровим, Здравко Міцовим, Петком Цачевим, Леоном Самуїловим та ін.⁹

За рекомендацією ВККІ та Закордонного бюро весною 1925 р. Центральний Комітет БКП прийняв рішення про збройне повстання в країні. З цією метою велику кількість болгар-політемігрантів треба було терміново переправити з Югославії в Радянський Союз; для цього був широко використаний маршрут Белград — Відень — Москва, за який відповідали Димитр Ламбрев, Іван Петров та Іван Крекманов¹⁰. Групами по 5—6 чоловік вони з'являлися в Загребі чи Маріборі в супроводі кур'єра (болгарина, югослава або австрійця) і таємно переходили кордон. Далі їх переправляли у Відень. Одержавши необхідні документи, одяг, гроші, вони за маршрутом Прага — Варшава виїжджали в Радянський Союз¹¹.

В 1925 р. ЦК БКП переїхав з Москви у Відень, а в Болгарії діяло його Виконавче бюро. Перебуваючи у Відні, ЦК БКП уважно стежив за подіями в Болгарії, давав Представництву БКП у ВККІ необхідні вказівки щодо забезпечення безперебійного й регулярного зв'язку з Болгарією, Віднем та Москвою. 22 жовтня 1925 р. Георгій Димитров писав з Москви у Відень Івану Генчеву: «Всі наші зусилля в даний момент треба направити на забезпечення необхідних регулярних зв'язків. Ясно, що без відповідних товаришів це буде зробити важко. Треба прийняти більш ефективні заходи щодо цього». Димитров висловив надію, що ЦК БКП підтримує матеріально політемігрантів, які перебувають у Югославії, і просив поінформувати його про це. В кінці листа він нагадує, що «треба потурбуватися про встановлення тісного зв'язку з Болгарією, вияснити стан справ у партії, про необхідність обговорення питання про майбутні центральні органи партії (склад, функції тощо)¹².

В лютому 1925 р. болгарський посол у Відні інформував уряд своєї країни про те, що з Відня у Болгарію виїхали «більшовицькі агенти» Ігнат'єв, Блюм, Нікольський, Мархалковський, Зайтен «з метою посилення терористичного характеру більшовицької пропаганди». В іншій його телеграмі зазначалося, що в Болгарії перебуває близько 200 активних членів Інтернаціоналу, з них 30 — у Софії¹³. Проте ці попередження посла не могли перешкодити надходженню грошей, нелегальної літератури та ін. в Болгарію по Віденському каналу зв'язку.

Велику допомогу в підтриманні зв'язків БКП з ВКП(б) та Комінтерном подавали Одеське та Севастопольське відділення міжнародних зв'язків Комінтерну, на чолі яких стояли відомі діячі БКП Боян Папанчев та Григор Чочев. Одеське відділення міжнародних зв'язків Комінтерну використовувало як кур'єрів політемігрантів Шевкетова, Томова, Дукова, Стоянова, Вейкіна, Славчева, Ніколова, Овадія, Пінова та ін.¹⁴ Для переправлення кур'єрів часто використовувались радянські

⁸ Окръжеп партисен архив — Варна. Спомени на Величка Патронска. Н. Янев. Назв. стаття, стор. 309—334; ЦПА при ЦК на БКП, ф. 147, оп. 3, од. зб. 787, стор. 448—452.

⁹ ЦПА при ЦК на БКП, № 1727. Спомени на Димитър Манолов; № 2285, Спомени на Димитър Иванов Хаджиев.

¹⁰ И. В и н а р о в. Бойщи на тихия фронт, София, 1969, стор. 227.

¹¹ ЦПА при ЦК на БКП, № 1727. Спомени на Димитър Манолов.

¹² ЦПА при ЦК на БКП, ф. 146, оп. 2, од. зб. 1459, арк. 2—4.

¹³ Центральний державний історичний архів НР Болгарії, ф. 176, оп. 3, од. зб. 339, арк. 43, 70.

¹⁴ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 170, арк. 23; ф. 3, оп. 1, од. зб. 193, арк. 22, 35.

пароплави, які відпливали в рейси за кордон. Так, 5 листопада 1925 р. на пароплаві «Чичерин» виїхало чотири кур'єри, а 19 листопада на «Тобольську» — інші зв'язкові¹⁵. На пароплавах кур'єри прибували в Стамбул, потім в Афіни, а звідти — в Болгарію. У телеграмі від 12 листопада 1925 р. болгарський посол в Афінах інформував Міністерство закордонних справ своєї країни: «Згідно повідомлень спеціальної служби 10 листопада 1925 р. з Росії прибуло три більшовицьких агенти під чужими прізвищами і з неросійськими паспортами. Мають намір виїхати у Болгарію. Пробудуть 10 днів. Прізвища прибулих: Кауфман, Безінгер і Кришайн, всі троє з німецькими паспортами»¹⁶.

Велика роль у забезпеченні зв'язку між БКП і Комінтерном та ВКП(б) належала Константинопольському каналу зв'язку Софія — Стамбул — Одеса — Москва, по якому Представництво БКП у ВККІ та Закордонне бюро (яке в 1925—1929 рр. перебувало у Відні) регулярно одержували відомості з Болгарії про стан справ у партії, необхідну літературу, гроші, переправляли політемігрантів, партійних керівників з Болгарії в Радянський Союз і навпаки — з СРСР у Болгарію. Нецінниму допомогти в його успішному функціонуванні подало радянське консульство у Стамбулі. У зв'язку із збільшенням притоку емігрантів, при консульстві була створена група з болгар, яка допомагала працівникам консульства в роботі з емігрантами. До складу групи входили Стойно Дюстабанов, Олександр Димитров, Станчо Кірчев, Моїс Авдала, Сімеон Філіппов, Михайло Станев та ін.¹⁷ Крім консульства, багато болгарських політичних емігрантів (Христо Добрев, Крестю Девнев Ахмаков, Соломон Леві, Боян Григоров та ін.) працювало в інших радянських установах в Стамбулі.

У своїх спогадах С. М. Мирний* писав, що «він у міру своїх можливостей старався не відсилати випробуваних товаришів, бойових тісняків до СРСР, а влаштовував їх на роботу в Стамбулі»¹⁸. Як правило, про прибуття емігрантів повідомлялось у радянське консульство. «Якщо вони не могли зійти на берег по документам, — згадував Мирний, — я відправлявся на пароплав як офіційна особа, чекав, доки зміниться поліцейський й при іншому поліцейському болгарі разом зі мною сходили на берег начебто як співробітники консульства»¹⁹. Політемігрантів розміщали по готелях і квартирах, але їх прибувало так багато, що співробітникам консульства і торгпредства Павленку, Островському і Белову часто приходилося розміщати болгар у себе дома.

Тих, хто прибував у Стамбул без відповідних документів, С. М. Мирний негайно переправляв до СРСР.

В своїх листах Г. Димитров просив С. М. Мирного і болгарських комуністів — співробітників консульства ретельно перевіряти кожного прибулого, щоб не дати можливості провокаторам проникнути до Країни Рад²⁰.

Для одержання інструкцій представники ЦК БКП і комсомолу прибували з Болгарії у Стамбул, знімали в готелі кімнату, а потім під виглядом прогулянки на пароплаві в місто Смірну, фактично їхали в Одесу. Вирішивши партійні справи, вони знову поверталися у Стамбул, а через деякий час виїжджали на батьківщину. Для більш ефективного

¹⁵ Там же, арк. 24, 25, 26.

¹⁶ ЦПА при ЦК на БКП, ф. 170, оп. 1, од. зб. 10, арк. 183.

¹⁷ ЦПА при ЦК на БКП, ф. 3, оп. 4, од. зб. 132, арк. 5, 6.

* Співробітник радянського консульства у Стамбулі.

¹⁸ ЦПА при ЦК на БКП, № 2264. Спомени на С. Мирний, арк. 34.

¹⁹ Там же, арк. 34, 35.

²⁰ ЦПА при ЦК на БКП, № 2468. Спомени на Янко Атанасов, арк. 3.

керівництва в цьому напрямку Центральний Комітет прислав у Стамбул свого уповноваженого Антона Недялкова.

Співробітники радянського консульства надавали значну матеріальну допомогу болгарським політемігрантам. Сам С. М. Мирний віддавав третину своєї заробітної плати у фонд МОПР, а дружина Михайла Островського — голови радянського нафтового синдикату в Туреччині Лідія Островська збирала гроші, одяг, взуття для болгар-емігрантів²¹.

Г. Димитров з неослабною увагою стежив за роботою Константинопольського каналу зв'язку, високо цинив роль радянського консульства у Туреччині. В одному із своїх листів В. Коларову він писав, що через Стамбул болгарські товариші в Софії одержали його листа з адресами, явками і шифровкой. В іншому листі зазначалося, що «десятки болгар-комуністів перейшли кордон... Наші в Софії повинні негайно прислати свого представника для зустрічі (у Відень.— М. Д.)»²².

Дізнавшись, що С. М. Мирний звернувся з проханням до уряду СРСР відізнати його з Туреччини, Г. Димитров негайно прислав йому листа. «Я впевнений,— писав він,— що навряд чи знайдеться зараз інша людина, яка б з таким умінням і старанністю продовжила Вашу роботу. Чи не могли б Ви ще залишитися на декілька місяців у Стамбулі? Від імені БКП я Вас дуже прошу про це»²³.

Великого значення Г. Димитров надавав питанню єдності Болгарської компартії як в центрі, так і на місцях, тісному взаємозв'язку між ними.

В кінці квітня 1926 р. ЦК БКП і Представництво БКП направили у Стамбул Антона Іванова, який зайняв цю посаду. В його завдання входило налагодити зв'язок між Софійським бюро і Центральним Комітетом БКП, оскільки він міг встановити безпосередній контакт з Софією і Віднем.

В листі від 23 серпня 1926 р. Г. Димитров писав Антону Іванову, щоб він (Іванов.— М. Д.) вважав своє перебування на новому місці тимчасовим і був готовим в любий момент повернутися до Москви, якщо його розкриють. На всякий випадок йому слід подумати про те, чи зможе Борис Захарієв замінити його, якщо це буде необхідно, і очолити роботу з допомогою Дюстабанова²⁴.

У вересні 1926 р., за вказівкою Г. Димитрова, у Стамбул повернувся Янко Атанасов, який працював на залізниці в Одесі. Зайнявши посаду коменданта у радянському консульстві, він активно включився до роботи комісії по допомозі болгарським емігрантам.

Таким чином, з 1925 по 1927 рр. зв'язки БКП з Комінтерном і ВКП(б) значно розширились і сприяли успішній діяльності ЦК БКП, озброєнню болгарських комуністів ленінським вченням, програмними і тактичними принципами Комінтерну. Безпосередні контакти болгарських революціонерів з визначними партійними діячами ВКП(б) і Комінтерну під час конгресів і пленумів, знайомство з успіхами соціалістичного будівництва в нашій країні справляло величезний вплив на Болгарську Комуністичну партію в справі засвоєння теорії і практики більшовизму.

Вирішальну роль у цьому відіграло колективне Представництво БКП у ВККІ, яке очолювали в ці роки Г. Димитров та В. Коларов, і самовіддана праця сотень болгар-комуністів.

²¹ Там же, арк. 4

²² Там же, ф. 146, оп. 2, од. зб. 1574, арк. 1, 5.

²³ Спомени на Янко Атанасов, ф. 3, оп. 1, од. зб. 41, арк. 1.

²⁴ ЦПА при ЦК на БКП, ф. 146, оп. 2, од. зб. 1485, арк. 1.

Говоряться до надрукованого

НЕОБХІДНІ ДОПОВНЕННЯ

У № 11 «Українського історичного журналу» за 1971 р. була опублікована рецензія О. Т. Барішпольця на бібліографічний покажчик «Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970)». Позитивно оцінивши цю працю, рецензент висловив ряд слушних зауважень і порад. Враховуючи можливість перевидання покажчика, на нашу думку, доцільно зробити деякі додаткові зауваження та доповнення до рецензії.

Під № 2 у покажчику помилково вказано перевидання в Катеринославі в 1903 р. праці В. І. Леніна «Лист до товариша про наші організаційні завдання» (стор. 39).

Автор цих рядків, як і інші дослідники, вивчивши документи поліцейських органів, вважав, що ленінська стаття «друкувалась у березні 1903 р. в друкарні комітету»¹. Однак до появи покажчика в історико-партійній літературі не зустрічалося категоричних тверджень про її перевидання Катеринославським комітетом РСДРП. Додаткове вивчення архівних матеріалів та аналіз становища, яке створилося в Катеринославській соціал-демократичній організації в березні—квітні 1903 р., свідчать про протилежне. В зв'язку з тим, що Катеринославський комітет РСДРП очолили іскрівці, «економісти» почали активно боротися проти них. Наприкінці березня «економісти» Д. М. Брагінський і А. Л. Білявський викрали друкарню комітету, захопили і знищили набрані матеріали й готову продукцію. Тому задумане членами комітету перевидання праці «Лист до товариша...» здійснити не вдалося. З цього приводу начальнику катеринославського охоронного відділення, надсилаючи 9 травня 1903 р. директору департаменту поліції машинописну копію «Листа Леніна», повідомляв, що його «передбачалося віддрукувати у друкарні Катеринославського комітету РСДРП», але «в зв'язку з викраденням друкарні Д. Брагінським лист не був надрукований»².

Крім того, в покажчику не зазначено кілька перевидань творів В. І. Леніна в Катеринославі. Упорядники даремно не включили до книги перевидання Катеринославським комітетом ленінської праці «Новий фабричний закон», здійсненого на початку 1900 р. В передмові до покажчика вони зазначають, що відомості про перевидання цієї статті в Катеринославі, які містяться у витязі з огляду найважливіших дізнань, проведених у жандармських управліннях у 1900 р.³, «не підтверджуються іншими документами» (стор. 8). Насправді ж, крім згаданого документа, виявлено дані про зберігання соціал-демократом Є. Д. Зубакіним названої праці Ілліча, виданої Катеринославським комітетом, зафіксовані в слідчій справі Міністерства юстиції⁴. Є й докази від протилежного: знайдено ленінську книгу, в якій не вказано місце її видання⁵. Безперечно, поліція і слідчі органи мали змогу «de visu» розглянути речові докази. І якщо вони зафіксували факт виявлення праці «Новий фабричний закон», виданої саме в Катеринославі, то, зрозуміло, мали для цього незаперечні підстави.

У покажчику позначено, що ленінська листівка «До російського пролетаріату» була передрукована в Катеринославі та Києві (стор. 39). Проте в літературі вже

¹ История Екатеринославской социал-демократической организации, 1889—1903. Катеринослав, 1923, стор. 381; П. В а р г а т ю к. В. І. Ленін і Катеринославська більшовицька організація, Дніпропетровськ, 1961, стор. 40.

² ЦДАЖР СРСР, ф. ДП ОВ, 1898, од. зб. 5, ч. 8, л. И, арк. 65. Копія ленінського документа вміщена на арк. 66—72.

³ История Екатеринославской социал-демократической организации, стор. 176.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. МЮ ТК, 1900, од. зб. 11 374, арк. 296.

⁵ Там же, 1898, од. зб. 11 699, арк. 10; ф. ДП ОВ, 1898, од. зб. 5, ч. 8, л. Б, арк. 1—2, 43—44.

повідомлялося про її передрук на гектографі також в Олександрівську⁶. Це твердження ґрунтується насамперед на матеріалах, знайдених поліцією під час арешту членів Олександрівського комітету РСДРП у серпні 1904 р. Так, в описі речей, вилучених в аптекаря Я. Кравцова, перелічено брошури і листівки, видані ЦК РСДРП, Катеринославським, Одеським та Олександрівським комітетами, а також гектограф. Серед видань Олександрівського комітету названо 7 примірників гектографованої листівки «К русскому пролетариату»⁷. Хоч вона досі не знайдена, немає сумніву, що це — ленінський документ. Таке припущення підтвердив О. Ф. Малєєв, який у 1925 р. писав: «Олександрівський комітет передруковував статті Леніна з питань російсько-японської війни і поширював ці листівки в масах»⁸.

За існуючими даними, Н. К. Крупська надіслала ленінську листівку лише членам Катеринославського комітету РСДРП. Оскільки Олександрівський комітет був тісно зв'язаний з Катеринославським, розповсюджував багато його листівок, то, безперечно, одержав від нього і текст ленінської статті. В Олександрівську вона була перевидана не з друкованого примірника Катеринославського комітету, а з копії рукопису, надісланого Н. К. Крупською. Про це свідчать різні назви надрукованих у Катеринославі та Олександрівську листівок (катеринославське видання називалося «К российскому пролетариату»).

Під № 576 у покажчику помічене перевидання на Україні російською та українською мовами праці В. І. Леніна «До незаможним селянам України» під назвою «Обращение тов. Ленина к незаможным селянам Украины» без зазначення місця перевидання (стор. 79). Тут, безперечно, йдеться про документ, розмножений у друкарні «III Інтернаціонал» у Катеринославі в жовтні 1920 р. Примірник листівки зберігається в партархіві Дніпропетровського обкому КП України⁹. 1962 р. разом з фотокопією вона була опублікована¹⁰.

Упорядникам покажчика доцільно було б вивчити питання про ймовірність перевидання на Україні ряду інших творів В. І. Леніна. Зокрема, в 1904 р. в Катеринославі було знайдено примірники брошури «О тредьюнионизме и социализме». На деяких з них прізвище автора не вказувалося, а на інших стояло ім'я Леніна¹¹. Можливо, це було якесь місцеве (катеринославське, київське, одеське чи ін.) перевидання частини (глави) ленінської праці «Що робити?». В 1905 р. до рук катеринославської поліції неодноразово потрапляли листівки «Резолюция (и), принятая (ые) на 3-ем съезде РСДРП»¹². Оскільки серед більшовицьких видань, які доставлялися з-за кордону, така листівка не зустрічалася¹³, можна припустити, що це теж місцевий передрук одного чи кількох документів, взятих з «Повідомлення про III з'їзд РСДРП» або протоколів з'їзду. Член Катеринославської більшовицької організації М. М. Геншафт згадував, що 1917 р. видавництво «Звезда» передруковувало брошури і промови Ілляча¹⁴. О. Т. Барішполець вказав на випуск Катеринославським комітетом РСДРП(б) брошури «Большевики о земле», яка містила три ленінські праці. Можливо, дальші пошуки дадуть змогу зробити нові відкриття.

Випустивши покажчик, упорядники і Книжкова палата УРСР зробили корисну справу. Але їм необхідно продовжити роботу, щоб взяти на облік і опублікувати відомості про всі передруки праць В. І. Леніна на Україні.

П. Л. ВАРГАТЮК

⁶ П. Варгатюк. Паргії великої загін. В. І. Ленін і більшовицькі організації Катеринославщини, Дніпропетровськ, 1970, стор. 61.

⁷ Дніпропетровський обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. 9, оп. 1, од. зб. 2826, арк. 174—175; ф. Р-1684, оп. 7, од. зб. 119, арк. 66.

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3, од. зб. 299, арк. 25.

⁹ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 24, оп. 1, од. зб. 387, арк. 14.

¹⁰ В. И. Ленин и Екатеринославская большевистская организация. Документы и материалы, Днепропетровск, 1962, стор. 153—155.

¹¹ Матеріали по історії Катеринославської соціал-демократическої організації більшовиків і революційних подій 1904—1906 гг., Катеринослав, 1924, стор. 54—55; ЦДАЖР СРСР, ф. ДП ОВ, 1898, од. зб. 5, ч. 8, л. М., арк. 90—94; ДОДА, ф. 9, оп. 1, од. зб. 875, арк. 16—18.

¹² Матеріали по історії Катеринославської соціал-демократическої організації більшовиків, стор. 177—179, 185—186; ДОДА, ф. 11, оп. 1, од. зб. 466, арк. 474; ф. 9, оп. 1, од. зб. 1176, арк. 19.

¹³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 18, оп. 11, од. зб. 37 134, арк. 7—8.

¹⁴ М. Геншафт. Парти́йна експеди́ція.— «Літопис революції», 1930, № 1, стор. 217.

На допомогу викладачу історії

ВИВЧЕННЯ ПИТАНЬ КУЛЬТУРИ В 5—6 КЛАСАХ

«В людині все повинно бути прекрасним: і обличчя, і одяг, і душа, і думки»,— говорив великий російський письменник А. П. Чехов. Це і повинно розкриватись у процесі навчально-виховної роботи в школі. Особливо великі можливості щодо цього дають уроки, присвячені історії культури тієї чи іншої країни.

Починається вивчення цієї тематики в 5 класі. Конкретний учбовий матеріал про розвиток культури стародавнього світу допомагає підвести учнів до розуміння творчої, активної ролі народних мас у створенні матеріальних і духовних цінностей у далекому минулому. Оскільки учні відповідного віку ще мають слабо розвинуте абстрактне мислення при вивченні цих тем, необхідно максимально конкретизувати учбовий матеріал, широко використовуючи наочність: альбоми, картини, діафільми, кінофільми і т. п.

Під час вивчення теми: «Культура стародавнього Єгипту» необхідно в доступній для учнів формі підкреслити, що і тепер у нас викликає захоплення чудові витвори невідомих єгипетських зодчих, численні наукові відкриття. Урок супроводжується демонстрацією кадрів з діафільму «Стародавній Єгипет». Особливо звертаю увагу учнів на ті риси єгипетського мистецтва, які найбільш характерні для нього, найбільш повно відображають конкретно-історичну дійсність країни.

Єгипетському мистецтву притаманне перш за все розмір відображення, традиційність поз. Ця особливість наочно виявляється при співвідношенні відображень знаті та простих людей. Учні розглядають статуетки ремісників, рабів, воїнів і зображення фараонів і самі легко розрізняють представників панівних і експлуатованих верств.

Монументальні архітектурні споруди виступають на уроці перед учнями як свідок древньо-єгипетської деспотії, яка використовувала працю і саме життя сотень тисяч трудящих для зведення грандіозних гробниць та храмів.

Через епідіоскоп демонструю учням колонаду Карнакського храму. При цьому обов'язково підкреслюється п'ятикласникам величність і урочистість цієї споруди, підкреслюючи беззахисність і безпомічність рядової людини перед лицем богів і фараонів. Водночас підкреслюю, що ці витвори прославляють творчий геній народу стародавнього Єгипту, бо все це зроблено його руками. Так учні підводяться до розуміння того, що і мистецтво було одним із засобів утвердження панування рабовласників.

Уроки, присвячені вивченню культури стародавнього Сходу, також супроводжуються демонстрацією відповідних діафільмів.

Особливо велике значення має вивчення видатної культури стародавніх Греції та Рима.

Вивчення грецької культури V ст. до н. е. починається з ознайомлення школярів з розвитком фізичної культури, найвищим проявом

якого були знамениті олімпійські ігри. Спортивні змагання викликали інтерес у всій Греції, а олімпійські ігри перетворювалися у важливий фактор культурного зближення населення різних частин країни. Необхідно підкреслити, що спортивні змагання в стародавній Греції були засобом виховання сильних та загартованих громадян, які б могли захищати свою країну від ворогів, брати участь у захопленні чужих земель, а також тримати у покорі рабів. Підкреслюю, що у спортивних змаганнях могли брати участь тільки вільні, до того ж, які мали і певні кошти. Розповідь про олімпійські ігри проводжу з допомогою епідіоскопу. Пов'язуючи навчальний матеріал з сучасністю, протиставляючи завдання, які стояли перед спортивними змаганнями у рабовласницькому суспільстві з тими, що стоять перед фізичною культурою і спортом у нашої країни.

Під час вивчення теми «Архітектура і скульптура стародавньої Греції» використовуються кадри з діафільму «Культура стародавньої Греції», таблиці, картини. Відзначаю, що греки приділяли велику увагу будівництву храмів, які були головною прикрасою їх міст.

Пов'язуючи опис Акрополя з сучасністю, розповідаю, що 30 травня 1941 р. герой грецького народу Маноліс Глезос через Ерехтейон та підземний хід проник до Парфенону і зірвав фашистський прапор.

Для естетичного виховання учнів велике значення має розгляд зображення статуї «Дискобол» знаменитого скульптора Фідія, який зобразив спортсмена у русі. Особливо велике враження на учнів має скульптура Скопаса «Ніоба з дочкою». Щастя, багатство й чотирнадцять дітей мала Ніоба, жінка фіванського царя Амфіона, але не дякувала за це богам, які помстились жінці, знищивши 13 її дітей. Залишилась тільки молодша її донька, яка кинулась до матері й заховалась у неї. Горю зломиле горде серце Ніоби. «Хоч одну залиш мені»,— благає вона богів. Але і останню пронизує стріла. Скульптор зобразив момент, коли Ніоба хоче укрити від стріл свою молодшу доньку. Вираз відчаю на прекрасному чолі Ніоби, руки з покривалом, якими, мов крилами, мати намагається спасти своє дитя— все це підкреслює трагізм становища і в учнів викликає ненависть до насилля і несправедливості. Урок закінчується бесідою, в ході якої розкривається класовий характер грецького мистецтва.

Вивчення теми «Культура Європи в XV—XVII ст.» є важливим етапом в естетичному та атеїстичному вихованні школярів. Особливо це стосується уроку «Розквіт культури Італії». Учні повинні відчутти силу майстрів епохи Відродження. Починається урок з характеристики буржуазії, яка створила свою культуру. Потім розповідаю про творчість Леонардо да Вінчі, використовуючи кінофільм «Великі майстри епохи Відродження» (ч. I). Під час демонстрації кінофільма звертаю увагу на портрет Моччи Лізи «Джоконди» — звичайної флорентійської горожанки.

Знайомлячись з творчістю Мікеланджело, треба почати з аналізу історичної обстановки Італії початку XVI ст. Країна була роздробленою, а її багатства привертала увагу іноземних загарбників. Скульптор тяжко переносив долю своєї батьківщини і звертається до своїх співвітчизників мовою свого мистецтва. Цей невеликий вступ допомагає учням переосмислити релігійні сюжети, які лягли в основу багатьох творів геніального скульптора. Розглядаємо з учнями статуї «Давида», «Моїсея», «Скутого раба» — людей могутньої будови тіла, нескореного духа і волі.

Коли ми розглядаємо скульптуру «Раб, який рве кайдани», то перед тим як почати розповідати про цю скульптуру, запитує учнів:

«Що відбувалося в Італії в той час і що хотів майстер сказати своїм твором?» Учні приходять до думки, що Італія лишилась своєї незалежності, але в той же час художник закликає свій народ бути мужнім, переборювати страждання, боротися за визволення.

Потім переходжу до творчості великого Рафаеля, найулюбленішим сюжетом якого було зображення мадонни з немовлям. Художник у всіх своїх картинах цього жанру зумів об'єднати в образі жінки прекрасні почуття матері; він створив прекрасний гімн великої материнської любові.

На слідуєчих уроках демонструються останні дві частини кінофільму «Великі майстри епохи Відродження», після чого роблю висновки, в кінці проводжу бесіду: «Чому ми вважаємо прекрасними твори великих майстрів епохи Відродження».

Так на зразках культур різних епох учні поглиблюють і розширюють свою уяву про мистецтво, про боротьбу передових сил суспільства з релігійним впливом на культуру.

Ці уроки повинні вікликати в учнів, з одного боку, любов до прекрасного, а з другого — ненависть до гнобителів. Школярі повинні зрозуміти, що всі найвидатніші твори людства створені людиною.

Вони повинні зрозуміти, що у «світі багато сил великих, але сильніше за людину нема в природі нічого».

К. Й. УЛАНІВСЬКА

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ПРО ПРИНЦИП І ПРАКТИКУ ПОДІЛУ НА ГРУПИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

Початковим етапом охорони пам'яток археології є складання їх списків. Форма таких списків для пам'яток історії та культури розроблена в Інструкції, затвердженій Постановою Ради Міністрів УРСР за № 982 від 17 квітня 1950 р. Згідно з Положенням про охорону пам'яток культури, також затвердженим Постановою Ради Міністрів УРСР, передбачається складання двох основних списків пам'яток: загальносоюзного і республіканського значення.

Практичне здійснення цих заходів наштовхується, однак, на цілий ряд серйозних труднощів. Обговорення цього питання широкими колами науковців, працівників культури, юристів (початок такої дискусії, до речі, вже покладено)¹ дасть можливість виробити принципи поділу пам'яток археології на групи чи категорії з точки зору потреб їх реєстрації, обліку та охорони.

Це завдання, покладене в 1950 р. Урядом України на створювану при АН УРСР Науково-методичну раду, не було виконане. Тепер складання списків пам'яток культури на Україні, в тому числі й археологічних, здійснює, головним чином, Науково-методичний відділ Міністерства культури УРСР. Списки пам'яток, складені у районах і областях за завданням міністерства, затверджуються виконкомом Рад і подаються через Міністерство культури до Ради Міністрів для взяття на державний облік і охорону зазначених об'єктів.

У 1965 р. за поданням Міністерства культури з участю Інституту археології АН УРСР 142 пам'ятки археології взяті на державний облік, як об'єкти республіканського значення.

Останнім часом Науково-методичний відділ Міністерства культури передав для рецензування до Інституту археології та Українського товариства охорони пам'яток історії і культури ще два списки: один включає пам'ятки союзного, а другий — республіканського значення. Обговорення цих списків викликало гостру дискусію, зокрема між науковцями Інституту археології та працівниками Міністерства культури. Обидва списки негативно оцінені також і археологічною секцією Товариства. Суперечки йдуть, головним чином, з приводу поділу пам'яток археології на групи «союзного» і «республіканського» значення. Власне такого поділу ще не існує. Він ніким на Україні ще по-справжньому не розроблявся і ніде не обговорювався. З цього приводу є, щоправда, роз'яснення Міністерства культури СРСР про виділення пам'яток «загальносоюзного» значення, але воно, як нам здається, лише вносить дезорієнтацію. Згідно з цим роз'ясненням до пам'яток союзного зна-

¹ В. І. Акуленко. Про наукові критерії визначення й оцінки пам'яток історії та культури.— «УІЖ», 1971, № 6.

чення належать об'єкти, що мають «велике наукове значення, зокрема ті, що дали назви окремим культурам». При такому підході до класифікації пам'яток, на жаль, не враховується цілий ряд інших характеристик, а саме: сучасний стан пам'ятки, наявність чи відсутність наземних ознак споруд, придатність для дальших досліджень, глибина залягання культурного шару і т. п., тобто саме тих ознак, на які передусім слід зважати при організації охорони об'єктів.

Адже часто-густо пам'ятка, що має велике (світове) наукове значення, ніякої охорони не потребує, бо повністю вже розкопана і як польовий об'єкт просто не існує (Куль-Оба, Черняхівський могильник, Мар'янівська стоянка тощо). І навпаки, кожний ще не розкопаний курган чи городище при науковому дослідженні можуть стати в науковому відношенні визначною пам'яткою. Якщо ж дотримуватися букви назване роз'яснення, такий об'єкт має лишатися серед пам'яток нібито «другого сорту»*.

На наш погляд, не можна вважати правильним підхід до питання поділу археологічних пам'яток України, якщо він призводить до плутанини в класифікації і стає на перешкоді в практичній діяльності на місцях. Характерним прикладом такої плутанини є вже згадувані вище списки, подані на рецензування. За поданням областей, до першого з них (пам'яток загальносоюзного значення) внесено 140 археологічних об'єктів різних епох. При чому, 59 пунктів, включених до цього списку, уже були раз затверджені як пам'ятки республіканського значення. В багатьох областях**, очевидно, зовсім не розуміючи поставленого завдання, тепер просто наново переписали старий список «республіканських» пам'яток, створивши в такий спосіб список «союзних».

Через відсутність чіткого поділу пам'яток на групи до списків поряд з справді важливими в науковому відношенні об'єктами, які в першу чергу потребують охорони, потрапили пам'ятки менш значні, випадкові (Дідова Хата, Табаки, Кринички, Журавка), а також об'єкти, що як польовий пункт уже не існують (Володимирівка, Аккаржа). В Києві на охорону чомусь взято «культурний шар» в цілому, а не якісь конкретні об'єкти.

А в деяких областях надто захопилися виділенням об'єктів «союзного» значення. Так, наприклад, в Одеській області до цього списку внесено 21 об'єкт, тоді як у сусідніх областях (Миколаївській і Кіровоградській), де відомо ніяк не менше аналогічних пам'яток, їх записано лише по кілька. Деякі області (Донецька, Тернопільська), якщо вірити спискам, взагалі не мають важливих археологічних цінностей.

Подібні хиби бачимо і в другому списку, де перелічено об'єкти республіканського значення. Тут також поряд з важливими пам'ятками археології значаться об'єкти, вже повністю розкопані (Василівські могильники на Дніпрі, стоянка Гард на Південному Бугу та ін.). На місці ж, яке пропонується взяти на державний облік та охорону, вже фактично нічого не лишилося.

Дуже часто до списків внесено лише частину пам'яток (курганів, городищ), а решту об'єктів того ж виду і значення в такому ж стані збереження чомусь на облік не взято.

І в списках цієї категорії не витримано будь-якої кількісної співрозмірності між даними різних областей: наприклад, у Херсонській об-

* Характерний приклад: курган Товста могила — пам'ятка світового значення, але до 1971 р., тобто до розкопок він значився серед об'єктів «місцевого» значення.

** Вінницька, Волинська, Київська, Миколаївська, Ровенська, Харківська, Херсонська та ін.

ласті лічиться 279 об'єктів, а в Миколаївській і Запорізькій, розташованих поруч,— лише 6 і 5.

Структура нових списків складна і незручна в користуванні. Вона зовсім не відповідає побудові списку, вже затвердженого Постановою Уряду в 1965 р., де пам'ятки археології, історії і мистецтва розподілено на окремі списки. Здавалося б, при взятті нових пам'яток на республіканський облік доцільно продовжити вже почату нумерацію.

Отже, очевидно, що принципи складання списків пам'яток археології на Україні вимагають серйозного перегляду і вдосконалення. Складання окремих списків, як і поділ пам'яток археології на категорії, слід провадити в тісному зв'язку з усіма іншими заходами щодо їх обліку та охорони — виділенням охоронних зон, встановленням охоронних знаків, регламентацією земляних робіт у цих місцях. Комплексне вирішення всіх цих проблем якраз і вимагає створення єдиної класифікації, яка відповідала б усім аспектам охоронних заходів. Створюючи таку класифікацію, не можна, нарешті, забувати й того ступеня уваги, яка приділяється суспільством і державою зберіганню кожного археологічного об'єкту: на дослідження, захист від руйнувань, реставрацію і пропаганду пам'яток виділяються великі кошти.

Нам здається, що на Україні доцільно встановити три категорії археологічних пам'яток:

I. Пам'ятки важливого наукового значення, що мають наземні об'єкти, штучні чи природні. Це, головним чином, заповідники і заповідні території, де працює штат науковців і наглядачів. Всі земляні роботи, крім розкопок, в зоні заповідників (завжди точно окресленій у відповідній постанові Уряду) забороняються. Тут встановлюються знаки-пам'ятники за індивідуально розробленими в кожному окремому випадку проектами.

II. Археологічні пам'ятки, що мають наземні ознаки — городища, кургани, кам'яні монументи, а також поселення і могильники з розкритими розкопками, що експонуються на місці. Навколо пам'яток цієї категорії обласні відділи культури визначають охоронні зони, де без відома археологів забороняється провадити будь-які земляні роботи. Тут встановлюють типові дошки-знаки за зразками, затвердженими Міністерством культури, Інститутом археології і Товариством охорони пам'яток історії та культури.

III. Пам'ятки без наземних ознак, що залягають в ґрунті на різній глибині — стоянки, поселення, плоскі могильники тощо. В районі цих об'єктів допускається обмежений обсяг земляних робіт, які не спричинюють руйнування культурного шару (неглибока оранка). До пам'яток цієї категорії можуть бути зараховані також об'єкти, які вже повністю розкопані і не потребують охорони в полі.

На загальносоюзний облік доцільно брати лише пам'ятки першої категорії та, можливо, об'єкти, що мають велике значення з наукової точки зору, хоч як польовий об'єкт уже й не існують. Пам'ятки другої і третьої категорій слід очевидно вносити до списків республіканського і місцевого обліку.

Створення науково обґрунтованої, перевіреної практикою класифікації археологічних пам'яток України, безперечно, великою мірою сприятиме поліпшенню їх охорони і зберігання.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Наш календар

ВИДАТНИЙ РАДЯНСЬКИЙ ІСТОРИК Б. Д. ГРЕКОВ

21 квітня 1882 р. в Миргороді на Полтавщині. Любов до рідного краю він проніс крізь усе життя. Недарма проблеми давньої історії України завжди займали велике місце в його творчих планах. У 1901 р. Борис Дмитрович закінчив Радомську гімназію і вступив до Варшавського університету, а в 1905 р.¹ перевівся до Московського. Здобувши вищу освіту в 1907 р., він проходить в Петербурзі курс «підготовки до професорського звання». 1908 р. почав виступати в науковій пресі.

Ще на студентській лаві Б. Д. Греков прочитав «Капітал» К. Маркса і прийняв ідеями основоположників наукового комунізму.

В дореволюційних працях Грекова відчувається вплив історичного матеріалізму; зразу ж після революції він активно включився в будівництво нової радянської науки, основаної на марксистському методі й світогляді.

Перший етап творчої роботи Б. Д. Грекова зв'язаний з Великим Новгородом. 20 статей у «Російському біографічному словнику» про маловідомих новгородських діячів XIII—XV ст. та інші публікації привернули увагу тогочасної наукової громадськості до молодого вченого².

1914 р. Б. Д. Греков захистив у Петербурзькому університеті магістерську дисертацію під назвою: «Новгородский дом св. Софии (опыт изучения организации и внутренних отношений церковной вотчины)». 1926—1927 рр. видає двотомну працю «Очерки по истории хозяйства Новгородского Софийского дома XVI—XVII вв.». Одночасно він публікує цілий ряд статей, присвячених економічній історії середньовічного Новгорода («Помещичье хозяйство в XVI—XVII вв. в Новгородской области», «Новгородские бобыли в XVI—XVII вв.», «Итоги научной обработки новгородских писцовых книг», «План части Новгорода конца XVII века» та ін.).

Знайомство з марксизмом дозволило Б. Д. Грекову досліджувати російський феодалізм зовсім з інших позицій, ніж це робилося в буржуазній науці. Як відомо, переважна більшість науковців XIX ст. взагалі заперечувала наявність феодальної системи на Русі.

Вивчення Б. Д. Грековим давньоруського феодалізму неминуче вийшло за рамки суто новгородської тематики і логічно привело його до найскладнішої проблеми — початків феодальної формації на Русі.

1934 р. Б. Д. Греков виступив у Державній академії історії матеріальної культури з доповіддю «Рабство и феодализм в древней Руси», рішуче стверджуючи феодальний характер Київської держави і заперечуючи рабовласницьку теорію. 1935 р. вийшла з друку його монографія «Феодальные отношения в Киевском государстве» — один з класичних творів радянської історіографії. Вона справила велике враження на наукову громадськість і стала поворотним пунктом у розвитку науки. В 1939 р. вийшло третє видання цієї книги під новою назвою «Киевская Русь» (що точніше відповідала новому її змісту). Праця витримала ще чотири видання (в 1944, 1949, 1953, 1959 рр. — останнє — чотиритомною збіркою творів). Її було перекладено багатьма мовами, зокрема українське видання «Київська Русь» вийшло в Києві 1951 р.

Праці, присвячені Київській Русі, висунули Б. Д. Грекова в перші ряди радянських істориків. 1934 р. його обрано членом-кореспондентом, а через рік — дійсним членом АН СРСР. З 1937 р. по 1953 р. він — директор Інституту історії АН СРСР.

¹ В. И. Шунков. Борис Дмитриевич Греков (Творческий путь). — Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия, М., 1952; його ж. Борис Дмитриевич Греков (1882—1953). — Б. Д. Греков. Избранные труды, т. 1, М., 1957.

² Борис Дмитриевич Греков. Материалы к библиографии ученых СССР. Серия «История», вып. 2, М.—Л., 1947; Список научных работ акад. Б. Д. Грекова. — Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия.

Глибока розробка давньоруського феодалізму дозволила Б. Д. Грекову широко узагальнити історичний процес з необхідною хронологічною перспективою. 1940 р. він публікує книгу «Главнейшие этапы в истории крепостного права в России». Тоді ж починає спеціально цікавитися історією Золотої Орди і в 1941 р., разом з відомим ленінградським ученим-сходознавцем Ю. Якубовським, публікує монографію «Золота Орда» (друге, розширене видання вийшло в 1950 р. під назвою «Золотая Орда и ее падение»).

1939—1940 рр. Б. Д. Греков видав серію праць, присвячених західноукраїнській тематиці: «Далекое прошлое Западной Украины», «Древнейшие судьбы Западной Украины», «Древнейшие судьбы славянства в Прикарпатских областях» та ін. Дослідження історії селянства Галичини XIII—XV ст. (на підставі Вислицького статуту) стало складовою частиною капітальної праці «Крестьяне на Руси» (в першому виданні цієї книги розділ, присвячений Галичині, займає 140 с.).

Початок Великої Вітчизняної війни радянського народу проти фашистської Німеччини поставив перед істориками нові завдання: стати на передній край в ідеологічній боротьбі проти фашизму. 1944 р. Б. Д. Греков, керуючи Інститутом історії СРСР, працював і директором Інституту історії матеріальної культури (ІМК) АН СРСР, розробляв актуальні питання часу. В галузі давньої історії злободенним завданням було викриття ворожих нашому народові, фальсифікаторських концепцій, взятих на озброєння фашистською ідеологією, зокрема, теорії норманізму та багатьох інших, що прагнули принизити далеке минуле східного слов'янства.

В ці роки Б. Д. Греков публікує дві праці: «Борьба Руси за создание своего государства» (1942 р.) та «Культура Киевской Руси» (1944 р.).

Після закінчення війни Б. Д. Греков продовжує плідно працювати. 1946 р. його увільнено від обов'язків директора ІМК'у і призначено директором Інституту слов'янознавства АН СРСР, обрано головою Відділення історії та філософії АН СРСР, яким він керував до останнього дня свого життя. Цього ж року Б. Д. Греков видав книгу «Крестьяне на Руси до XVI ст.», в якій, вивчаючи юридичні документи («Руська Правда», Вислицький статут, Псковська судна грамота, юридичні кодекси Московської Русі і т. д.), продемонстрував метод всебічного соціально-економічного дослідження.

В післявоєнні роки Б. Д. Греков опублікував ґрунтовні праці про Винодольський статут («Винодол. Винодольский статут об общественном и политическом строе Винодола», 1948 р.), Полицький статут («Полица. Опыт изучения общественных отношений в Полице XV—XVII вв.», 1951 р.), Польську правду («Польская правда. Опыт изучения общественного и политического строя Польши XIII ст. по Польской Правде»).

Б. Д. Греков мріяв зайнятися порівняльним вивченням пам'яток права різних слов'янських країн. Але цьому задумові не судилося здійснитися: 9 вересня 1953 р. вченого не стало.

Протягом своєї багатогранної наукової діяльності Б. Д. Греков велику увагу приділяв проблемам історіографії. Його перу належить серія праць, присвячених історичним поглядам основоположників марксизму-ленінізму: «Энгельс и проблема родового строя у восточных славян» (1936), «Ленин и историческая наука» (1944) та ін.

Б. Д. Грековим написано чимало статей про істориків різних часів, а також про Нестора Літописця і С. Жебелюва, ряд критичних виступів проти М. М. Покровського, істориків-норманістів тощо. Йому належать також узагальнюючі історіографічні огляди, присвячені успіхам радянської історичної науки, зокрема, у зв'язку з 20-річчям і 30-річчям Жовтневої революції.

Великі заслуги Б. Д. Грекова в галузі публікації історичних джерел, редагуванні численних наукових видань («Исторические записки», «Исторический архив» та ін.), педагогічній діяльності.

Багатогранною і плідною була його державна та суспільно-громадська діяльність. У 1925 р. ленінградці обрали його членом Василеострівської районної Ради депутатів трудящих, а в 1926 р. — депутатом Ленінградської міськради. 1946 р. він — депутат Московської міськради і Верховної Ради РРФСР 2-го скликання, в 1950 р. його обрано депутатом Верховної Ради СРСР 3-го скликання.

Борис Дмитрович був одним із засновників і членом Президії Радянського комітету захисту миру³, членом Слов'янського комітету, Всесоюзного товариства культурних зв'язків з закордоном. Його було обрано членом Болгарської та Польської Академії наук, почесним доктором Празького університету. Це — визнання видатних заслуг Бориса Дмитровича Грекова як ученого світового масштабу.

М. Б.

³ «Правда», 11 вересня 1953 р.

В. Л. МОДЗАЛЕВСЬКИЙ ЯК ІСТОРИК УКРАЇНИ

Вивчаючи історію України XVII—XVIII ст., особливо історію Лівобережжя, не можна обійти наукової спадщини Вадима Львовича Модзалевського — видатного архівіста,

знавця історії, побуту та мистецтва України тих часів. Він залишив помітний слід в українській історіографії, однак його доробок досі не став предметом ґрунтовного дослідження. Кілька стислих статей, переважно довідкового характеру¹, написали сучасники вченого. Ім'я В. Л. Модзалевського побіжно згадується також у виданнях останніх років².

В. Л. Модзалевський народився 28 березня (9 квітня) 1882 р. в м. Тбілісі в сім'ї педагога. Освіту здобув у 1-му кадетському корпусі і Миколаївському військово-інженерному училищі в Петербурзі. З 1902 р. підпоручик Модзалевський служив у Києві в 14-му саперному батальйоні³, солдати якого в листопаді 1905 р. взяли участь у збройному повстанні на чолі з Б. П. Жаданівським. У 1906 р. від військової організації есерів Модзалевський увійшов до складу «Київського військового колективу» — об'єднаного органу військових організацій РСДРП і партії есерів, розповсюджував серед солдатів революційну літературу, брав участь у виданні нелегального органу військової організації РСДРП «Голос солдата». В ніч на 1 листопада 1906 р. його було заарештовано і відправлено до Косого Капоніру. Однак через тиждень Модзалевського звільнили, оскільки під час обшуку на квартирі поліції не вдалося виявити речових доказів його революційної діяльності. Незабаром він влаштувався вихователем 1-го кадетського корпусу у Петербурзі, а 1911 р. — його звільнили в запас у чині капітана⁴.

Оскільки В. Л. Модзалевський виявив себе здібним науковцем ще під час служби в армії, його було запрошено на посаду керуючого справами Чернігівської архівної комісії і водночас обрано завідуючим Чернігівським музеєм української старовини ім. В. В. Тарновського. Він відредагував 9, 10 та 11 випуски «Трудов Чернігівської губернской ученой архивной комиссии», а 12-й випуск укомплектовано зібраними ним матеріалами. Як слушно зазначає М. Ткаченко, завдяки діяльності В. Л. Модзалевського Чернігівська архівна комісія посіла визначне місце серед інших дореволюційних наукових установ⁵.

Після повалення самодержавства В. Л. Модзалевський брав активну участь у громадській роботі, зокрема очолював лекційну комісію Чернігівського губвиконкому, на курсах для вчителів читав лекції з історії України, заснував Комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва⁶.

1918 р. В. Л. Модзалевський переїхав до Києва, де займався впорядкуванням архівної справи на Україні, наполегливою дослідницькою роботою. Його було обрано секретарем Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук, членом Археографічної комісії УАН, Комісії для вивчення західно-руського права, головою Комісії для складання біографічного словника діячів української науки і культури. Водночас він був секретарем редакції журналу «Наше минуле»⁷. Однак влітку 1920 р. напружена організаційна й наукова робота була перервана хворобою, а 3 серпня 1920 р. В. Л. Модзалевського не стало.

Свій шлях в історичній науці В. Л. Модзалевський почав дослідженнями в галузі генеалогії і геральдики, використовуючи їх дані для розробки певних історико-культурних тем, а не задоволення вузькостанових інтересів дворянства. Ця тенденція знайшла вияв уже в перших публікаціях молодого історика про П. Полуботка та І. Чарниша⁸.

¹ Ф[едір] Е[рнст]. В. Л. Модзалевський. Збірник секцій мистецтв Українського наукового товариства у Києві, т. I, К., 1921, стор. 132—133; В. Л. Модзалевський. Гути на Чернігівщині (Передмова М. Біляшівського), К., 1926, стор. 6—7; М. Ткаченко. З нової історіографії Чернігівщини.— Чернігів і Північне Лівобережжя, К., 1928, стор. 493—499 та ін.

² Очерки истории исторической науки в СССР, т. III, М., 1963, стор. 654; Историография истории СССР, М., 1971, стор. 443.

³ ЦДВІА СРСР, ф. 314, оп. 1, од. зб. 245, арк. 1 зв., 2; В. В. Руммель. Модзалевские, Спб., 1902, стор. 15—17.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 275, оп. 1, од. зб. 945, арк. 32 зв., 55—56, 192 і зв., 313—314; ЦДВІА СРСР, ф. 314, оп. 1, од. зб. 245, арк. 2—3.

⁵ М. Ткаченко. Назв. праця, стор. 497.

⁶ «Черниговская земская газета», 28 березня та 17 листопада 1917 р.

⁷ Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві, К., 1919, стор. 2; М. Ткаченко. Назв. праця, стор. 497; «УІЖ», 1971, № 7, стор. 127—128.

⁸ В. Модзалевський. Павел Леонтьевич Полуботок.— Русский биографический словарь, Спб., 1903; «Киевская старина», 1904, № 3, т. XXXIV, отд. I, стор. 315—347; № 4, т. XXXV, отд. I, стор. 1—35; № 5, т. XXXV, отд. I, стор. 193—230.

Довгий час історик нагромаджував матеріали з генеалогії українських старшинських родин, на основі яких впорядковано п'ять томів. Чотири з них вийшли в світ протягом 1908—1914 рр. (п'ятий залишився в рукопису). На сторінках «Малоросійського родословника» вміщено 236 родоводів⁹. Завдяки використанню великої кількості архівних джерел це видання й нині має важливе наукове значення.

1914 р. історик у співавторстві з В. К. Лукомським видав «Малоросійський гербовник»¹⁰. Щоправда, ця назва дещо не відповідає змістові праці, оскільки в ній розповідається лише про герби (близько 400) чернігівського дворянства. Ця книга досі є незамінною для фахівців та музейних працівників.

В. Л. Модзалевський був також відомим архівознавцем. Він відредагував кілька збірок документів, зокрема актові книги Стародуба й Полтави другої половини XVII ст., матеріал яких дає змогу довідатися про певні сторони громадського життя та соціально-економічних відносин в українських містах тієї доби¹¹. Історик продовжив розпочате О. М. Лазаревським видання «Щоденника Якова Марковича» — важливого джерела з історії господарства і побуту України першої половини XVIII ст., видрукувавши 1913 р. четверту частину «Щоденника»¹².

Важливе наукове значення мають опубліковані В. Л. Модзалевським «Матеріали по истории освобождения крестьян»¹³, що висвітлюють хід підготовки та проведення реформи 1861 р. на Чернігівщині. На особливу увагу заслуговують витяги з журналів засідань дворянського губернського Комітету в справі владштування та поліпшення побуту поміщицьких селян за 1858—1859 рр. Вони чудово ілюструють відоме положення В. І. Леніна про те, що «...боротьба кріпосників і лібералів...була боротьбою всередині пануючих класів, здебільшого всередині поміщиків. Боротьбою виключно за міру і форму поступок»¹⁴.

В. Л. Модзалевський був добре обізнаний з приватними документальними зібраннями, оскільки, наприклад, листування, що зберігалось у родинних архівах, давало змогу зрозуміти класові відносини, соціальну психологію та побут старшини¹⁵.

Особливе значення В. Л. Модзалевський приділяв вивченню історичної біографії: «Вивчення будь-якої епохи,—твердив він,—можливе тільки при докладному вивченні біографії її діячів»¹⁶. Отже, можна говорити, що історик перебільшував роль особи в історії. Проте представників української старшини він змальовує без будь-якої ідеалізації¹⁷.

Протягом багатьох років історик досліджував життєпис Р. Ракушки-Романовського¹⁸. Ця його робота увійшла до скарбниці української історіографії, допомігши вирішити питання про автора «Літопису Самовидця». В. Л. Модзалевський, зіставивши відомості про життя та діяльність Р. Ракушки-Романовського з подіями, описаними Самовидцем, дійшов висновку, що «автором літопису міг бути ніхто інший, як Роман Ракушка»¹⁹. М. Ткаченко та В. Романовський погоджуються, що В. Л. Модзалевський фактично знав ім'я автора «Літопису Самовидця», але опублікувати наслідки свого дослідження йому завадила передчасна смерть²⁰.

Хоча В. Л. Модзалевський дещо недооцінював значення антифеодальної боротьби селянства, однак його увагу привертала прояви антифеодального протесту, зокрема судові процеси над поневоленим козацтвом, яке намагалось відстояти свої

⁹ В. Л. Модзалевський. Малоросійський родословник, т. I, К., 1908; т. II, К., 1910; т. III, К., 1912; т. IV, К., 1914.

¹⁰ В. К. Лукомський, В. Л. Модзалевський. Малоросійський гербовник с рисунками Егора Нарбута, Спб., 1914.

¹¹ В. Л. Модзалевський. Отрывки из Стародубовской месной книги за 1664—1673 гг., Чернигов, 1911; В. Л. Модзалевський. Актовая книга Стародубского городского уряда. 1693 года. Чернигов, 1914; В. Л. Модзалевський. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Издание Полтавской архивной комиссии, вып. I, Чернигов, 1912; вып. II, Чернигов, 1912; вып. III, Чернигов, 1914.

¹² Жерела до історії України-Руси, т. XXII, Львів, 1913.

¹³ «Труды ЧГУАК», вып. 9, Чернигов, 1912.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 90—91.

¹⁵ В. Л. Модзалевський. Матеріали по истории Малороссии. Письма к И. П. Забеле и его вдове (1687—1713), вып. I, Чернигов, 1912; «Труды ЧГУАК», вып. 11, Чернигов, 1915; В. Модзалевський. З старого листування (без вихідних даних).

¹⁶ «Труды ЧГУАК», вып. 12, ч. 1, Чернигов, 1917—1918, стор. 3—4.

¹⁷ «Киевская старина», 1904, № 5, т. XXXV, отд. I, стор. 213.

¹⁸ «Труды ЧГУАК», вып. 10, Чернигов, 1913, стор. 17—55; Записки Історико-філологічного відділу УАН, кн. I, К., 1919; кн. II—III, К., 1920.

¹⁹ М. І. Марченко. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.), К., 1959, стор. 44.

²⁰ М. Ткаченко. Назв. праця, стор. 497; В. Романовський. Хто був Самовидець? — «Україна», 1925, № 5, стор. 61.

права. У ряді праць історик показав реакційно-гнобительську політику царизму на Україні, викривав дії російських феодалів. Не ідеалізував він і гетьманську владу. Це засвідчує, зокрема, його розвідка про наказного гетьмана Полуботка, який, на думку вченого, прагнув лише до особистого збагачення²¹. В. Л. Модзалевський цікавився також адміністративним устроєм, судовою, фінансовою та військовою справою України XVII — першої половини XVIII ст.²²

Історик одним з перших почав вивчати розвиток української мануфактури²³.

Протягом усього свого життя В. Л. Модзалевський цікавився старовинним українським мистецтвом. У «Малороссийском родословнике» він вмістив 130 портретів представників української старшини, чимало з яких були репродуковані вперше, до того ж, згодом частина портретів пропала і до наших днів не дійшла. В останні роки життя В. Л. Модзалевський готував до друку спеціальне видання українського портрету. Його увагу привертало і прикладне мистецтво України. Так, він першим у радянській період звернувся до історії художньої обробки металів, зокрема, золотарства. Змістовна праця «Основні риси українського мистецтва»²⁴ показує його самобутній розвиток від часів Київської Русі. Щоправда, не на всі поставлені питання автор дав правильні відповіді, а соціально-економічну базу розвитку українського мистецтва висвітлив слабо.

Оцінюючи наукову спадщину В. Л. Модзалевського, слід пам'ятати вислів В. І. Леніна про те, що «про історичні заслуги судять не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали нового в порівнянні з своїми попередниками»²⁵. Хоча В. Л. Модзалевський був далеким від марксистсько-ленінського розуміння історії, однак його праці, написані на широкій архівній базі, і сьогодні зберігають велике наукове значення, оскільки дають досить виразну картину життя українського суспільства другої половини XVII — першої половини XVIII ст.

О. Б. КОВАЛЕНКО

²¹ «Киевская старина», 1905, № 4 т. LXXXIX, отд. II, стор. 41—43; № 9, т. XC, отд. II, стор. 115—119; В. Модзалевский. Павел Леонтьевич Полуботок, Спб., 1903, стор. 68—70.

²² Записки історично-філологічного відділу УАН, кн. 1, К., 1919, стор. LCIV—LCV; В. Модзалевский. Письмо генерального писаря Семена Савича к гетьману Ивану Скоропадскому.— «Черниговская земская газета», 31 січня 1917 р., стор. 19; «Труды ЧГУАК», вып. 10, Чернигов, 1913; вып. 11, Чернигов, 1915.

²³ Вадим Модзалевский. Гути на Черпигівщині, К., 1926.

²⁴ В. Модзалевский. Основні риси українського мистецтва. Малюнки: Павли Діденко, Чернівці, 1918.

²⁵ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 2, стор. 173.

ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ

(До 350-річчя від дня смерті)

У цей період козацьке військо, в якому налічувалося кілька десятків тисяч чоловік, не тільки боролася проти польських поневолювачів, відбивало напади турків і татар, а й здійснювало переможні сухопутні й морські походи на татарські й турецькі володіння. Ці походи підірвали військовий престиж Туреччини, розвіяли міф про її непереможність.

Саме в часи розквіту воєнної слави козацтва розгорнулася діяльність видатного полководця і політичного діяча П. Конашевича-Сагайдачного, за походженням, ймовірно, дрібного українського шляхтича, який народився (рік народження невідомий) в с. Кульчицях у Галичині (нині — Самбірського району Львівської області). В 70—80-х роках XVI ст. вчився у відомій Острозькій православної школі, а наприкінці XVI ст. вступив до запорізького козацтва. Розумний, освічений, надзвичайно хоробрий, енергійний, із залізною волею, він користувався великою популярністю серед козаків і неодноразово обирався гетьманом Запорізької Січі. Представник правлячих кіл Я. Собеський характеризував Сагайдачного як людину «рідкісної мудрості і зрілого судження в ділах», «дотепну в словах і вчинках», «просту способом життя і звичками», дуже сміливу і мужню, яка «шукала небезпек, зневажала життя» і була «першою в нападі, а у відступі останньою».

Під керівництвом Сагайдачного козаки здійснили ряд успішних походів проти султанської Туреччини і Кримського ханства, на міста Малої Азії, околиці Констан-

В XVI—XVII ст. з середовища українського козацтва вийшов ряд талановитих полководців, які відіграли велику роль у боротьбі проти турецько-татарських загарбників. Серед них виділявся гетьман П. Конашевич-Сагайдачний.

тинополя, а в 1616 р.— на Кафу. В цій добре укріпленій фортеці перебував турецький беглер-бег (губернатор) з великим гарнізоном, адже в той період Кримське ханство перебувало у васальній залежності від Туреччини. На великому невільницькому ринку Кафи татари продавали полонених українців, росіян, поляків. Козацьке військо, спустившись на чайках по Дніпру в Чорне море, обігнуло Кримське узбережжя і, знищивши 14-тисячний турецький гарнізон, визволило з неволі багатьох полонених християн. За словами ректора Київської братської школи Саковича, «сам цісар турецький», довідавшись про напад козаків на Кафу, «був у великому страху».

Заснована 1617 р. в Західній Європі «Ліга християнської міліції», яка мала на меті розгромити султанську Туреччину, покладала великі надії на Сагайдачного і українських козаків, які вступили до неї.

Сагайдачний вважав головним ворогом України султанську Туреччину, яка загрожувала фізично винищити український народ. Сакович підкреслював, що козацький гетьман «пилно то стеріг, щоб не було війни християн з християнами, але тільки з поганями» (магометанами.— К. Г.).

Відбиваючи інтереси верхівки козацтва і старшини, протягом тривалого часу Сагайдачний проводив компромісну, угодовську політику щодо шляхетської Польщі і разом з магнатами та шляхтою намагався обмежити козацький реєстр, включаючи до нього лише заможних козаків. Це викликало незадоволення низів, внаслідок чого його неодноразово скидали з гетьманства.

Сагайдачному і старшині, яка сподівалася на розширення прав заможного козацтва (адже 1618 р. польський сейм, зокрема, пообіцяв дозволити православним вільне богослужіння і заборонити будь-яке релігійне насильство), вдалося завербувати частину козаків для походу на Москву разом з польським королем Владиславом — претендентом на російський престол. Обіцянки сейму залишилися на папері, але мали певний вплив на козацтво, сприяючи поширенню серед його заможних верств угодовських настроїв. Можна частково погодитися з думкою відомого російського дореволюційного історика П. Жуковича, що «похід Сагайдачного під Москву був певною мірою куплений ціною сеймової конституції 1618 р. «о религии греческой» — першої сприятливої для православних конституції після їх переможних сеймових успіхів в епоху рокош»¹.

Участь українських козаків у поході на Москву пояснювалася, можливо, й ворожим ставленням частини українського козацтва до уряду Михайла Федоровича, дипломати якого в цей час підтримували відносини з Туреччиною і Кримом, спонукаючи їх орди нападати на Річ Посполиту², що загрожувало українським землям. Навіть донські козаки в період підготовки походу на Москву через отамана Б. Юміна і осавула А. Гаврилова передали Владиславу заяву про те, що хочуть йому «правдою служити і прямить»³. Пізніше вони заявляли про підтримку планів Владислава щодо продовження війни.

Але основна маса українського козацтва була незадоволена загарбницькою політикою шляхетської Польщі щодо Російської держави. Виник навіть план спільно з донськими козаками звернутися до польського короля з проханням жити в мирі з московським царем Михайлом Федоровичем і повернути Росії Смоленськ, захоплений польсько-шляхетським військом⁴. Про невдоволення українських козаків антиросійською політикою Речі Посполитої свідчило й те, що після походу на Москву багато з них не захотіло повертатися під владу шляхетської Польщі. Так, полк козаків, очолюваний Жданом Коншиним, що був у складі війська Сагайдачного, перейшов на службу до російського уряду. Частина українських козаків і раніше перебувала на службі в Росії. Пізніше й сам гетьман від імені всього козацького війська просив єрусалимського патріарха відпустити «гріхи пролитої крові християнської» під час московського походу⁵ і встановив відносини з російським урядом, прагнучи перейти під його владу.

В зв'язку з посиленням національного гніту на Україні серед козацтва, зокрема реєстрового, зростало невдоволення політикою польського уряду, який не робив йому ніяких поступок. За цих умов маси козацтва дедалі більше тяжіли до Російської держави, шукали підтримки братнього російського народу. Відбиваючи їх настрої, Сагайдачний почав орієнтуватися на Російську державу, став прихильником

¹ П. Жукович. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией, вип. III, Спб., 1906, стор. 195.

² С. М. Соловьев. История России с древнейших времен, кн. V (т. 9—10), М., 1961, стор. 62; А. А. Савич. Деулинское перемирие 1618 г.— Ученые записки Московского государственного пединститута им. К. Либкнехта. Серия историческая, вып. II, М., 1939, стор. 89.

³ С. М. Соловьев. История России с древнейших времен, кн. V (т. 9—10), стор. 101—102.

⁴ Историческое описание Земли Войска Донского, т. I, Новочеркасск, 1869, стор. 125—126.

⁵ Архив ЮЗР, ч. I, т. VII, К., 1887, стор. 340, № VIII.

возз'єднання України з Росією⁶. Про зміну політичного курсу гетьмана свідчило його посольство в Москву (1620 р.), яке привезло листа цареві Михайлу Федоровичу. В ньому Сагайдачний від імені запорізького війська писав, що, «пам'ятуючи то, як предки их прежним великим государем царем и великим князем російским повинність всякую чинили и им служили и за свои службы царское милостивое жалованье имели, так же они царскому величеству служили готовы против всяких его царского величества неприятелей»⁷. Посольство Сагайдачного в Москву сприяло зміцненню зв'язків запорізького козацтва з Російською державою. Тому М. Максимович, хоч і перебільшував суть справи, мав певні підстави сказати: «Ось перший початок того зближення України з Москвою, оновленого воцарінням Романових, яке потім Богдан Хмельницький, почавши такими ж відносинами, як Сагайдачний, довершив успішніше»⁸.

Прогресивною в діяльності Сагайдачного була його участь у тому ж році у відновленні вищої православної церковної ієрархії, майже скасованої після Брестської церковної унії 1596 р. Ініціатором відновлення стало Київське братство, до якого вступило багато міщан, духівництва і православної шляхти, а також Сагайдачний з усім козацьким військом. Як підкреслював один з сучасників, гетьман «до забобонності» був ревним послідовником православної релігії і «запеклим ворогом» тих, які «переходили в лоно римської церкви», тобто околицувались, що означало денационалізацію, ополячення українців.

За активною підтримкою козацтва на чолі з Сагайдачним, всупереч протидії польського уряду, католицької церкви і уніатів єрусалимський патріарх Феофан, який повертався з Москви, висвятив єпископів на всі православні кафедри України, Білорусії й Литви, а ректора Київської братської школи І. Борецького — в сан митрополита київського. Цей важливий політичний акт зміцнював позиції українського і білоруського народів у боротьбі проти агресії шляхетсько-католицької Польщі, за свій національно-культурний розвиток. «...Виступ політичного протесту під релігійною оболонкою, — писав В. І. Ленін, — є явище, властиве всім народам, на певній стадії їх розвитку»⁹. Будучи, як і католицизм, однією з форм духовного гноблення народних мас, сприяючи розпалюванню ворожнечі між народностями, православне віросповідання відіграло частково і позитивну роль. Лозунг боротьби «за віру» згуртував український народ у визвольному русі за національну незалежність, проти агресії шляхетсько-католицької Польщі.

Відновлення православної ієрархії ще більше загострило відносини між польським урядом, католицьким і уніатським духівництвом, польськими магнатами і шляхтою, з одного боку, і українським козацтвом, міщанами, частиною православної неополяченої шляхти — з другого. Щоправда, зростання загрози з боку Туреччини вплинуло на стан цих відносин. Зазнавши поразки від турків на Цецорських полях (Молдавія) в 1620 р., шляхетська Польща опинилася в критичному становищі. Навіть стояло питання про її існування як держави. Тоді уряд Речі Посполитої звернувся по допомогу до козаків. Скликана в Сухій Діброві (на Київщині) козацька рада, в якій взяло участь багато міщан і православного духовенства, добре розуміючи, що султанська Туреччина намагалася підкорити Польщу й Україну, вирішила дати відсіч турецьким загарбникам.

У 1621 р. величезна армія, яка складалася приблизно з 150 тис. турок і кількох десятків тисяч татар, наблизилася до Хотина. Їй протистояли близько 35 тис. поляків, близько 40 тис. українських козаків на чолі з Сагайдачним і 700 донців. Бої під Хотином були дуже запеклими і тривали протягом вересня — початку жовтня (н. ст.). Відбивши перші атаки турків, козаки перейшли в контратаку і ввірвалися в турецький табір. «Після несподіваного вторгнення запорожців у табір Османа (турецького султана Османа II.—К. Г.), — писав Ян Собеський, — турків охопила паніка: люди всіх звань і станів були в неймовірній тривозі; сам Осман, який ще так недавно думав, що немає нікого в світі могутнішого за нього, тепер на власні очі побачив усю непевність свого становища, і передніша зухвалість змінилася жіночими скаргами, коли він переконався в марності своїх надій. Розвіялося його лицарство, за допомогою якого він сподівався не тільки перемогти польське військо, а завоювати всю земну кулю; тепер лишалася тільки надія на безславний мир»¹⁰.

Успішні походи на турецько-татарські володіння і особливо перемога під Хотином свідчили, що Сагайдачний — один з найвидатніших полководців Європи.

Зрештою султан був змушений погодитися вести мирні переговори, і договір було підписано. Поразка загарбників під Хотином зупинила навалу турків на Європу

⁶ История СССР, т. II, М., 1966, стор. 449.

⁷ П. Кулиш. Матеріали для истории воссоединения Руси, т. I, М., 1877, стор. 95—96; Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією, К., 1954; Історія Української РСР, т. I, К., 1967.

⁸ М. Максимович. Собрание сочинений, т. I, К., 1876, стор. 341.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 216.

¹⁰ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. II, К., 1896, стор. 77.

і свідчила про занепад військової могутності Османської імперії. В усіх країнах її розцінювали як перемогу над найсильнішим, непереможним на той час ворогом. В успішному завершенні Хотинської кампанії, що врятувала Польщу від розгрому, вирішальну роль відіграло запорізьке козацтво під проводом Сагайдачного. Це визнавали навіть у Речі Посполитій. «Слава їх (козаків.— К. Г.),— писав Ян Собеський,— поширилася далеко серед різних народів».

Проте, підписуючи договір з Туреччиною, польський уряд зобов'язався вжити ряд заходів, спрямованих проти козацтва, і посилив гноблення українського народу. Незабаром після укладення миру з Туреччиною козацьке військо відрядило посольство до короля, яке, вказуючи на свої «криваві в усьому світі християнському славі і всім невірним очевидні заслуги», просило його задовольнити деякі вимоги. Однак переговори закінчилися безрезультатно. В лютому 1622 р., за два місяці до смерті Сагайдачного, посольство вдруге виїхало до короля і вимагало від нього припинити насамперед релігійні утиски та скасувати унію. В противному разі козаки погрожу-вали конфедерацією (повстанням.— К. Г.).

Незабаром після повернення посольства, 10 (20) квітня 1622 р., П. Конашевич-Сагайдачний, який під час Хотинської кампанії був поранений стрілою і протягом тривалого часу тяжко хворів, помер і похований в Києво-Братському монастирі. Перед смертю він заповів своє майно на освітньо-наукові, релігійно-церковні і благодійні цілі, зокрема кілька тисяч злотих—Київській і Львівській братським школам.

Ректор Київської братської школи Кассіан Сакович склав панегіричні «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича-Сагайдачного», які були виголошені «спудеями» (учнями) під час поховання гетьмана. В них є біографічні дані про Сагайдачного, прославляються його мужність і хоробрість, заслуги в справі захисту батьківщини від турецько-татарських нападів. На сучасну українську літературну мову частину «Віршів» переклав М. Рильський¹¹.

У діяльності Сагайдачного, поряд з позитивними, прогресивними сторонами, були, як відомо, і негативні¹². Однак при оцінці її в цілому слід виходити з ленінської вказівки, що «про історичні заслуги судять не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали нового в порівнянні з своїми попередниками»¹³. Тому й у зверненні першого антифашистського мітингу представників українського народу, який відбувся 26 листопада 1941 р., П. Конашевич-Сагайдачний згадувався як один з видатних історичних діячів України¹⁴.

К. Г. ГУСЛИСТИЙ

¹¹ Сергій Маслов. Вірші Кассіана Саковича «На жалосний погреб П. К. Сагайдачного».— «Українська література», 1942, № 5—6.

¹² К. Гуслистий. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття, К., 1941.

¹³ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 2, стор. 173.

¹⁴ Наукові записки Інституту історії і археології України Академії наук УРСР, кн. 1, 1943, стор. 6—7.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ТЕМА «В. І. ЛЕНІН І РОЗВ'ЯЗАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ НА УКРАЇНІ» В УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Ще в ході підготовки до проголошення першої в світі соціалістичної багатонаціональної союзної держави національне питання в нашій країні було розв'язане в інтересах трудящих, визволених Великою Жовтневою революцією від національного гніту.

Національне питання, як історичне явище, виникло у період формування націй, розкладу феодальних суспільних відносин і заміни їх буржуазними. Воно є сукупністю політичних, економічних, ідеологічних та інших проблем, що постають у процесі боротьби народів за свою незалежність, сприятливі умови розвитку, рівноправні відносини з іншими народами.

Марксизм-ленінізм розглядає національне питання як підпорядковане основному — визволенню трудящих шляхом соціалістичної революції від соціального гноблення. Однак, основоположники наукового комунізму завжди глибоко аналізували і боротьбу проти національного гніту, міжнародні відносини, становище окремих народів у різних державах.

Створивши партію більшовиків у багатонаціональній Російській імперії, В. І. Ленін приділяв велику увагу розглядуваній проблемі. В дожовтневий період він присвятив їй важливі праці: «Проект програми Російської соціал-демократичної робітничої партії» (1902), «Національне питання в нашій програмі» (1903), «Робітничий клас і національне питання» (1913), «Критичні замітки з національного питання» (1913), «Про право націй на самовизначення» (1914), «Соціалістична революція і право націй на самовизначення» (1916), «Підсумки дискусії про самовизначення» (1916) та ін. В цих творах В. І. Ленін сформулював основні положення марксизму з національного питання в добу імперіалізму і соціалістичних революцій, особливо виділяючи положення про право націй на самовизначення.

Найважливіші теоретичні дослідження, зокрема з національного питання, В. І. Ленін розробляв у роки революційного піднесення. Це й зрозуміло: саме тоді на загальній революційній хвилі піднісся й національний рух.

До Великого Жовтня особливо гостро стояло національне питання на Україні, становище якої в царській Росії було дуже своєрідним. Україні належало помітне місце в промисловому комплексі всієї країни, тут розвивалися провідні галузі промисловості — вугледобувна, гірничорудна, металургійна, машинобудівна та ін. Проте український народ поряд з тяжким соціальним гнітом зазнавав і національного гноблення, зокрема щодо мови й культури. Українських шкіл не було, рідне слово утискувалося. Хоч як це не парадоксально, але історична близькість російського й українського народів в умовах експлуататорського ладу спричинювала особливо тяжке національне гноблення. Великодержавні шовіністи вперто твердили, що ніякої української мови не існує; будь-який вияв національних почуттів жорстоко переслідовався.

В. І. Ленін рішуче виступав проти шовіністичних випадів проти українського народу, глибоко аналізував його визвольну боротьбу. Це відображено в таких працях, як «Кадети про українське питання» (1913), «Тіберали і демократи в питанні про мови» (1913), «Як єпископ Никон захищає українців?» (1913), «Ще про «націоналізм» (1914), «До питання про національну політику» (1914), «Не демократично, громадянине Керенський!» (1917), «Україна» (1917), «Україна і поразка правлячих партій Росії» (1917), «Правлячі і відповідальні партії» (1917) та ін. В. І. Ленін неодноразово підкреслював необхідність спільних революційних дій пролетарів великоруських і українських. Він був великим натхненником і організатором міжнародної єдності у визвольній боротьбі українських і російських трудящих. Це наочно відобразив у своїх працях І. І. Компанієць. На великому фактичному матеріалі він показав, як у ході визвольного руху український народ, керований більшовицькими-леніністами, переконувався, що його життєві інтереси можуть бути задоволені

лише в братньому союзі з російським народом¹. Цінний матеріал про ставлення Леніна до національного питання на Україні містять і інші праці, а також спогади про Ілліча його соратників².

Однак в суто історіографічному плані дана проблема спеціально не розроблялася. Лише побіжно торкаються її автори окремих оглядових статей на тему «Ленін і Україна», а також коротко аналізуючи радянську історіографію національно-визвольного руху на Україні³.

Національному питанню приділяють увагу українські радянські історики, які висвітлюють ставлення вождя революції до українських революціонерів-демократів — Т. Г. Шевченка, М. М. Коцюбинського⁴. В. І. Ленін знайомився з їх творами, виданими українською мовою, рекомендував всіляко популяризувати ці твори серед трудящих.

Висвітлюючи розгортання національно-визвольного руху на Україні в добу імперіалізму, історики виходять з ленінського вчення, викривають шовіністичну політику царизму щодо українського народу, реакційну, антинародну суть українського буржуазного націоналізму⁵. Так, М. М. Липовченко розглянув ленінське положення про соціально-економічні передумови визвольного руху на Україні, показав дві його протилежні лінії — справді революційну та націоналістичну, ворожу інтересам трудящих. В. Г. Сарбей повно і всебічно висвітлив боротьбу В. І. Леніна проти буржуазно-націоналістичної концепції в історії України, зокрема проти ідеологів УСДРП. Л. П. Нагорна розкрила ленінський підхід до українського питання в період підготовки Великої Жовтня.

У своїх спогадах «Під керівництвом великого вождя» Г. І. Петровський розповів про те, як В. І. Ленін підготував промову з національного питання для виступу в Державній думі 20 травня 1913 р.⁶ В промові зазначалося, що така культурна нація, як українська, пригнічується царським урядом. Г. І. Петровський навіть багато переконливих прикладів цього гноблення. Текст промови було опубліковано в «Правде»; вона справила велике враження, особливо в національних районах Росії, сприяла активізації робітничого й селянського руху.

В цілому ж дожовтневому періоду присвячується менше праць, ніж наступному. Їх тематика вузька. Це, певною мірою, пояснюється такими обставинами. Деякі керівники більшовицьких організацій на Україні недооцінювали значення національного питання. Не було єдиного українського партійного центру, як про це цілком справедливо зауважено в колективній монографії «В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні» (К., 1967, стор. 214). Мало уваги приділялося безпосередній агітаційній і пропагандистській роботі більшовиків серед українського населення — листівкам, усним виступам рідною мовою і т. д., особливо серед селянства й інтелігенції.

Перед українськими радянськими істориками стоять відповідальні завдання щодо всебічного висвітлення національного питання, визвольного руху на Україні в

¹ І. І. Компанієць. Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих у трьох революціях, К., 1970; його ж. Ленінська інтернаціональна єдність.— «Вісник АН УРСР», 1970, № 1.

² Незабутні зустрічі, К., 1960.

³ П. І. Воробей. Висвітлення в радянській історіографії національно-визвольного руху 1917 р. на Україні.— Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії, К., 1967; Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії, К., 1969; А. В. Санцевич. Праці українських радянських істориків з проблеми «В. І. Ленін і Україна».— «Український історичний журнал» (далі — «УІЖ»), 1967, № 4.

⁴ В. Сарбей. В. І. Ленін і революційно-демократична спадщина Т. Г. Шевченка.— «Комуніст України», 1964, № 2; Д. М. Косарик. Ленін і Шевченко.— «Народна творчість та етнографія», 1964, № 2; І. Романченко. Ленін, більшовики, Шевченко.— «Вітчизна», 1964, № 3; Ф. П. Шевченко. В. І. Ленін і Т. Г. Шевченко.— «УІЖ», 1964, № 2; С. Г. Лавров. В. І. Ленін і М. М. Коцюбинський.— «УІЖ», 1966, № 5 та ін.

⁵ Н. Н. Липовченко. К вивченню поглядів В. І. Леніна на історію України, Харьков, 1971; його ж. В. І. Ленін про соціально-економічні передумови визвольного руху на Україні.— «Комуніст України», 1966, № 7; його ж. Боротьба В. І. Леніна проти великодержавності і націоналізму в дожовтневій історіографії України.— «Комуніст України», 1964, № 7; В. Г. Сарбей. Боротьба В. І. Леніна проти буржуазної концепції історії України.— В. І. Ленін і історическа наука, М., 1968; його ж. Критика В. І. Леніном буржуазно-націоналістичної концепції лідерів УСДРП та її історичне значення.— «УІЖ», 1966, № 3; Л. П. Нагорна. В. І. Ленін і українське питання в період підготовки Жовтневої революції.— «УІЖ», 1968, № 4; Д. М. Гринишин. Боротьба В. І. Леніна, більшовиків проти українського буржуазного націоналізму як одна з передумов перемоги соціалістичної революції.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 24, К., 1968.

⁶ Незабутні зустрічі, стор. 34—35.

дореволюційний період. На основі ленінської концепції національного питання слід широко розкрити економічні й політичні передумови визвольного руху на Україні, показати участь у ньому різних класів і партій, настрої національних меншостей, ставлення до цього руху російських пролетарів, інтернаціональне згуртування трудящих під керівництвом більшовицьких організацій⁷.

Історики УРСР показують значення ленінських ідей для розгортання національно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях до їх возз'єднання з Радянською Україною⁸. Комуністична партія Західної України, керуючись вченням В. І. Леніна, згуртувала трудящих на обстоювання їх соціальних і національних інтересів⁹. Великий вождь постійно цікавився визвольною боротьбою трудящих цього краю, зокрема Закарпаття¹⁰.

Оскільки національне питання в правовому плані на Україні було розв'язане в роки Радянської влади, і керував цією важливою справою В. І. Ленін, все більше істориків звертається до цієї теми. Вийшли численні праці про торжество ленінської національної політики в Українській РСР, які нерідко повторюють як фактичний матеріал, так і узагальнення¹¹. Спинимось докладніше на колективній монографії «Торжество ленінської національної політики на Україні», яка відображає основні позитивні сторони і недоліки літератури на цю тему. Розглядаючи вирішення національного питання в роки Радянської влади, автори відзначають неоціненне значення вчення В. І. Леніна, його безпосередньої допомоги трудящим України. В монографії широко висвітлена керівна роль Комуністичної партії в розв'язанні національного питання на Україні, творча діяльність робітничого класу, трудового селянства й інтелігенції України, братня співдружність українського та інших народів СРСР. Переконливо викривається антинародна суть українського буржуазного націоналізму і зрадницької політики буржуазно-націоналістичних партій.

Однак, захопившись викладом загальноісторичного матеріалу, автори неповно показали роль національного питання в боротьбі за перемогу соціалістичної революції на Україні. І хоч наведено багато прикладів, за ними важко чітко простежити, які саме зміни в міжнародних відносинах відбулися протягом окремих історичних періодів. Неглибоко розкривається поетапний процес розвитку української соціалістичної нації на тлі нової обстановки і практичної діяльності Комуністичної партії. Цілком правильно зосереджуючи увагу на спільних революційних діях народів нашої Вітчизни, автори слабо показали вклад саме української державності в розв'язання національного питання в СРСР.

У книзі недостатньо показано велике значення процесу розв'язання національного питання на Україні, хоч відомо, що в червні 1920 р. В. І. Ленін спеціально пропонував делегатам II конгресу Комінтерну вивчати «український досвід»¹². У складних умовах революційних перетворень комуністи України правильно оцінювали місце і роль національного питання в суспільному житті. Більшовики УРСР зуміли виробити правильну тактику щодо українських буржуазних і дрібнобуржуазних націоналістичних партій, добилися ізоляції цих партій, їх політичного розгрому.

Проблемно-тематичний принцип побудови книги спричинив часті повторення, утруднив простеження історичних етапів розвитку національного питання. В результаті авторам колективної монографії не вдалося повністю розкрити проблеми здійснення ленінської національної політики на Україні*.

Багатьох загальних недоліків, якими хвиє розглянута монографія, не уникли й автори більшості інших праць з національного питання, що охоплюють менші історичні відрізки радянського періоду або стосуються певних вузьких аспектів пробле-

⁷ Див. Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії, стор. 55.

⁸ М. Д. Свічарівська. В. І. Ленін і революційний визвольний рух в західноукраїнських землях в 1917—1920 рр.— Праці Одеського університету, т. 150, вип. 3, 1960; В. А. Савинцев. Значення ленінських ідей з національного питання для боротьби КПЗУ за визволення трудящих Західної України (1929—1938 рр.).— В. І. Ленін і сучасність, Львів, 1966; Ленін з нами, Ужгород, 1970.

⁹ В. Л. Кухта. Національне питання в діяльності Комуністичної партії Західної України в 20—30-х роках ХХ століття, Львів, 1970.

¹⁰ Закарпатці про Леніна, Ужгород, 1960.

¹¹ Торжество ленінської національної політики на Україні, К., 1967; І. Воробйов. Триумф ленінської політики дружби народів на Україні.— Ленінським шляхом, К., 1960; його ж. Торжество ленінської національної політики на Україні.— «Комуніст України», 1960, № 3; В. Ю. Маланчук. В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні.— «УІЖ», 1969, № 4; В. Ф. Панібудзласка. В. І. Ленін про класову єдність і співдружність трудящих Країни Рад у національних відносинах.— «УІЖ», 1969, № 9, а також ін.

¹² В. І. Ленін. ПСС, т. 41, стор. 161.

* Аналізуючи монографію, автор статті використав рецензію М. І. Куліченка, опубліковану в «УІЖ», 1967, № 9, стор. 146—148.

ми. Так, у своїй загалом змістовній статті («УІЖ», 1969, № 4) В. Ю. Маланчук тільки згадує про виділення 12 національних районів, заснування Молдавської АРСР у складі УРСР, але не розкриває дальшої долі цих національних утворень (стор. 11).

Детальністю викладу і цікавими узагальненнями відзначається книга А. В. Лихолата «Здійснення ленінської національної політики на Україні. 1917—1920» (К., 1967). Ця монографія становить значний вклад до української радянської історіографії, висвітлюючи з ленінських позицій один з найважливіших етапів розв'язання національного питання на Україні. На великому фактичному матеріалі, використавши значну кількість опублікованої літератури, нові архівні документи, мало-відомі мемуари тощо, автор показав історичне значення ленінських положень з національного питання для боротьби трудящих за владу Рад після Великого Жовтня, в роки громадянської війни. Висвітлюється встановлення української радянської державності та її захист від ворогів українськими робітниками і селянами в тісному союзі з російським та іншими народами багатонаціональної Вітчизни. Однак А. В. Лихолат не дав всебічного аналізу політичних платформ націоналістичних дрібнобуржуазних партій. Взагалі зміст його праці виходить далеко за межі обраної теми: багато місця відведено загальним питанням державного, господарського і культурного будівництва в Українській РСР. Для обгрунтування цього вживаються терміни «національно-державне» і «національно-культурне будівництво».

Власне, переважна більшість істориків, які займаються національним питанням, також нерідко далеко відходять від безпосереднього предмету дослідження, бо ж національне питання й справді тісно пов'язане з державним, господарським і культурним будівництвом. І ці зв'язки необхідно показувати, але в оптимальній пропорції і аж ніяк не підмінюючи загальноісторичними питаннями розкриття міжнаціональних відносин, становища окремих національностей. Інакше втрачається сама суть розроблюваної тематики і, водночас, національне питання гіперболізується, ніби заступаючи собою все багатогранне життя народу.

Дослідники історії Української РСР цілком обгрунтовано пов'язують здійснення національних сподівань українського народу з перемогою Радянської влади¹³. На великому фактичному матеріалі вони показують всебічну допомогу В. І. Леніна трудящим УРСР у боротьбі за соціалізм, радянську державність республіки. Українські історики розглядають утворення і розвиток Української Радянської держави як найяскравіший прояв ленінської національної політики¹⁴. Вони правильно підкреслюють, що, проголосивши в грудні 1917 р. на Україні Радянську республіку, I Всеукраїнський з'їзд Рад розв'язав самовизначення українського народу в дусі ленінських ідей. Вказівкам В. І. Леніна відповідала і воля з'їзду встановити тісний державний союз України з Радянською Росією.

У вивезгаданих працях Б. М. Бабій не обмежується висвітленням ролі В. І. Леніна у створенні Української Радянської держави, а й простежує, як у ході дальшого розвитку цієї держави здійснювалися ленінські положення щодо національного питання.

М. І. Куліченко в монографії «Борьба Коммунистической партии за решение национального вопроса в 1918—1920 годах» (Харків, 1962) розглядає тему на матеріалі не тільки України, а й інших братніх радянських республік — РРФСР, Білорусії, Латвії, Литви та Естонії. Це дало можливість ширше охочити тему, зробити глибокі узагальнення і висновки щодо розв'язання національного питання в Країні Рад. М. І. Куліченко спирається на попередні дослідження Е. Б. Генкіної, С. І. Якубовської, Д. Л. Златопольського, В. А. Чирка, О. І. Чистякова, В. М. Куричина, В. В. Пентковської, С. С. Гілілова, в яких розкриваються різні аспекти питання, подається широка панорама державного будівництва після Великого Жовтня¹⁵.

¹³ І. Ф. Курас. В. І. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України в Жовтневій революції, К., 1971; А. П. Ткач. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції та здійснення ленінської національної політики на Україні (жовтень 1917 р.— березень 1918 р.).— Наукові записки Київського університету, т. 1, вип. 13. Збірник юридичного факультету, 1957, № 10; його ж. В. І. Ленін про національну незалежність українського народу.— Вісник Київського університету № 3. Серія економіки та права, вип. 1, 1960; В. Мельниченко. Інтернаціоналізм на ділі. В. І. Ленін і діяльність іноземних комуністичних груп на Україні.— «Дніпро», 1970, № 4.

¹⁴ А. В. Лихолат. В. І. Ленін і утворення Української Радянської держави.— «Комуніст України», 1966, № 1; Б. М. Бабій. В. І. Ленін і будівництво Української Радянської держави, К., 1957; його ж. В. І. Ленін— великий засновник Української Радянської держави, К., 1967; В. Цветков, Арк. Ткач. В. І. Ленін і утворення Української Радянської держави.— «Радянське право», 1966, № 4.

¹⁵ Э. Б. Генкина. Образование СССР, М., 1947; С. И. Якубовская. Объединительное движение за образование СССР, М., 1947; Д. З. Златопольский. Образование и развитие СССР как союзного государства, М., 1954; В. А. Чирка. Объединяющий рух на Україні за створення Союзу РСР, К., 1954; О. И. Чистяков. Взаимоотношения советских республик до образования СССР, М., 1955; В. М. Ку-

Слід зауважити, що М. І. Куліченко вперше провів таке дослідження в історико-партійному плані. Вже у вступі автор коротко сформулював основні ленінські положення з національного питання, особливо підкреслюючи значення вказівок вождя про союзу державу. Через призму ленінських ідей автор розглянув, як на шляху від договірної федерації до союзної держави зміщувалися зв'язки між радянськими республіками. Для висвітлення ролі В. І. Леніна у розв'язанні національного питання автор широко використав центральні, а також місцеві партійні і державні архіви.

Під час громадянської війни, іноземної інтервенції та відбудови народного господарства важливою гарантією самого існування та успішного розвитку Радянської України був її братерський союз з РРФСР, іншими радянськими республіками. Зусиллям Володимира Ілліча у створенні й зміцненні державного і воєнно-політичного союзу РРФСР і УРСР присвячені окремі статті¹⁶. В. І. Ленін вів переговори з представниками Української Радянської держави, складав документи, що стосуються російсько-українських братніх взаємин, підписував різні угоди і договори обох сторін.

Міжнародні відносини РРФСР і УРСР до утворення Союзу РСР підсумовані в монографії В. А. Чирка¹⁷. Спираючись на ленінську теоретичну спадщину, оригінальні архівні матеріали, відповідну історичну літературу, автор різнобічно висвітлив складну тему, коротко проаналізував праці своїх попередників, чого здебільшого дослідники національного питання не роблять. Важливо, що автор з допомогою конкретних документальних матеріалів викрив фальсифікації буржуазно-націоналістичних істориків.

Розкриваючи визначну роль В. І. Леніна як засновника СРСР, В. А. Чирко аргументовано показує неспроможність позиції Х. Г. Раковського, який проповідував ідею конфедерації, а також теорії «автономізації», запропонованої П. В. Сталіним.

Загалом українські історики приділяють значну увагу боротьбі Української РСР за створення СРСР, видатній ролі В. І. Леніна в згуртуванні радянських республік¹⁸. Автори відзначають, що великий вождь критикував поспішність, адміністрування в національній політиці.

Марксистський принцип поєднання інтернаціонального і національного проходить червоною ниткою через усі праці українських істориків, присвячені національному питанню на Україні. Такого поєднання вимагає конкретно-історична українська дійсність. УРСР входить у багатонаціональну союзу державу. Значна частина трудящих, що населяють Українську РСР, належить до різних національностей.

Задоволення національних сподівань українського народу, як і інших народів Країни Рад, було найтісніше пов'язане з розгортанням народної освіти, вищої і середньої спеціальної школи, з проведенням ідейно-виховної роботи рідною мовою. Ця проблема в перші роки Радянської влади була дуже складною, оскільки до соціалістичної революції Україна зазнавала тяжкого національного гноблення. Не вистачало відповідних кадрів, слабкою була матеріальна база культурного будівництва, серед частини населення певний час зберігалася упередженість щодо української мови і культури.

В. І. Ленін приділяв велику увагу поширенню української мови, розвитку української радянської культури. Про це красномовно свідчать спогади його соратників і учнів з України. В. Я. Чубар відзначав, що Володимир Ілліч особливо цікавився побутом селян, розвитком культури і мови на селі та в місті, розпитував про діяльність місцевих культурних сил. Він закликав більше залучати місцевого населення до роботи в усіх установах та організаціях, звертатися до мас їх рідною мовою, розвивати національну літературу, близьку і зрозумілу їм¹⁹. Уже в перші місяці Радянської влади В. І. Ленін рекомендував В. П. Затонському активніше вести біль-

рицын. Государственное сотрудничество между Украинской ССР и РСФСР в 1917—1922 гг., М., 1957; В. В. Пентковська. Роль Леніна в створенні СРСР, М., 1957; С. С. Гилилов. В. И. Ленин — организатор Советского многонационального государства, М., 1960.

¹⁶ М. И. Куличенко. Роль В. И. Ленина в создании и укреплении государственного союза Советской России и Советской Украины (1917—1922 гг.). — «Вопросы истории», 1961, № 4; В. А. Чирко. Роль В. И. Ленина в створенні та зміцненні воєнно-політичного союзу Радянської України та Радянської Росії. — «УІЖ», 1965, № 4.

¹⁷ В. А. Чирко. Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества Украины и России в 1917—1922 годах, М., 1967.

¹⁸ М. Куліченко. Комуністична партія України в боротьбі за утворення СРСР, К., 1962; В. А. Чирко. Об'єднавчий рух на Україні за створення Союзу РСР; його ж. Утворення Радянського Союзу — важлива віха в історії. — «УІЖ», 1971, № 12; Ю. Я. Білан, В. Ю. Білан. Роль В. І. Леніна в утворенні СРСР. — Вісник Київського університету, № 3. Серія історії та філософії, вип. 1, 1960.

¹⁹ Незабутні зустрічі, стор. 140—141.

шовицьку політичну роботу серед української інтелігенції, добиваючись, щоб зона стала пліч-о-пліч з робітниками й селянами²⁰.

Природно, що, висвітлюючи різні аспекти проблеми «Ленін і українська радянська культура», історики УРСР велику увагу приділяють національному питанню взагалі²¹ і в галузі народної освіти зокрема²².

Грунтовно досліджує цю проблему (особливо — за період 1917—1920 рр.) С. К. Гутянський, який, почавши з розгляду ленінських принципів народної освіти в УРСР, згодом охопив і інші галузі культурного будівництва — культосвітні заклади, видавничу справу, літературу й мистецтво²³. На великому фактичному матеріалі він переконливо показав, що ідеї В. І. Леніна створили умови для бурхливого культурного розвитку на Україні, широкого застосування української мови. Автор порушив важливе теоретичне питання про значення спадщини Леніна для вивчення історії української радянської культури. Історик зібрав багато ленінських висловлювань про культурний процес на Україні, підкреслюючи турботу великого вождя про кадри і царини культури, учителів та культосвітніх працівників.

У монографії «Культурне будівництво на Україні у 1921—1925 роках» (К., 1963) Г. М. Шевчук значне місце відводить розглядові того, як ленінські положення з національного питання здійснювалися в галузі культури. Докладніше, ніж інші автори, він спинається на українізації як системі заходів, спрямованих на підготовку партійних і державних працівників з місцевого населення, створення національної преси, видання українською мовою марксистської літератури, організацію навчання рідною мовою в школах усіх ступенів і в системі політосвіти трудящих (стор. 20—23).

Багато авторів, що працюють над проблемою «В. І. Ленін і українська радянська культура», наводять лише уривчасті відомості про застосування національних мов у школах, виданнях, радіо- і телепередачах тощо. Отже, задоволення національних потреб у республіці не розглядається в розвитку, за етапами і в строгій системі, хоч щодо цього в Українській РСР досягнуто значних успіхів. Маємо на увазі школи і засоби інформації з застосуванням не тільки української, а й російської, угорської, молдавської та інших мов.

Таким чином, у дослідженнях істориків є безсумнівні досягнення і певні прогалини. Підсумком розробки взятої проблеми є узагальнююча монографія М. І. Куліченка та В. Ю. Маланчука «В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні» (К., 1971). В розділі «В. І. Ленін про шляхи розвитку революційно-визвольного руху на Україні» автори упорядкували основний матеріал величезної української історичної лєнініани про дожовтневий період. Заслугою М. І. Куліченка і В. Ю. Маланчука є те, що вони розглядають розв'язання національного питання в дусі ленінських ідей за хронологічним принципом (розділи II—VI), що дало можливість простежити історичні етапи розвитку досліджуваного явища. Добре показано в книзі розв'язання національного питання на Україні ще за життя В. І. Леніна. В подальшому викладі занадто велика питома вага належить матеріалові про економічні та культурні досягнення Української РСР, тоді як про національне питання автори пишуть дуже скупо. Наприклад, на стор. 275 йдеться про такі важливі атрибути державного суверенітету Української РСР як Державний герб, Державний прапор, Державний гімн республіки. В книзі лише повідомляється, що в липні 1950 р. Вер-

²⁰ Незабутні зустрічі, стор. 97.

²¹ І. Гуржій. Ленін і українська культура.— «Соціалістична культура», 1967, № 10; П. І. Воробей. В. І. Ленін і питання культурного будівництва на Радянській Україні в роки громадянської війни.— Праці Одеського університету, т. 150, вип. 3, 1960; М. Т. Борнічук, Є. В. Сафонова. В. І. Ленін про культурну революцію і здійснення її в Українській РСР.— Ідеї лєнінізму живуть і перемагають, К., 1960; В. П. Титаренко. В. І. Ленін про культурне будівництво на Україні.— «Народна творчість та етнографія», 1960, № 2; І. І. Коломійченко. В. І. Ленін і деякі питання культурної революції на Україні.— «Радянська школа», 1965, № 4; М. Куліченко. Окрілена мудрість вождя.— «Прапор», 1970, № 3; Ф. Мисюра. Ленінська теорія культурної революції і сучасність.— «Соціалістична культура», 1970, № 12; М. Корлякова. Здійснюється лєнінський заповіт.— «Прапор», 1971, № 3.

²² М. М. Грищенко. Ленін і народна освіта в Українській РСР, К., 1968; Б. М. Калмановський. В. І. Ленін і народна освіта на Україні.— Педагогіка, вип. 6, К., 1967; О. Р. Мазуркевич. В. І. Ленін і великі революційні перетворення в народній освіті на Україні.— «Радянська школа», 1966, № 4; П. П. Удовиненко. В. І. Ленін і народна освіта в Українській РСР.— «Радянська школа», 1970, № 4; О. В. Молодчиков. Ленінська літературна спадщина на Україні.— «Поліграфія і видавнича справа», 1970, № 6.

²³ С. К. Гутянський. Здійснення лєнінських принципів народної освіти на Україні, К., 1960; його ж. Ленін і українська радянська культура, К., 1963; його ж. Значення теоретичної спадщини В. І. Леніна для вивчення української радянської культури.— «УІЖ», 1965, № 4; його ж. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні у 1917—1920 рр., К., 1965.

ховна Рада УРСР затвердила Укази Президії Верховної Ради про Державний герб і Державний прапор республіки. Оскільки в попередніх розділах автори нічого не писали про це, може скластися враження, ніби ці атрибути аж тепер були запроваджені вперше, хоч насправді вони були з самого початку існування Української Радянської держави, а в 1950 р. затверджено їх нові зразки. В книзі з національного питання належало дати докладний опис і мотивування прийнятих змін. На тій самій сторінці повідомляється про затвердження 21 листопада 1949 р. Президією Верховної Ради УРСР Державного гімна республіки, але не сказано, що це було зроблено вперше в історії Української РСР.

Так докладно довелося спинитися на цьому невеликій монографії через те, що останнім часом, особливо на XXVI сесії Генеральної Асамблеї ООН, буржуазні діячі ставлять під сумнів суверенітет Української РСР. Отже, в нашій літературі слід докладно розкрити його суть і атрибути. Це питання має не лише зовнішньополітичний аспект. Прищеплення поваги до атрибутів радянської державності послужить кращою вихованню трудящих у патріотичному дусі.

Монографія М. І. Куліченка і В. Ю. Маланчука багато програє від того, що не має ґрунтовного історіографічного вступу. А він краще необхідний, оскільки з обраної авторами теми вийшло дуже багато історичної літератури. Надзвичайно бідний у книзі апарат посилань (лише на твори класиків марксизму-ленінізму, архівні та опубліковані документи). Щоправда, ці два закиди можна швидше адресувати не авторам, а Політвидаву України, який рік у рік друкує наукові монографії (не науково-популярні праці) без історіографічних вступів і необхідного апарату посилань, істотно знижуючи цим самим якість своїх видань. На ряд недоліків даної книги вже слушно вказувалося в листі до «Українського історичного журналу»²⁴.

Які ж загальні висновки про вивчення українськими дослідниками проблеми «В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні»? Історики досить докладно розглянули ленінську програму з національного питання, опрацювання якої почалося ще до Великого Жовтня і остаточно було оформлене в радянський час. Література, присвячена дожовтневому періоду, висвітлює головним чином ленінську критику українського буржуазного націоналізму, дрібнобуржуазних партій на Україні та їх окремих діячів, а також (меншою мірою) — оцінку українського визвольного руху в добу імперіалізму, дану В. І. Леніним.

Значно більше уваги приділяється розв'язанню національного питання в дусі ленінських ідей після Великого Жовтня. Переважно автори розглядають задоволення національних сподівань українського народу в ході політичних, економічних і культурних відносин УРСР з РРФСР та іншими радянськими республіками, їх спільної боротьби за створення Союзу РСР. У такій багатонаціональній країні, як Радянська держава, вивчення міжреспубліканських відносин має величезне значення у досліджуванні розв'язання національного питання.

Історичний досвід розробки і розв'язання національного питання в нашій країні має величезне міжнародне значення. Спекулюючи на національних почуттях трудящих різних країн, імперіалістична пропаганда намагається роз'єднати соціалістичні держави, посягти розбрат і ворожнечу навіть серед комуністичних партій. Тому для ефективного виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму слід неухильно керуватися вченням класиків марксизму-ленінізму з національного питання, опановувати теоретичну спадщину В. І. Леніна і вміло застосовувати його настанови, враховувати загальні закономірності соціалістичної революції і національні особливості в окремих країнах. В цьому велику допомогу подасть дальша поглиблена розробка проблеми «В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні».

А. В. С А Н Ц Е В И Ч

²⁴ «УІЖ», 1971, № 11, стор. 155—156. Правда, здається дивним твердження А. Б. про те, що автори не висловили своєї думки щодо утворення Донецько-Криворізької республіки. На наш погляд з тексту ясно видно негативне ставлення М. Куліченка і В. Маланчука до цієї справи. Про це красномовно свідчать наведені авторами уривки з архівних документів (стор. 65—66 монографії).

ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ОВОЛОДІННЯ БЕЗСМЕРТНОЮ СПАДЩИНОЮ ВОЖДЯ

(До виходу в світ I—II томів біографічної хроніки В. І. Леніна).

Життя і діяльність В. І. Леніна, його всеперемагаюче вчення стали взірцем і дороговказом для людей праці на всіх континентах. Мільйони і мільйони трудівників — будівників соціалізму й комунізму, революційних борців проти імперіалізму, за соціальне й національне визволення народів — звертаються сьогодні до безцінних скарбів

ленінської ідейно-теоретичної спадщини. «Безсмертні ідеї і діла Леніна, великий подвиг його життя є для радянських людей, для трудящих усього світу невичерпним джерелом натхнення і оптимізму»¹.

Глибоке вивчення ленінської спадщини — одна з найхарактерніших рис ідейного, політичного і наукового життя нашої країни. Здійснюючи історичні накреслення XXIV з'їзду КПРС, трудящі керуються настановами Володимира Ілліча, радяться з ним, щоб знайти найефективніші шляхи вирішення завдань, поставлених партією.

Найглибшу і найгрунтовнішу відповідь на ідейні і політичні запити трудящих дає 55-томне Повне зібрання творів В. І. Леніна, видання якого завершено в 1965 р. Тут наведено більше 8,5 тис. фактів життя та боротьби Володимира Ілліча. Однак з того часу, особливо в роки підготовки до 100-річного ювілею В. І. Леніна, радянська історична наука набагато розширила наші знання про Володимира Ілліча, збагатилася новими фактами, документами, матеріалами, які дають змогу ще яскравіше усвідомити велич і геніальність ленінських ідей, що стали бойовим прапором революційного оновлення світу.

Разом з тим, в умовах історичного наступу соціалізму ідеологи буржуазії та їх пособники — праці і «ліві» опортуністи та ревізіоністи всіляко намагаються очорнити, показати в кривому дзеркалі життя і діяльність вождя трудящих усього світу, принизити й огудити всевітньо-історичне значення ленінізму. Перекручуючи і фальсифікуючи з позицій антикомунізму біографічні відомості про В. І. Леніна, спотворюючи його світлий, прекрасний образ, ідеологічні слуги капіталу не відзначаються у своїх вправах ні новизною, ні оригінальністю. Як і їх ідейні попередники, вони використовують при цьому все, від безсоромної брехні до різноманітних інсинуацій і псевдонаукових конструкцій. Цим лише підтверджується в нових умовах ленінське положення, що «коли ідейний вплив буржуазії на робітників падає, підривається, слабшає, буржуазія скрізь і завжди вдавалася і буде вдаватися до найбодчайдушнішої брехні і наклепу»².

Радянські історики дають гідну відсіч буржуазним фальсифікаторам, рішуче викривають їх справжні цілі та наміри, силою історичної правди і залізною логікою фактів спростовують брудні вигадки про Володимира Ілліча, розкривають і досліджують нові сторони і грані його життя. Поглиблюючи і розширюючи наявну документальну базу історичної Ленініани, вони роблять її надбанням широкої громадськості, допомагають трудящим знайти правильний методологічний підхід до вивчення життя і діяльності В. І. Леніна, його ідейно-теоретичної спадщини.

З огляду на це, величезну роль має відіграти багатотомна біографічна хроніка В. І. Леніна, до видання якої приступив Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. В цьому найповнішому ленінському літописі, передбачається подати рік за роком, день за днем, а подекуди — й година за годиною події і факти теоретичної, політичної, публіцистичної та організаторської діяльності Володимира Ілліча.

Два томи біографічної хроніки вийшли з друку. Період з 10 (22) квітня 1870 р. до 8 (21) січня 1905 р.³ висвітлює I том, а II — від 9 (22) січня 1905 до 22 квітня (5 травня) 1912 р.⁴

Це капітальне дослідження — результат багаторічної копійкої роботи багатьох науковців. Його найхарактерніша особливість — максимальне використання наявних відомостей про В. І. Леніна, їх науково-документальна достовірність. У виданих томах налічується понад 7 тис. фактів життя і діяльності Володимира Ілліча (більше 3 тис. — у I і майже 4 тис. — в II).

Авторському колективу довелося опрацювати величезну кількість партійно-документальних, мемуарних, архівних та інших джерел. Досить сказати, що, крім документів В. І. Леніна, партійних і державних документів, потрібно було глибоко вивчити кілька десятків тисяч спогадів, наукових, літературних робіт про Володимира Ілліча, ретельно перевірити й уточнити правильність наведеного в них фактичного матеріалу.

В біографічній хроніці зазначено дати написання В. І. Леніним опублікованих і неопублікованих творів, листів, повідомляється про редагування і переклад різноманітних книг, участь у роботі партійних з'їздів, конференцій, пленумів і засідань ЦК, місцевих партійних комітетів, виступи перед партійними активами, робітниками, зустрічі з різними особами, підписання численних документів, розпоряджень, доручень і т. д. В хроніці викладено зміст неопублікованих або надрукованих у маловідомих виданнях робіт, доповідей і виступів Володимира Ілліча, коротко подаються листи і майже повністю наведено записки, розпорядження, написи, помітки тощо.

¹ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970, стор. 54.

² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 446.

³ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника, т. 1, 1870—1905. М., 1970, 627 стор.

⁴ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника, т. 2, 1905—1912. М., 1971, 720 стор.

В результаті проведеної дослідницької роботи фактичний матеріал I тому біографічної хроніки порівняно з Повним зібранням творів В. І. Леніна збільшився за відповідні роки майже в три, а II тому — у два з половиною рази. Подається велика кількість іноді повністю, або частково нових ленінських праць. За попередніми підрахунками, в I томі вони складають майже п'яту частину, а в II — близько третини фактів. Це, головним чином, невеликі записи Володимира Ілліча, розпорядження, редакційні вказівки і виправлення, бібліографічні виписки і помітки. Вперше публікується ряд записок, доповнень, вставок В. І. Леніна до різних документів, багато з яких конкретизують ідеї і положення, висунуті В. І. Леніном у вже відомих, опублікованих творах, дають оцінки історичних подій, політичних діячів, книг і періодичних видань.

Велике значення мають факти, що розкривають участь Володимира Ілліча в роботі V Загальноросійської конференції РСДРП, протоколи якої не опубліковані. Повніше, порівняно з існуючою літературою, висвітлена діяльність В. І. Леніна у підготовці її проведення Народи розширеної редакції газети «Пролетарій», ширше розкрито зв'язок Володимира Ілліча з діячами міжнародного соціал-демократичного руху. Вдало використано листування членів Головного правління СДКПіЛ (Соціал-демократії Королівства Польського і Литви), участь В. І. Леніна у конгресах II Інтернаціоналу, діяльності Міжнародного соціалістичного бюро (МСБ) і т. п. Наводяться цікаві дані про боротьбу В. І. Леніна проти російського і міжнародного опортунізму, проти українського буржуазного націоналізму, сionізму, великодержавного шовінізму.

З суворотою часописною послідовністю хроніка дає можливість простежити дії, методи, стиль роботи Володимира Ілліча за різних умов — у підпіллі, на засланні, в еміграції, у запеклих дискусіях і сутичках з ідейними і політичними противниками, в гущі революційних мас, впрі революційних боїв, у часи поразок і вимушених відступів. І скрізь він постає як геніальний мислитель і організатор, вождь партії і робітничого класу, великий продовжувач справи К. Маркса і Ф. Енгельса, полум'яний трибун, незламний, принциповий, вимогливий, глибоко переконаний у неминучості остаточної перемоги пролетаріату. Хроніка засвідчує, що де б не перебував В. І. Ленін, — на батьківщині чи за кордоном, — його місцезнаходження завжди ставало справжнім центром ідейно-політичної, організаційної роботи партії, зв'язаним численними нитками з усією революційною Росією.

Провідне місце серед наведених матеріалів займають факти про боротьбу В. І. Леніна за створення і зміцнення революційної марксистської партії російського пролетаріату, за розвиток революційного робітничого руху в країні, виховання класової свідомості робітників усіх національностей, що населяли Росію, за перемогу першої народної революції епохи імперіалізму. Це — магістральні теми обох томів, бо життя і діяльність Володимира Ілліча були на всіх етапах його боротьби органічно невіддільні від пролетаріату, більшовицької партії.

Документи біографічної хроніки не залишають каменя на камені від тверджень сучасних ідеологів антикомунізму, ніби наша партія зароджувалась як вузькоінтелігентська сектантська організація, що, мовляв, не мала нічого спільного з робітничим рухом. Але факти історії незаперечно свідчать, що ленінська партія комуністів за класовими завданнями і складом, за ідейно-політичною спрямованістю виникла і діяла як партія робітників, що саме завдяки їй, В. І. Леніну, пролетаріат Росії уже на початку XX ст. був підготовлений до ролі гегемона першої російської революції і провів її як генеральну репетицію своєї майбутньої перемоги.

Уже в підпілліних гуртках Петербурга Володимир Ілліч наприкінці XIX ст. виховує кадри робітничих організаторів майбутньої партії. Ленінська вимога про якнайширше залучення робітників до соціал-демократичних груп і комітетів червоною ниткою проходить через усю біографічну хроніку вождя. «Вводити робітників у комітети, — говорив Володимир Ілліч на III з'їзді РСДРП, — не тільки педагогічне, але й політичне завдання. У робітників є класовий інстинкт, і при невеликому політичному навіжку робітники досить скоро робляться витриманими соціал-демократами. Я дуже співчував би тому, щоб у складі наших комітетів на кожних 2-х інтелігентів було 8 робітників»⁵.

Уже з перших кроків своєї революційної діяльності В. І. Ленін повів принципову боротьбу проти опортунізму і ревізіонізму у всіх їх проявах, як з головними ворогами революційного робітничого руху. Ці факти надзвичайно цікаві і повчальні. У світлих проблем, що вирішуються нині міжнародним комуністичним і робітничим рухом, вони вражають своїм актуальним звучанням. Хроніка показує, як глибоко і послідовно Володимир Ілліч вивчав і аналізував соціальні корені угодівських, антимарксистських течій в Росії і за рубежем, рішуче, з повним знанням справи зривав маску з ліберального народництва, «економістів», бундівців, бернштейніанців та інших пособників буржуазії.

На засланні Володимир Ілліч отримує книгу Е. Бернштейна «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії» і дає різко негативну критику соціологічним поглядам цього хрещеного батька сучасних ревізіоністів. У листопаді 1899 р.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 365.

В. І. Ленін пише рецензію на книгу К. Каутського «Бернштейн і соціал-демократична програма. Антикритика», в якій засуджує примиренські погляди автора щодо ревізйонізму. Ця рецензія, за спогадами М. О. Сільвіна, в рукопису обійшла багатьох засланців і справила на всіх величезне враження⁶.

У 1901 р. В. І. Леніну довелося вперше особисто зустрітися в Мюнхені з К. Каутським і різко висловити свою незгоду з питання його позиції щодо ідейних розходжень у російському робітничому русі. Вже тоді Володимир Ілліч підмітив характерні для соціал-опортунізму догматизм і начотництво цього стовпа західної соціал-демократії, його схильність до ренегатства. Як відомо, саме до цього незабаром і привела Каутського логіка опортунізму.

Боротьба В. І. Леніна проти опортуністичних елементів в російській соціал-демократії, за іскрівські програмні, організаційні й тактичні принципи будівництва і діяльності партії лового типу набула особливої гостроти на II з'їзді РСДРП. Під час дискусії хроніка фіксує близько 130 промов, виступів, зауважень та реплік Володимира Ілліча. З'їзд завершив титанічну роботу революційних соціал-демократів на чолі з Леніном по створенню революційної марксистської партії робітничого класу, закріпив перемогу ленінської іскрівської лінії в РСДРП, перемогу ідеології ленінізму в робітничому русі Росії, в тому числі і на Україні.

Ще у 1894 р. в праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» В. І. Ленін висунув ідею революційного союзу робітників і селян при керівній ролі пролетаріату як головної умови повалення влади царизму, поміщиків і капіталістів. Послідовно, спираючись на факти, хроніка розповідає про боротьбу В. І. Леніна за втілення цієї ідеї.

Володимир Ілліч надавав величезного значення зміцненню союзу робітничого класу і селянства. З великою силою переконаності хроніка показує генезис поглядів В. І. Леніна на аграрну програму РСДРП. В 1901 р. у статті «Робітнича партія і селянство» В. І. Ленін важливим засобом залучення селян до революційного руху вважав боротьбу за скасування всіх викупних платежів, оброчних зборів, повернення відрідків. Ця вимога була схвалена також II з'їздом РСДРП, незважаючи на впертий опір меншовиків, які нехтували селянством і розглядали його як суцільну реакційну масу.

У листі до III з'їзду РСДРП «Про нашу аграрну програму» В. І. Ленін висунув вимогу утворення революційних селянських комітетів, які під керівництвом робітничого класу мали здійснювати конфіскацію поміщицьких земель, хліба, худоби, послідовно проводити демократичні перетворення на селі⁷. Дещо пізніше, як відомо, основною вимогою аграрної програми партії стала націоналізація землі.

Надзвичайно рельєфно представлені у видахних томах матеріали про зв'язки В. І. Леніна з Україною, з революційним рухом українських робітників і селян. Ці факти разом з творами, які тією чи іншою мірою стосуються України, складають більше 600 повідомлень. І це не випадково. Соціально-економічний розвиток України і Росії Володимир Ілліч розглядав як єдиний процес. Він вважав пролетаріат України одним з бойових загонів пролетаріату Росії, а його революційні виступи проти гнобителів — складовою частиною загальноросійського революційного руху. Для В. І. Леніна спільність історичної долі російського і українського народів не викликала ніякого сумніву. І він це довів на основі ґрунтовного наукового аналізу в своїх численних працях. Адже на Україні як і в центральній Росії наприкінці XIX — на початку XX ст. особливо інтенсивно розвивалися капіталістичні виробничі відносини у промисловості та сільському господарстві, відбувався процес зрощування промислового і банківського капіталу, створювалася резервна армія пролетаріату.

Уже в своїй першій праці, яка дійшла до нас, — «Нові господарські рухи в селянському житті», написаній у 1893 р. з приводу книги В. Ю. Постникова «Південно-російське селянське господарство», В. І. Ленін на конкретному українському матеріалі розкрив шляхи і форми розвитку капіталізму в сільському господарстві, переконливо показав, що селянство України проходило такий же шлях капіталістичного розвитку, як і селянство всієї Росії.

Аналіз економічного, політичного і культурного розвитку України, формування робітничого класу, розвитку революційного робітничого і соціал-демократичного руху в українських губерніях, розгортання селянського руху знаходять відображення майже в 220 ленінських працях, зафіксованих у біографічній хроніці по квітень 1912 р. Серед них такі твори, як «З приводу так званого питання про ринки», «Розвиток капіталізму в Росії», «З приводу «Profession de foi», «Передмова до брошури «Травневі дні в Харкові», «Віддача в солдати 183-х студентів», «До сільської бідноти», «Початок революції в Росії», «Революційна армія і революційний уряд», «Військо і революція», «Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років» та багато інших.

⁶ Див. названа праця, т. 1, стор. 235.

⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 214—218.

Перед читачем проходить чудова галерея бойових соратників Ілліча, які працювали на Україні,— агентів «Искры», членів ЦК РСДРП, видатних діячів місцевих партійних комітетів, тих, хто за висловом Володимира Ілліча присвятив «революції не самі тільки вільні вечори, а все своє життя»⁸. Хроніка відзначає, зокрема, тісний зв'язок В. І. Леніна з такими діячами партії на Україні, як І. В. Бабушкін, І. Х. Далайш, П. А. Морозов, М. Г. Цхакая, В. А. Шелгунов, Р. С. Землячка, П. А. Крайков, Ф. В. Ленгнік, О. Д. Цюрупа, М. О. Скрипник, Г. М. Кржижановський, В. В. Воровський, М. М. Ессен, С. І. Гусев, О. С. Шаповалов, Л. М. Киїпович, Й. В. П'ятницький, С. І. Гопнер, В. Д. Бонч-Бруєвич та іншими.

В 1905 р. кількість різних фактів, у тому числі творів Ілліча, що засвідчують його зв'язки з Україною, досягає майже 150. Серед цих повідомлень — листування В. І. Леніна з Київським, Одеським, Катеринославським, Харківським та іншими комітетами РСДРП, рішення Одеського комітету про обрання Володимира Ілліча делегатом на III з'їзд партії, лист з Катеринослава членів центрального гуртка робітників Брянського заводу, у якому вони висловили впевненість, що III з'їзд РСДРП «не зробить поступок опортунізму тільки для того, щоб склеїти одну партію, і вимагали прийняти ленінське формулювання § 1 Статуту РСДРП, а «мартовське закупорити в гроб»⁹, відрядження на Україну Леніним представника ЦК партії М. І. Васильєва-Ожина для керівництва збройним повстанням на броненосці «Потемкин», зустріч Володимира Ілліча в Женеві з П. М. Матюшенком — одним з керівників повстання і т. ін.

Всі ці факти свідчать про те, що революційні соціал-демократи, більшовики України, керовані В. І. Леніним, були його надійною опорою у боротьбі за створення і змінення партії нового типу, проти опортунізму і ревізіонізму, в проведенні у життя ленінської стратегії і тактики революційного руху. Вони викривають цілковиту неспроможність тверджень української буржуазно-націоналістичної контрреволюції про «безкласовість», «безбуржуазність» української нації, її нібито насильницьку «пролетаризацію», що привнесена ззовні, з Росії, про якийсь одвічний антагонізм між російським і українським народами, якого ніколи не існувало і не могло існувати. Матеріали біографічної хроніки повністю спростовують також націоналістичні вигадки, що, мовляв, ленінізм і більшовизм — явища випадкові, «чужорідні» для України, що вони не мають і не можуть мати тут ґрунту для розвитку.

Читаючи ленінський літопис, кожна радянська людина сповнюється гордістю за В. І. Леніна, рідну партію, які в найтяжчих умовах царизму, у жорстоких битвах з російськими, українськими, єврейськими та іншими націоналістами, всілякими різновидностями опортунізму і ревізіонізму заклали основи тієї великої дружби, взаємодітримки, взаємодопомоги і братерства народів, що складає сутність пролетарського інтернаціоналізму. Цей основоположний ленінський принцип знайшов своє найповніше втілення у боротьбі робітників і селян Росії і України за перемогу Жовтневої революції, у створенні могутнього державного об'єднання вільних народів — Союзу Радянських Соціалістичних Республік, 50-річчя якого трудячі нашої країни, все прогресивне людство відзначатимуть у грудні цього року.

Період революції 1905—1907 рр. чи не найбільш насичений у виданні. З особливим хвилюванням сприймаються матеріали, коли Володимир Ілліч у листопаді 1905 р. повернувся з еміграції до Петербурга для безпосереднього керівництва революцією. В ті дні його енергія була справді невичерпною. Відмічається відвідання ним могил жертв «Кривавої неділі», зустрічі з працівниками Центрального і Петербурзького комітетів партії. Він очолює газету «Новая жизнь», бере участь у засіданнях ЦК і ПК, Виконавчого комітету Петербурзької Ради робітничих депутатів, керує роботою I і II Петербурзьких загальноміських конференцій РСДРП, районних партійних конференцій Петербурга. Літопис фіксує численні виступи Володимира Ілліча перед робітничими колективами, партійними активістами, на дискусіях з меншовиками. Він знаходить час виступити на заняттях майбутніх пропагандистів і партійних організаторів на селі, заслухати звіти партійних працівників, вести велику літературну роботу. В січні і березні 1906 р. Володимир Ілліч зумів здійснити в умовах найсуворішої конспірації дві нелегальні поїздки до Москви.

Введені у біографічну хроніку факти висвітлюють гігантську роботу В. І. Леніна по підготовці і проведенню III, IV, V з'їздів РСДРП. На III з'їзді партії Володимир Ілліч виступав, наприклад, майже 100 разів. Титанічна робота проведена по підготовці партійних конференцій, починаючи від Першої (Таммерфорської) 1905 р. і кінчаючи Шостою (Празькою) 1912 р.

Матеріали біографічної хроніки розповідають про діяльну участь Володимира Ілліча в VII (Штутгартському) і VIII (Копенгагенському) конгресах II Інтернаціоналу. Його робота на конгресах, зокрема Штутгартському, фіксується часом погодинно. Ось тільки деякі факти діяльності Леніна на VII конгресі II Інтернаціоналу: перша зустріч з Кларою Цеткін, неофіційні наради з лівими соціал-демократами

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 336.

⁹ Названа праця, т. II, стор. 60 (переклад автора).

(учасниками конгресу) з метою вироблення єдиної точки зору з питань порядку денного, проведення зборів делегатів-більшовиків, доручення А. В. Луначарському відстоювати більшовицьку точку зору про відносини між партією і профспілками на противагу меншовицькому принципу «нейтральності» профспілок, який захищався Г. В. Плехановим, участь у роботі комісії по підготовці проекту рішення про мілітаризм і міжнародні конфлікти, внесення разом з Р. Люксембург поправок до проекту цього рішення, участь у нараді редакторів і видавців соціалістичних газет, виступ проти допуску на конгрес російських сіоністів-соціалістів і т. д.

Відмічаючи опортуністичні тенденції соціал-демократичних партій II Інтернаціоналу, В. І. Ленін під час повернення з Штутгарту у розмові з Ф. Коном висловив сумніви, що резолюції конгресу, зокрема про мілітаризм і міжнародні конфлікти, будуть втілені у життя, і це незабаром засвідчила історія.

В умовах спаду революційної хвилі і розгулу реакції, вирішуючи назрілі питання партійної роботи, Володимир Ілліч повів рішучу і безкомпромісну боротьбу проти капітулянтства і реформізму меншовиків-ліквідаторів, троцькістів, примиренців та інших опортуністів, наполегливо навчав партію правильно відстоювати, змінювати тактику революційної боротьби відповідно до нової обстановки, збирати сили до нових революційних битв. Факти біографічної хроніки показують, яких величезних зусиль довелося докласти В. І. Леніну, щоб подолати опортунізм і дезорганізаторські дії фракціонерів, зберегти і зміцнити партію, захистити її ідейні, політичні й організаційні принципи. Саме завдяки Леніну було скликано Празьку конференцію, ліквідовано партійну кризу. Партія вийшла на широкий шлях ідейного і політичного керівництва новим піднесенням масової боротьби російського пролетаріату.

Величезне багатство фактів, зібраних у біографічній хроніці, стало можливим значною мірою завдяки найновішому використанню епістолярної спадщини В. І. Леніна. Якщо у Повному зібранні творів було опубліковано близько 5 тис. листів, з яких 900 — вперше, то у результаті нових досліджень ця цифра значно збільшилась. Тільки по квітень 1912 р. хроніка передає зміст майже 1250 листів, у тому числі тих, що до цього часу не розшукані. Таких листів лише у першому томі майже 100, другому — близько 190.

Нове видання біографічного літопису Володимира Ілліча дає багато даних для розкриття лабораторії лєнінської творчості. Відомо, наприклад, що для написання книги «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Леніну довелося опрацювати багато статистичних довідників, періодичної преси, соціально-економічної літератури. В хроніці скрупульозно зареєстровано більше 240 назв книг (всього, як відомо, Леніним опрацьовано для написання книги близько 600), які прочитав на засланні і проаналізував Ленін.

У бурхливому плінні часу, у вирі революційної боротьби загубилося багато статей, промов, листів та інших праць В. І. Леніна. Серед них понад 30 гімназичних творів, лист до товариша про студентські виступи в Казанському університеті, лист до Чернишевського, лєнінський переклад «Маніфесту Комуністичної партії», примітка на одну з праць М. Є. Федосєєва, різноманітні реферати. До цього часу не знайдено другого випуску книги «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» та інші твори. Як уже відзначалось, особливо багато загублено лєнінських листів. Підраховано, що коли б вдалося знайти загублені праці Володимира Ілліча, то Повне зібрання творів збільшилося б принаймні на 10 томів.

Вивчення лєнінської біографічної хроніки значно полегшується тим, що вона має покажчики: іменний, географічний, організацій і установ, псевдонімів і партійних клічок В. І. Леніна. Слід відмітити, що нове видання лєнінського літопису не позбавлене і окремих недоліків. Це стосується, насамперед, стилю викладу, в якому ще не досягнуто необхідної чіткості й уніфікації. Мають місце і деякі прикря неточності. Однак все це ніякою мірою не принижує величезного виховного значення, надзвичайної практичної цінності біографічної хроніки.

Вихід у світ перших двох томів колективної праці співробітників Інституту марксизму-лєнінізму при ЦК КПРС — «Володимир Ілліч Ленін. Біографічна хроніка» — важлива подія в ідейному і політичному житті трудящих нашої країни. Ця робота надбагато розширить коло наших знань про В. І. Леніна. Документи і матеріали біографічної хроніки — це велика допомога партійним організаціям, комуністам, науково-пропагандистському активу, всім працівникам ідеологічного фронту в справі дальшого всебічного вивчення і роз'яснення трудящим лєнінської ідейної спадщини, життя і діяльності Володимира Ілліча.

Хочеться щиро побажати авторському колективові нових творчих удач, щоб успішно довести до кінця це важливе і потрібне видання. Адже виходу наступних томів біографічної хроніки, що на конкретних історичних фактах розкривають великий життєвий подвиг нашого вчителя і вождя, з нетерпінням чекає широка громадськість, всі, хто вчиться у Володимира Ілліча, прагне жити і працювати по-лєнінськи, по-комуністичному.

В. Ф. СОКУРЕНКО

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

М. Д. ОЛІЙНИЧЕНКО.
**ЛЕНІНСЬКІ НАКРЕСЛЕННЯ
В ЖИТТЯ. КПРС — ОРГАНІЗАТОР
БУДІВНИЦТВА ДНІПРОВСЬКОГО
КАСКАДУ ГІДРОЕЛЕКТРОСТАНЦІЙ.
1927—1970 рр.,**

*Видавництво Київського університету,
К., 1970, 243 с.*

Проблемам електрифікації Радянської України присвячено чимало досліджень. Лише в повоєнні роки з цього питання вийшли в світ праці Г. М. Некрасової, І. І. Колодяжного, П. Г. Кривчика, М. Ю. Костриці, І. В. Гнідаша та інших.

Рецензована праця є першим в історико-партійній літературі дослідженням, де зроблена спроба узагальнити досвід роботи ряду партійних організацій будов Дніпровського каскаду гідроелектростанцій (Дніпровської, Каховської, Кременчуцької, Дніпродзержинської, Київської та Канівської) протягом 1927—1970 рр. Привертає увагу цікавий фактичний матеріал, зібраний автором у фондах центральних і обласних партійних архівів, поточних архівах партійних комітетів будов, а також у періодичній пресі, зокрема багатотиражках.

Праця складається з чотирьох розділів, які розбиті на параграфи. Останній розділ не має поділу на параграфи, що свідчить не стільки про недосконалість побудови монографії, скільки про не досить продумане висвітлення окремих важливих питань, зокрема розвитку соціалістичного змагання, роботи виробничих нарад, а також нарад у справі раціоналізації та винахідництва. Треба також вказати, що в праці відсутня історіографія питання.

Значне місце в рецензованій монографії займають матеріали, що характеризують роль В. І. Леніна в створенні плану ГОЕЛПРО. Автор показує, що вождю доводилося відстоювати цей план у боротьбі проти правих, троцькістів, угруповання «демократичного централізму». Переконливо викриваються спроби Троцького довести, нібито геніальна формула «Комунізм — це є Радянська влада плюс електрифікація всієї країни» не належала Володимиру Іллічу (ст. 36).

Важливе місце в плані ГОЕЛПРО віддано спорудженню Дніпровської ГЕС. Історія її будівництва широко висвітлена в історико-партійній літературі. У рецензованій монографії цьому питанню присвячено окремий параграф. Інколи автор, посилаючись на архівні джерела, розповідає про факти, що вже давно введені у науковий обіг іншими дослідниками (стор. 42, 45, 49, 51). Трапляються також неточності в цифрових викладках, що характеризують потужність Дніпрогесу та всіх електростанцій України наприкінці першої п'ятирічки (стор. 39, 57). Наприкінці цього параграфа наводиться матеріал, що не стосується теми. Це певною мірою порушує послідовність викладу.

В монографії глибоко розкрито роль КПРС як організатора і керівника будівництва Дніпровського каскаду гідроелектростанцій, переконливо обгрунтована його економічна доцільність. При цьому підкреслюється, що завершення будівництва і введення в дію всіх електростанцій на Дніпрі буде значним внеском у створення матеріально-технічної бази комунізму.

Порівнюючи сучасну технічну базу будов електростанцій з технічним їх оснащенням у роки першої п'ятирічки, рельєфно видно успіхи, що їх досягла наша країна за минулі роки. Автор рецензованої монографії досліджує форми та методи організаційно-партійної й ідейно-виховної роботи, діяльність партійних організацій у справі підготовки кадрів.

У праці показано, що Дніпровський каскад гідроелектростанцій будувала вся країна. Так, у спорудженні Каховської ГЕС трудящим України подавали безкорисливу допомогу робітничі колективи 400 підприємств 300 міст СРСР, а Кременчуцької — 820 підприємств з 12 союзних республік. Каховську ГЕС будували представники 25 національностей, Кременчуцьку — 41, Київську — 22. На жаль, автор не наводить подібних даних по всіх будовах.

Необхідно вказати, що в рецензованій монографії не всі питання висвітлені однаково повно. Зокрема, автор не досить глибоко розкрив діяльність партійних організацій у справі організації й розвитку соціалістичного змагання. У праці відсутні зведені дані по всіх будовах, часто призви-

ща наводяться без ініціалів або неправильно (стор. 100, 235).

Очевидно, у висновках автору слід було б перелічити основні форми й методи організаційно-партійної та масово-політичної роботи партійних організацій будов. Такі рекомендації мали б практичну цінність.

Вказані недоліки не можуть вплинути

П. Е. КОЛОМІЄЦ.
ВОПРОСЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ
В ТРУДАХ В. И. ЛЕНИНА,
вид-во «Здоров'я», К., 1971, 360 с.

Роль В. І. Леніна у становленні і розвитку охорони здоров'я в нашій країні надзвичайно велика. В працях Володимира Ілліча, в його діловому листуванні, замітках і начерках, численних виступах на з'їздах і конференціях, в розроблених ним програмних документах Комуністичної партії, декретах Радянської влади відбиті найрізноманітніші питання теорії та практики охорони здоров'я радянського суспільства.

П. В. Коломієць поставив перед собою завдання виявити і розкрити зміст літературних джерел, що відображають роботу В. І. Леніна по охороні здоров'я трудящих. Завдання, безперечно, складне і дуже важливе. Праця П. В. Коломієця, що являє собою науково-бібліографічний посібник, становить великий інтерес для істориків, науковців, широкого кола медичних працівників, для всіх, хто вивчає багатющу ленінську спадщину. В книзі зібрано 1155 опублікованих творів В. І. Леніна, а також праць інших авторів, що показують піклування В. І. Леніна про розвиток охорони здоров'я трудящих і медицини взагалі. Залежно від характеру ленінських документів, включених до книги, автор для розкриття їх змісту використав різні методи: бібліографічний опис, анотування, реферування, хрестоматійний виклад, коментування окремих джерел, зробив примітки тощо.

Передмову до книги написав міністр охорони здоров'я УРСР, професор В. Д. Братусь, який зокрема підкреслює, що ідеї В. І. Леніна становлять фундамент теорії і практики радянської системи охорони здоров'я.

У статті «В. І. Ленін і радянська охорона здоров'я» (написаній у співавторстві з К. Ф. Дупленком) автор розкриває значення ленінських ідей і конкретних вказівок у розв'язанні найважливіших завдань будівництва радянської системи охорони здоров'я, підкреслює постійну увагу Володимира Ілліча до різних питань охорони здоров'я трудящих, розповідає про те, як ленінські ідеї й плани в галузі охорони здоров'я перетворюються в життя. Включення такої вступної статті до книги можна вважати доцільним, оскільки вона підготовлює читача до глибокого і цілеспрямованого ви-

на загалом позитивну оцінку рецензованої монографії. Своєю дослідженням М. Д. Олійниченко зробив значний внесок у вивчення багатогранної діяльності КПРС, спрямованої на створення матеріально-технічної бази комунізму, втілення в життя ленінських ідей електрифікації країни.

П. І. Щербак

вчення науково-бібліографічних матеріалів книги.

В розділі «В. І. Ленін про ідейно-технічні та науково-організаційні питання охорони здоров'я і медичної науки» автор анує 238 ленінських праць, в яких відбиті ідейно-теоретичні і науково-організаційні аспекти медицини й охорони здоров'я. Тут є, зокрема, вказівки про організацію профілактичної і лікувальної роботи, особливо щодо боротьби з епідеміями і поліпшення умов праці та побуту трудящих, з проблем науки, підготовки медичних кадрів тощо. Читач може ознайомитися з уривками або викладом короткого змісту праць В. І. Леніна «Промова на II Всеросійському з'їзді працівників медико-санітарної праці 1 березня 1920 р.», «Розвиток капіталізму в Росії» та ін. Великий інтерес являють листи, записки, телеграми В. І. Леніна відомим діячам медицини і охорони здоров'я — М. О. Семашку, З. П. Соловйову, Б. С. Вейсброду, В. О. Обухову та ін.

У другому розділі вміщено декрети і постанови з питань охорони здоров'я, ряд з яких було підготовлено за особистою вказівкою Леніна. В цьому розділі наводиться 191 документ. Не обмежуючись їх переліком, автор подає, в більшості випадків, їх короткий зміст. Добре було б дати вкажчик декретів і постанов з охорони здоров'я, редактованих В. І. Леніним.

Про листи й телеграми, адресовані В. І. Леніну медичними працівниками, говориться в третьому розділі. Включення до книги цих матеріалів з короткими анотаціями до більшості документів варто схвалити. Вони служать яскравим доказом виключно великої уваги В. І. Леніна до найрізноманітніших проблем охорони здоров'я трудящих і свідчать про велику любов радянських людей до Володимира Ілліча Леніна. Варто звернути увагу на те, що в цей розділ включено лише частину опублікованих листів і телеграм В. І. Леніна від медичних працівників.

У четвертому розділі П. В. Коломієць навів список медичної літератури, використаної В. І. Леніним у його творах. Тут згадані праці таких відомих діячів охорони здоров'я, як М. І. Тезяков, М. С. Уваров, П. Ф. Кудрявцев, Є. М. Дементьев та ін.

У окремому розділі наводиться список літератури з охорони здоров'я і медицини, що була в особистій бібліотеці В. І. Леніна в Кремлі.

Матеріали, включені до наступних двох

розділів книги, дали змогу одержати наглядно уяву про винятково глибокі і різномісні інтереси В. І. Леніна в галузі охорони здоров'я й медицини.

До розділу «Ленінські ідеї про охорону здоров'я в науковій і мемуарній літературі» включено 482 джерела, зокрема спогади учасників подій, що працювали під керівництвом В. І. Леніна. Вони збагачують нас важливими і характерними деталями, а деколи й служать єдиним свідченням ніде не зафіксованих подій. На жаль, в цьому розділі відсутні деякі спогади, наприклад, Д. І. Ульянова, хоч автор підкреслює важливість їх.

У сьомому розділі наведено хронологічні відомості про участь В. І. Леніна у вирішених питаннях охорони здоров'я і медичної науки. В них містяться дані про те, що написано чи зроблено В. І. Леніним в цій галузі в певний день, тиждень, місяць, рік.

Біографічні довідки про 168 медичних працівників, які зустрічалися з В. І. Лені-

ним чи згадуються в його працях, складають восьмий розділ книги П. В. Коломійця. Варто зазначити, що ці довідки надмірно короткі.

В кінці книги автор наводить іменний і предметно-тематичний покажчики.

Книга має і деякі погрішності. Так, на стор. 20 автор стверджує, що в розділ шостий включено 480 джерел, а насправді — 482. Тут же він говорить про листи В. І. Леніну від медичних установ і хворих, що нібито включені до розділу третього, а їх там немає. Трапляються опинки в іменному покажчику (див. М. О. Семашко, джерело 58, стор. 51—52; 782, стор. 219—220; Д. І. Ульянов, джерело 671, стор. 197; 692, стор. 201 і інші). В деяких місцях переплутані ініціали авторів.

Підбиваючи підсумки сказаного, слід підкреслити, що зазначені недоліки не знижують рівня цього фундаментального видання. Автор успішно справився із складним завданням, що стояло перед ним.

Б. М. Потулов

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ,

*вип. п'ятий,
вид-во «Наукова думка»,
К., 1970, 220 с.*

Поява кожного нового випуску щорічника «Історичні джерела та їх використання», який готується спільними зусиллями наукових працівників Архівного управління при Раді Міністрів УРСР та Інституту історії АН УРСР, зустрічається громадською республікою з великим інтересом. Автори статей, розміщених у цих збірниках, присвячених переважно розробці актуальних проблем джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін, порушують найрізноманітніші питання. Це свідчить про розширення джерелознавчої проблематики, появу дедалі більшої кількості дослідників, які працюють у цій галузі історичних знань. Тому статті щорічника привертають увагу не тільки радянських, але й зарубіжних істориків.

Останнім часом українські джерелознавці ґрунтовно досліджували марксистсько-ленінську спадщину. Про їх успіхи в цьому напрямі свідчать матеріали п'ятого випуску «Історичних джерел», який за тематикою можна назвати «ленінським».

Збірник відкривається статтею В. Г. Сарбея «До питання про джерелознавче вивчення ленінської концепції вітчизняної історії». Ленінська концепція вітчизняної історії розвивалась і утверджувалась, як правильно свідчить автор, у процесі становлення радянської історіографії. Джерелознавчий підхід до творів В. І. Леніна та їх конкретно-історичний аналіз знаменують новий етап у вивченні спадщини вождя революції. В. Г. Сарбей акцентує увагу нау-

ковців на особливостях цього етапу. Водночас він торкається важливої проблеми В. І. Ленін-читач. Вихід у світ праці «Бібліотека В. І. Леніна в Кремлі. Каталог» (М., 1961), в якій вміщено опис понад 8,4 тис. назв книг, журналів, газет, привернув увагу дослідників до бібліотеки Ілліча. Але помітки, зроблені в книгах рукою вождя революції, на жаль, здебільшого невідомі широкому колу науковців. А вони мають велике значення для джерелознавців.

Щоправда, В. Г. Сарбей, торкнувшись цієї теми, тільки називає (до того ж, не завжди правильно) українські книги та періодики. Не переглянувши книг, автор повторює помилки інших видань (с. 20). Проте загалом у статті порушено нові питання і вона, безперечно, сприятиме дальшій розробці теми.

Стаття Т. Б. Слюдикової присвячена розповсюдженню у вигляді листівок творів В. І. Леніна на Україні в 1896—1912 рр. Автор не тільки знайомить читача з колекцією листівок, які зберігаються в ЦДАЖР УРСР, а й розповідає про історію їх передруку і видання місцевими комітетами РСДРП(б). За її даними, окремими виданнями опубліковано 31 працю В. І. Леніна і 11 разом з іншими матеріалами.

Певним вкладом у розробку теми про розповсюдження праць Ілліча є стаття Ф. О. Милославської «Публікація творів В. І. Леніна в газеті «Пролетарій». Хоч ця проблема частково висвітлена в історичній літературі, автор здійснила велику роботу і уточнила деякі дані. Дивує тільки її нігілістичне ставлення до своїх попередників. Вона навіть не згадує, що про опублікування ленінських творів на сторінках «Пролетарія» писали П. М. Шморгун, П. А.

Багмут, Г. М. Мултих та інші українські історики¹. Незрозуміло, чому рідколегія видання не звернула увагу автора хоча б на те, що складено таблицю опублікованих в хронологічному порядку творів В. І. Леніна².

В ленінській теоретичній спадщині є чимало цінних думок про створення джерельної бази для історичних досліджень соціалістичного суспільства. Саме цій важливій темі присвячена стаття А. В. Санцевича «В. І. Ленін про джерела з історії радянського суспільства». Автор показує, як Володимир Ілліч дбав про об'єктивність, достовірність матеріалів, що потрапляють до рук дослідника. Зупиняючись на методичі створення документів радянської епохи, розробленій В. І. Леніном, А. В. Санцевич підкреслює велике значення періодики як важливого історичного джерела. Хотілося б, щоб автор не залишив успішно розпочатої справи, а дослідив ставлення вождя революції і до інших видів джерел.

Питання видання історичних джерел привертає увагу багатьох дослідників. Тому важливо знати, як В. І. Ленін ставився до цієї справи. Автор статті «В. І. Ленін про видання історичних джерел» Б. С. Ватуля ґрунтовно досліджує цю проблему, детально зупиняючись на критичних зауваженнях Ілліча щодо розробки важливої галузі історичних дисциплін — археографії. Проте Б. С. Ватуля чомусь жодним словом не згадав про досягнення археографів України.

Науковий співробітник ЦДАЖР УРСР Є. П. Шаталіна в статті «Документи В. І. Леніна періоду громадянської війни в фондах ЦДАЖР УРСР (1918—1920 рр.)» показує значення архівного джерела при встановленні тексту, найбільш наближеного до першоджерела, в випадку, коли у Повному зібранні творів подається його зміст за копією.

За матеріалами цього ж архіву написали статтю про увічнення пам'яті В. І. Леніна в 1924—1927 рр. М. О. Грушевська і О. О. Кривошеєва. Деяко перекликаються з нею статті А. І. Мілової «Документи про шанування пам'яті В. І. Леніна трудящими м. Києва (1921—1946 рр.)», яка по-

будована на матеріалах виконкому Київської міської Ради депутатів трудящих та В. І. Грищенко «Документальні матеріали Івано-Франківського облдержархіву про поширення ленінських ідей та шанування пам'яті В. І. Леніна трудящими Прикарпаття». Шкода, що автор останньої, ввівши до наукового обігу значний фактичний матеріал, не проаналізував суті документів, більшість з яких зберігається в фондах поліцейських управлінь.

По-іншому висвітлює цю тему М. О. Гарматюк, характеризуючи матеріали фондів Ровенського облдержархіву про поширення ленінських ідей в краї. Розбираючи обидві групи документів — партійні та офіційні, автор вміло буде свою інтересну розвідку.

Про документи ЦДАЖР УРСР періоду соціалістичного будівництва на Україні розповідає С. М. Королівський. Автор показує (що дуже цінно!) обсяг і тематику цих фондів, ступінь їх опублікованості та використання, звертаючи увагу на те, що чимало історичних джерел є в зібранні бібліотеки архіву та у відділі періодики. Він вносить пропозиції щодо публікації документів.

У місцевих архівах є чимало документів про втілення в життя ленінського Декрету про землю. С. Я. Дяченко і Д. О. Полякова описують матеріали про соціалістичне перетворення на селі в 1918—1920 рр., які зберігаються в Херсонському облдержархіві. Бажаю, щоб у подібних статтях було менше описовості, а більше аналізів особливостей цього процесу в різних областях республіки.

Стаття Ю. А. Барштейна про образ В. І. Леніна в українських пам'ятних медалях цікава насамперед постановкою питання. Лише останнім часом медалістика привернула увагу дослідників, і це треба вітати. Однак автор, розпочавши таке багатообіцяюче дослідження, не визначив його хронологічних рамок, не зробив будь-яких висновків, обмежившись тезою про почесне місце образу вождя в пам'ятних медалях України (с. 98).

Джерела з історії марксистсько-ленінської суспільно-політичної думки на Західній Україні ще повністю не вивчені радянськими історіографами, тому характеристика їх окремих груп, зроблена С. М. Злупком (с. 116—123), зацікавить джерелознавців.

Заслуговує на схвалення той факт, що в рецензованому збірнику вміщено матеріали, автори яких з різних аспектів досліджують документи одного профілю. В зв'язку з цим слід виділити статті О. В. Маркевич (с. 148—157) і Б. М. Олійник (с. 157—168). Перша розглядає печатки і штампи підпільних організацій галицьких і буковинських комуністів, друга — законодавчі документи Галицького ревкому майже за той же час — 1920 р. Автору останньої необхідно було, крім документів, опублікованих в збірнику «Під прапором Жовтня», використати ряд архівних матеріалів.

З інтересом зустрине читач дослідження

¹ П. А. Багмут, П. М. Шморгуни. Твори В. І. Леніна на Україні (видання, розповсюдження, переклад), К., 1960, стор. 69; їх же. Из истории издания и распространения произведений В. И. Ленина на Украине.— Издание и распространение произведений В. И. Ленина, М., 1960, стор. 90—95; Г. Мултих. Ленин и большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Жовтневої соціалістичної революції та утворення Української Радянської держави.— Ленінським шляхом. Збірник статей, К., 1960, стор. 136; Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1965), Харків, 1966, стор. 15.

² М. Ф. Дмитрієнко. Більшовицька преса України 1917—1918 рр., як історичне джерело, К., 1967, стор. 151—173.

В. П. Мисюри, який розглядає досі слабо вивчені джерела про боротьбу за створення партійних організацій ленінського типу на Закарпатті (1918—1921 рр.).

Темою свого дослідження Л. С. Крутьєва обрала фонди Харківського облдержархіву, що висвітлюють процес встановлення Радянської влади в області.

Колгоспне будівництво на Україні в 1919 р.— тема не нова. Однак, незважаючи на значну кількість літератури з цього питання, в науковий обіг ще не введено чимало документів ЦДАНГ СРСР, які дають змогу встановити закономірності і особливості створення колективних господарств, з'ясувати їх кількісний і соціальний склад. Матеріали ЦДАНГ з цього питання — тема статті С. Г. Кащенко. Автор зробив інтересні висновки і узагальнення.

Останнім часом увагу джерелознавців дедалі більше привертає періодична преса. Поштовою до цього стали розвідки про центральні та обласні газети як історичне

джерело. Якщо досі дослідники вивчали лише окремі питання, висвітлені друкованими органами, то тепер аналізують усі матеріали газет. Допомагають їм в цьому історики, які вивчають комплекс офіційних матеріалів. Тому слід виділити статтю Л. Г. Довжинець та І. О. Ільченко «Сумська повітова газета «Комуна» як історичне джерело». Загалом позитивно оцінюючи її, необхідно підкреслити особливість дослідження газетного матеріалу, який в одному випадку може бути первинним, а в іншому — вторинним джерелом.

П'ятий випуск збірника «Історичні джерела та їх використання» — крок вперед джерелознавців республіки, свідчення росту наукових кадрів фахівців з спеціальних історичних дисциплін. Бажано, щоб у наступних щорічниках було вміщено більше оглядів архівних фондів, а також статей з теорії джерелознавства.

М. Ф. Дмитрієнко

В. Л. ЯНИН. АКТОВЫЕ ПЕЧАТИ ДРЕВНЕЙ РУСИ X—XV вв., Т. 1—2.

Т. 1. ПЕЧАТИ X — НАЧАЛА XIII в.,

326 с. с илл.,

Т. 2. НОВГОРОДСКИЕ ПЕЧАТИ

XIII—XV вв.,

369 с., с илл., изд-во «Наука», М., 1970.

Монографія члена-кореспондента АН СРСР, професора Московського університету, одного з провідних радянських дослідників давньоруської сфрагістики В. Л. Яніна передусім вражаєглибокимв опрацюванням колосального фактичного матеріалу, часом одноманітного й маловиразного, що вимагало від дослідника, крім наполегливості, ґрунтовних спеціальних знань і навичок. В кожному з двох томів дано цікаві ілюстрації, які дають наочне уявлення про давньоруські печатки. Ілюстративний матеріал виконано дуже ретельно і кваліфіковано. На фотографічних таблицях кожна пам'ятка, як правило, подається у двох-трьох екземплярах, графічні таблиці і прориси легенд відтворюють всі відомі екземпляри печаток. Це має суттєве значення, бо здебільшого давньоруські печатки, які надходять з археологічних джерел, збергалися погано.

Ключем до фактичного матеріалу, опрацьованого в монографії, служить повний реєстр (звід) давньоруських булл. В хронологічній послідовності, з дотриманням поділу за основними видами і тилами, в ньому описано зображення і легенди печаток, подаються відомості про час, місце знахідки та збереження кожної сфрагістичної пам'ятки. Всього їх зафіксовано 1543.

Зібравши багатий джерелознавчий матеріал давньоруської сфрагістики, що вже само по собі має велике наукове значення, В. Л. Янін не обмежився формальним його

дослідженням. Належна увага приділяється теоретичному дослідженню, систематизації і класифікації. Печатки розглядаються як важливі історичні джерела, що з успіхом можуть застосовуватися при вивченні державних і правових інститутів влади, системи княжого управління, церковної ієрархії, титулів, посад, прикладного мистецтва та культури. Вивчення печаток тісно пов'язується з даними літописів та інших писемних пам'яток.

З сторінок монографії постає цілісна картина розвитку сфрагістики давньої Русі. Дослідження починається з найдавніших, що дійшли до нас, печаток великого київського князя Святослава (945—972) і князя Ізяслава Володимировича (980—1001) і закінчується новгородськими печатками XV ст. Великий інтерес становлять печатки Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха, київського боярина Ратибора, княгинь Марії, Ірини і Софії, новгородських тивунів, посадників і тисяцьких, намісників Ладоги і Нового Торгу, п'яти новгородських кішців, печатки з нерозгаданим написом «Дньеслово» тощо.

В. Л. Янін дійшов висновку, що давньоруські булли застосовувались, переважно, для скріплення офіційних документів, зокрема різного виду приватних актів (купчих, роздільних і дарчих грамот, дувиниць тощо). За допомогою сфрагістичного матеріалу В. Л. Янін розв'язує дискусійне питання про час виникнення приватного акту на Русі.

Цікаві спостереження зроблено над хронологією печаток. В. Л. Янін відзначає, що печатки з південноруських знахідок переважно датуються XI—початком XII ст., розквіт новгородської сфрагістики припадає на другу половину XII—XV ст.

Вихід з друку двотомної монографії В. Л. Яніна слід розглядати як етап у роз-

вितку вітчизняної сфрагістики. Характерно, що В. Л. Янін не виставляє себе в ролі першодослідника сфрагістики, навіть по-новому інтерпретуючи ту чи іншу пам'ятку, виправляючи грубі помилки атрибуції. Він подає історію дослідження питання, наводить вичерпну бібліографію. Його праця завершує двохсотрічну історію дослідження давньоруських сфрагістичних пам'яток, ставить завдання перед майбутніми дослідниками.

Праця В. Л. Яніна присвячена спеціальним питанням, але про маловідомі сторінки історії розказано дуже дохідливо. Широке коло читачів зможе скласти уявлення про складний і нелегкий шлях історичного дослідження. Історики ж на основі цієї праці зможуть зробити немало оригінальних спостережень, почерпнути чимало свіжого матеріалу, уперше введеного у науковий обіг.

В. О. Гавриленко

* * *

Сфрагістика звислих печаток — одна з спеціальних історичних дисциплін — порівняно мало вивчена. Звислі печатки є найдавнішими сфрагістичними пам'ятками нашої історії і репрезентують її період, найслабше відбитий у письмових джерелах. Зокрема, на актах давньоруського періоду (XI—XIII ст.) з території України зустрічаємо лише звислі печатки (булли), а відтиснуті з'являються лише з XIV ст. Досі не робилося спроби узагальнити розпорошені по різних державних і приватних колекціях фонд сфрагістичних пам'яток (звислих печаток) з території України.

У радянському джерелознавстві останніх років позначилася тенденція до створення синтетичних праць, зокрема в галузі епіграфічних пам'яток. Досить назвати укладений академіком Б. О. Рибаківим корпус епіграфічних пам'яток¹ чи топографічне зведення знахідок римських і візантійських монет В. В. Кропоткіна². Корпус сфрагістичних пам'яток створив В. Л. Янін, видавши його разом із дослідженням про давньоруські печатки X—XV ст.

Від звичайного каталога музейного зібрання чи систематичного опису реліктів минулого корпус В. Л. Яніна вигідно відрізняється максимальною повнотою матеріалу. В ньому враховані не лише всі типи й варіанти пам'яток давнини (в даному разі — сфрагістичних), а й абсолютно всі відомі науці екземпляри того чи іншого типу або варіанту, навіть абсолютно тогочасні між собою. Якщо печатка відома, скажімо, в 50-ти екземплярах, то всі вони зафіксовані в корпусі, вказано розмір, стан збереження й зовнішні особливості кожної. Це надзвичайно важливо для дослідників, які те-

пер можуть одержати якнайповніше уявлення про ту чи іншу сфрагістичну пам'ятку.

Теоретичне значення мають роздуми В. Л. Яніна щодо місця сфрагістики в системі історичних дисциплін. Учений наголошує, що зміст сфрагістики зовсім не зводиться лише до участі в дипломатичній критиці письмових джерел, як це досі вважало більшість істориків. Він виводить сфрагістику за вузькі рамки допоміжної і вважає її спеціальною історичною дисципліною. В. Л. Янін переконливо демонструє великі загальноісторичні можливості сфрагістичного матеріалу.

У вступі до рецензованої праці автор розкриває методiku дослідження, що ґрунтується на якнайповнішому, вичерпному збиранні матеріалу і детальній його класифікації. Вибіркове вивчення сфрагістичних пам'яток, на його думку, веде до спрощення висновків і, через це, до неминучого викривлення справжньої картини минулого.

В. Л. Янін віддав належне академікові М. П. Лихачову, пам'яті якого присвятив свою двотомну працю. Саме йому радянська наука завдячує найповнішою колекцією давньоруських печаток, а також ґрунтовними сфрагістичними дослідженнями.

Кожний том праці В. Л. Яніна поділяється на дві частини: дослідження, звід. До обох томів додані альбоми зображень печаток, причому подано не лише фотографії, а й, паралельно з ними, рисунки булл.

Дослідження В. Л. Яніна не обмежується рамками сфрагістики, в ньому розкривається історія політичних інституцій давньої Русі, робляться глибокі дипломатичні й генеалогічні екскурси. На сфрагістичному матеріалі вчений розв'язав давню суперечку між знавцями давньоруської дипломатки М. М. Тихомировим і С. Н. Валком щодо часу появи приватного акту на Русі і довів, що останній виник не в середині XIV ст. (як вважає С. Н. Валк), а в глибокій давнині (в чому був упевнений М. М. Тихомиров). В. Л. Янін по-новому інтерпретує багато пам'яток, його атрибуції оригінальні й науково обґрунтовані.

Для українського історика найбільший інтерес являє перший том рецензованої праці, в якому висвітлено сфрагістичні пам'ятки Русі X—XIII ст., зокрема, з території України. Можна сказати, що саме завдяки В. Л. Яніну віднини маємо корпус південноруських булл X—XIII ст.

У своїй праці вчений переглянув поширену думку, нібито першими давньоруськими буллами вважалися печатки запозиченого з Візантії типу із зображенням святого і з грецьким написом на звороті. Насправді, твердить дослідник, булли такого типу почали жити на Русі. Їм передували князівські звислі печатки з родовим знаком-тамгою і умовним зображенням князя. В. Л. Янін вважає цей тип печатки найдавнішим і відносить його до X ст.

Для визначення віку найдавніших (на його думку) руських звислих печаток із

¹ Б. А. Рыбаков. Русские датированные надписи XI—XIV вв., М., 1964.

² В. В. Кропоткин. Клады римских монет на территории СССР, М., 1961; його ж. Клады византийских монет на территории СССР, М., 1962.

зображенням князівського знаку автор використав давньоруські монети-срібляники, які сьогодні, завдяки працям радянських вчених, твердо датуються роками князювання Володимира Святославича, Ярослава Володимировича (лише в Новгороді) і Святополка Окаянного, тобто, проміжком часу між 978 і 1018 рр. Дослідник бачить велику іконографічну близькість між згаданими буллами й монетами і вказує на те, що стратиграфічні показники обох груп пам'яток близькі між собою. З іншого боку, власним шляхом — вивченням печаток — учений підтвердив правильність прийнятої нині хронології карбування давньоруських монет.

З позицій генеалогії і нумізматики великий інтерес являють сторінки першого тому, присвячені аналізу князівських знаків на монетах і буллах. Запропонована В. Л. Яніним схема розвитку князівських знаків від Святослава Ігоровича до Ярослава Володимировича включно здається нам прийнятною, оскільки знаходить вагоме підтвердження в сфрагістичному матеріалі.

Варто звернути увагу на важливий дослідницький метод В. Л. Яніна. Він не уникає дискусійних сюжетів, а навпаки, охоче береться за них і в абсолютній більшості випадків досягає успіху. Його атрибуції «темних» булл логічні, винахідливі і, що головне, робляться на солідній науковій основі.

Величезний сфрагістичний матеріал В. Л. Янін вмістив у другому томі свого дослідження, присвяченому новгородським звислим печаткам XIII—XV ст. (новгородські

булли попереднього періоду увійшли до першого тому). Використання ним сфрагістичних пам'яток як історичного джерела можна вважати зразковим. Узагальнення матеріалу дозволило В. Л. Яніну внести важливі корективи до хронології новгородських державних перетворень, по-новому розглянути динаміку становлення й розвитку трьох конституційних сил політичної влади Новгородда: князівського, духовного й світського республіканського правління і, насамперед, ті сторони, які недостатньо відбиті в письмових джерелах. У висновках до другого тома вчений пропонує свою хронологічну схему розвитку Новгородської республіки, значною мірою побудовану на сфрагістичному матеріалі.

В. Л. Янін наголошує на значенні сфрагістичного матеріалу як історичного джерела. За його переконанням, печатки «відкривають захоплюючу перспективу подальших досліджень, що можуть спертися на нові знахідки, джерело яких вичерпається не скоро» (стор. 150).

Фундаментальна праця В. Л. Яніна дасть поштовх сфрагістичним дослідженням на Україні. Віднині існує корпус домонгольських булл Південної Русі, тому всі нові знахідки можна буде обробляти не наосліп, як досі, а на основі першого тома «Актових печаток». Великі перспективи відкриває перед нашими дослідниками сфрагістичний фонд українських печаток XIV—XV ст., які вигідно відрізняються від інших відтиснутих печаток тим, що репрезентують слабо відбитий у письмових пам'ятках період історії України.

М. Ф. Котляр

*Д. С. ДАВИДОВИЧ
ЭРНСТ ТЕЛЬМАН.
СТРАНИЦЫ ЖИЗНИ И БОРЬБЫ.*

*Изд. 2-е, исправл. и дополн.,
изд-во «Наука», М., 1971, 418 с.*

Ім'я Ернста Тельмана дуже добре знає і пам'ятає радянський народ, все прогресивне людство. Життя і діяльність його — це важлива сторінка в історії Комуністичної партії Німеччини, німецького революційного руху.

Ернст Тельман, 85-річчя з дня народження якого відзначали 16 квітня 1971 р. трудящі всіх країн, після А. Бебеля, К. Лібкнехта і Р. Люксембург був найпопулярнішим і найулюбленішим народним трибуном в усій Німеччині, видатним діячем міжнародного робітничого руху, членом Виконкому Комінтерну, заслужено займав почесне місце серед керівників інтернаціональної ленінської гвардії.

Про Е. Тельмана написано багато і, в той же час, мало, як говорить про це сам автор рецензованої книги. Д. С. Давидович

уже давно досліджує життєвий шлях і революційну діяльність вірного сина німецького робітничого класу. В статті «Ернст Тельман у катівнях гестапо», опублікованій у журналі «Новая и новейшая история» (1965, № 2), він висловив припущення, що, крім дружини й дочки Тельмана і відомих антифашистів А. та Е. Зефкових, у забезпеченні безперервної роботи «мосту життя» (конспіративна лінія зв'язку Тельмана з КПН та Комінтерном) брали участь й інші підпільники. Останнім часом з'явилися публікації, які знайомлять з обставинами арешту Тельмана, фактами його життя у в'язниці, роздумами й планами. Виявлено імена невідомих учасників комуністичного підпілля, які, не шкодуючи свого життя, допомагали Тельману підтримувати постійні контакти з партією. Стали відомими також звіти «кур'єра Тельмана» — В. Траутцша (Едвіна), що дозволяють простежити всю лінію зв'язку від камери берлінської тюрми Моабіт до ЦК КПН і, таким чином, відновити картину діяльності «мосту життя». Всі ці найновіші документи й матеріали Д. С. Давидович

використав у своїй праці, перше видання якої з'явилося в 1966 р. Крім того, він вперше публікує виявлене ним у німецьких архівах таємне листування між гестапо, міністром юстиції та Гітлером про встановлення тюремного режиму для вождя німецького робітничого класу та нагляду за його дружиною й дочкою.

Деякі документальні матеріали про діяльність Ернста Тельмана стали відомими й доступними для широких наукових кіл Радянського Союзу тільки завдяки Д. С. Давидовичу. Це, передусім, звіти кур'єра ЦК КПН Едвіна, опубліковані автором у статті «В'язень третього рейху» («Новая і новейшая история», 1966, № 4, стор. 111—117) та в рецензованій книзі (стор. 264—276).

У Берліні Д. С. Давидович неодноразово зустрічався з дружиною Тельмана Розою та дочкою Ірмою. Їх спогади він також наводить.

Перше видання цієї праці здобуло високу оцінку радянських та зарубіжних істориків. Врахувавши всі критичні зауваження рецензентів і додавши нові документи, автор здійснив друге видання книги, обсяг якої значно збільшився. Повніше, зокрема, розповідається про перебування Ернста Тельмана в Смоленську у серпні 1925 р., а його зв'язки з партією та робітничим класом і перебування у в'язниці виділено в окремий розділ під назвою «Міст життя», вміщено нові ілюстрації.

Перші розділи рецензованої праці автор присвячує дитячим та юнацьким рокам Ернста Тельмана, показує початок політичної діяльності молодого революціонера серед гамбурзьких робітників. Велика Жовтнева соціалістична революція остаточно визначила дальший політичний шлях Ернста Тельмана. Разом з передовими німецькими робітниками він палко вітав молоді Радянську республіку, захищав першу в світі країну соціалізму від нападок ворогів, невтомно вивчав досвід Жовтневої революції, тактику ленінської партії більшовиків.

У розділі «На барикадах Гамбурга» автор вперше наводить ряд документів, знайдених ним у партійних архівах.

Влітку 1921 р. Тельман у складі делегації КПН прибув у Москву на III конгрес Комінтерну. Це був його перший приїзд до Радянського Союзу. Він вперше побачив В. І. Леніна. Зустріч з великим вождем і вчителем міжнародного робітничого класу справила на нього велике враження. Переконлива ленінська критика помилок німецької компартії, праця В. І. Леніна «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», його неодноразові бесіди з членами німецької делегації та вказівки про те, що партія повинна бути завжди з масами, на чолі мас — все це мало надзвичайно важливе значення для вождя німецького пролетаріату.

В жовтні 1925 р. Тельмана було обрано головою Комуністичної партії Німеччини, яка під його керівництвом стала однією з

найсильніших, після ВКП(б), секцій Комуністичного Інтернаціоналу і на парламентських виборах 1932 р. зібрала 6 млн. голосів, одержавши близько 100 мандатів у рейхстагу. Ернст Тельман невтомно пропагував вчення Леніна серед широких мас німецьких трудящих, майстерно застосовуючи ленінізм до конкретно-історичного розвитку Німеччини, ведучи боротьбу за чистоту марксистсько-ленінської теорії. Він переконував трудящих, що експансіоністські плани німецьких мілітаристів і фашистів, спрямовані проти Радянської держави, неминуче закінчаться для Німеччини катастрофою, що шлях Німеччини до щасливого майбутнього можливий тільки в її тісному контакті з Радянським Союзом.

Історію й життя Радянської країни Ернст Тельман вивчав не тільки за періодику, а й під час неодноразових відвідин Радянського Союзу, де він виступав перед робітниками, селянами, інтелігенцією, червоноармійцями і червонофлотцями, на партійних і радянських активах з промовами про німецький і світовий робітничий рух та міжнародне становище. Подається (хоч і неповна) хронологічна таблиця приїздів Ернста Тельмана в СРСР протягом 1921—1932 рр.

З великим інтересом читаються сторінки книги про героїчну боротьбу німецького робітничого класу, Комуністичної партії Німеччини, вождя пролетарських мас Ернста Тельмана проти фашизму. Особливо ретельно Д. С. Давидович досліджує останній період його життя — перебування в казематах гестапо.

Ім'я непримиренного борця проти гітлеризму і війни, незламного і стійкого ленінця, вірного ідеям комунізму Ернста Тельмана стало символом антифашистського руху в Німеччині та інших країнах світу.

Передбачення Тельмана, що героїчний радянський народ неминуче здобуде перемогу над німецьким фашизмом, здійснилося. Але він не дожив до того щасливого дня, 18 серпня 1944 р. гітлерівські кати потай, без суду й вироку, вбили Ернста Тельмана. Щоб замести сліди свого підлого злочину, нацисти розпустили чутку про його загибель під час нальоту союзної авіації на Бухенвальд 28 серпня 1944 р. Тільки пізніше таємне стало явним.

Д. С. Давидович уперше публікує фотокопію документа, який цілком викриває фашистських катів (стор. 397) (він був захоплений американськими окупаційними військами в 1945 р. і нині зберігається в архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК СЄПН). Це власноручна записка Генріха Гімлера до Гітлера і напис на ній рукою фюрера: «Стратити». Через чотири дні гестапо виконало цей звірчий наказ.

Але справа, за яку борювся Ернст Тельман, перемогла в Німецькій Демократичній Республіці. Тут робітничий клас під керівництвом комуністів, в союзі з іншими демократичними силами, взяв владу в свої руки, назавжди вигнав монополістів і юнкерів, поклав кінець пануванню німецького

імперіалізму і мілітаризму, створив першу на німецькій землі державу робітників і селян. Це добре показано в праці Д. С. Давидовича.

На жаль, автор чомусь не розповідає про перебування Ернста Тельмана (під час своїх приїздів у СРСР) на Україні, зокрема в Києві та Харкові, про зв'язки українських трудящих з «Союзом червоних фронтів», про перебування німецьких робіт-

ничих делегацій на Україні. Зустрічаються в книзі й окремі повторення.

Проте ці зауваження не применшують загальної високої оцінки книги Д. С. Давидовича — ґрунтовного наукового дослідження життя, діяльності й революційної боротьби Ернста Тельмана.

І. М. Кулинич

ВАЦЛАВ КРАЛЬ.
ШЛЯХ ДО ЛЕНІНІЗМУ.
ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ КПЧ
В 1921—1929 рр.,

Прага, 1971, 393 с. (Чеською мовою)

Серед публікацій, які вийшли в Чехословацькій Соціалістичній Республіці з нагоди 50-річчя утворення Компартії Чехословаччини чільне місце займає збірник документів «Шлях до ленінізму», підготовлений відомим чехословацьким істориком Вацлавом Кралем. Хронологічні рамки збірника охоплюють один із найскладніших періодів діяльності КПЧ — період тривалої, напруженої боротьби за торжество ленінської стратегії і тактики у чехословацькому робітничому русі.

У рецензованому збірнику опубліковано 102 документи. Це переважно документи Комуністичного Інтернаціоналу, що безпосередньо зв'язані з діяльністю Компартії Чехословаччини, матеріали з'їздів КПЧ, тромови видатних діячів міжнародного і чехословацького робітничого руху, спогади, дискусійні статті тощо. Слід підкреслити, що з величезної кількості документів і матеріалів упорядникові вдалося відібрати найбільш суттєві й такі, що дають можливість читачеві глибше пізнати ті складні процеси, які відбуваються в період формування і розвитку Компартії Чехословаччини.

Документи, опубліковані в збірнику, неперечно свідчать, що Комуністична партія Чехословаччини з перших кроків своєї діяльності взяла на озброєння вчення марксистсько-ленінізму, вела рішучу боротьбу проти реформістської, буржуазно-націоналістичної ідеології. В ході цієї боротьби вона гартувалась, міцніла, згуртувала свої ядра.

У Звітній доповіді Генерального секретаря ЦК КПЧ Густава Гусака на XIV з'їзді КПЧ підкреслювалось, що «всі історичні еремоги партії зв'язані з вірністю марксистсько-ленінізму, з його творчим застосуванням в наших умовах, непримиренною боротьбою проти ревізіоністських і опортуністських деформацій. «Історичний досвід ідтвердив, і це видно з рецензованого збірника документів, що труднощі і кризи, причинені ворожими опортуністичними елементами, завдавали великої шкоди ед-

ності дій партії, справі робітничого руху.

Через документи збірника червоною стрічкою проходять ленінські настанови щодо рішучої боротьби проти буржуазного націоналізму, за згуртування трудящих навколо партії.

Спираючись на вчення ленінізму, використовуючи великий досвід КПРС та міжнародного робітничого і комуністичного руху, КПЧ завжди боролася проти національної обмеженості, за торжество ідей пролетарського інтернаціоналізму.

Велика частина опублікованих у збірнику документів присвячена підготовці і створенню Комуністичної партії Чехословаччини. Вони яскраво свідчать про те, як у вогні класових битв, що розгорнулися в країні під впливом ідей Великої Жовтневої соціалістичної революції народжувалась пролетарська партія, організаційні та ідейні основи якої були закладені на Установчому з'їзді КПЧ, що відбувся у травні 1921 року.

Біля колиски новостворюваної КПЧ, як про це свідчать документи, стояв В. І. Ленін. У своїх виступах на Конгресах Комінтерну, під час зустрічей з керівниками пролетарського руху Чехословаччини, він давав цінні поради, зосереджував їх увагу на розв'язанні актуальних, суттєвих питань, зв'язаних з успішним розвитком класової боротьби. Ленін застерігав комуністів Чехословаччини від небезпеки, що загрожувала партії як справа, так і зліва (див., наприклад документи 10,11). «Товариські поради Леніна, його зустрічі з Богумілом Шмералем, Антоніоном Запотоцьким, Карлом Крейбіхом, іншими чехословацькими комуністами, — говорив на XIV з'їзді КПЧ Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнев, — відіграли історичну роль у формуванні бойового авангарду чехословацького робітничого класу»¹.

Величезну допомогу революційним силам Чехословаччини надавав Комуністичний Інтернаціонал. Опубліковані документи переконливо доводять, що Комінтерн, однією з найбільш масових секцій якого була КПЧ, став тим спрямовуючим, революційним штабом, під керівництвом якого вона долала всі труднощі на шляху боротьби за втілення в життя ідей ленінізму. Винятково важливими у цьому відношенні були рі-

¹ «Правда», 27 травня 1971 р.

шення, в першу чергу, III, V та інших Конгресів і розширених пленумів Виконкому Комуністичного Інтернаціоналу, а також його директивних органів, у яких давався ґрунтовний аналіз становища в Компартії і чехословацькому робітничому русі. Комінтерн не лише своєчасно виявляв недоліки, але й чуйно, наполегливо допомагав Компартії Чехословаччини знайти вірні шляхи їх усунення.

У документах і матеріалах збірника всебічно висвітлюється вперта й тривала боротьба, яку доводилось вести революційним силам на шляху до більшовізації партії. Зокрема, багато місця займають документи про внутріпартійну дискусію, що розгорнулася в КПЧ за рішенням V Конгресу Комінтерну напередодні II з'їзду партії. Прилюдно обговорювалися кардинальні питання політики партії з метою виявлення помилок і недоліків, визначення правильних шляхів їх усунення. У збірнику розміщено дискусійні статті і матеріали фундаторів КПЧ: С. Неймана, Я. Шверми, Б. Шмерала та ін. Публікуються також стаття і виступ на II з'їзді КПЧ визначного діяча міжнародного комуністичного руху Д. З. Мануїльського.

II з'їзд КПЧ, що відбувся у 1924 р., підсумував матеріали дискусії і прийняв важливі рішення, спрямовані на більшовізацію партії. Дальшим кроком на цьому шляху був III з'їзд партії у 1925 р.

В середині 20-х років опортуністам у Чехословаччині, як видно з документів збірника, було завдано відчутного удару. Однак їм вдалося зберегти свої позиції в окремих організаціях. Пробравшись на керівні посади, вони продовжували фракційну діяльність. Слід зазначити, що активізації їх опортуністичної діяльності значною мірою сприяли об'єктивні умови, спричинені тимчасовою стабілізацією капіталізму в країні. Антипартійна діяльність фракціонерів призвела у 1928 р. до виникнення кризи в КПЧ.

Як видно з документів, опублікованих у збірнику, в цей складний і важкий для КПЧ та робітничого класу Чехословаччини період, Комуністичний Інтернаціонал подав революційним силам, більшовицькому ядру партії неочікувану допомогу, завдяки чому партії вдалось подолати кризу.

Вступна стаття Вацлава Краля, написана з партійною пристрасстю, носить гострий, бойовий, наступальний характер і свідчить про широку наукову ерудицію автора.

Можна з впевненістю сказати, що документи збірника і вступна стаття є гідною відповіддю всім фальсифікаторам, які у важкий для КПЧ і трудящих ЧСРС період 1968 — початку 1969 рр. силкувались звинуватити Комінтерн і КПРС у «нав'язуванні» своєї лінії Компартії Чехословаччини.

Відзначаючи велику і корисну роботу, виконану Вацлавом Кралем у процесі збирання та систематизації документів і матеріалів рецензованого збірника, хотілося б висловити й деякі зауваження та побажання.

У примітці від упорядника книги зазначається, що на переважній більшості опублікованих партійних документів і промов керівників революційного руху позначилося втручання буржуазної цензури. В цьому немає сумніву. І треба вітати, що В. Краль провів велику дослідницьку роботу, щоб виявити в архівах їх оригінали. Але, на жаль, в опублікованих документах упорядник не позначив ті місця, які на основі драконівських законів того часу піддавались вилученню.

У збірнику наводяться прізвища колишніх діячів Комуністичного Інтернаціоналу й КПЧ, і в тому числі й тих, хто був виключений з партії або став на хибні позиції. Збірник набагато виграв би, якби до нього було додано змістовний іменний і предметний покажчик.

Вступну статтю збірника, на нашу думку, слід було б більше ув'язати з опублікованими в книжці документами, дати тлумачення тих чи інших положень і фактів. При цьому вступна стаття була б безпосередньо поєднана із документами збірника і допомагала б читачеві краще їх аналізувати. Крім цього, у вступній статті слід було б приділити більше уваги питанням археографічного характеру.

Проте ці зауваження не знижують цінності рецензованого збірника, його актуальності і в наш час.

*О. В. Хланта,
С. Ю. Прунція*

Хроніка та інформація

ВРУЧЕННЯ ВИСОКОЇ НАГОРОДИ

18 лютого 1972 р. у залі Київської державної консерваторії імені П. І. Чайковського відбулись урочисті збори колективу Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС разом з партійною і науковою громадськістю столиці України, присвячені врученню Інституту урядової нагороди — ордена Трудового Червоного Прапора за заслуги в науковій розробці історії Комуністичної партії і пропаганді теоретичної спадщини класиків марксизму-ленінізму. На збори прибули представники Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Вищої партійної школи при ЦК КП України, Академії наук УРСР, Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, ветерани партії, діячі науки і культури, представники партійних, радянських, комсомольських організацій, міністерств і відомств, кафедр суспільних наук вищих учбових закладів, численні гості.

Урочисті збори відкрив директор Інституту історії партії ЦК КП України лауреат Ленінської премії, доктор філософських наук, професор І. Д. Назаренко.

З промовою виступив кандидат в члени Політбюро, секретар ЦК КП України Ф. Д. Овчаренко. Він сказав, що ця висока урядова нагорода — це оцінка діяльності не тільки колективу Інституту, але й великого загону істориків партії всієї Радянської України.

Історія партії, — зауважив промовець, — це не тільки найкращий пам'ятник її героїчним синам і дочкам, всім тим, хто віддав своє життя в ім'я торжества ідей Великого Жовтня, це багатюща скарбниця революційного досвіду, це справжня енциклопедія мужності, героїзму народу, який здійснив безприкладний за своїм значенням подвиг — став першопрохідником незвіданих шляхів до комунізму. В. І. Ленін розглядав історико-партійну науку як одну з найважливіших суспільних наук. Оволодіння багатим досвідом більшовизму він вважав обов'язковим для кожного свідомого учасника революційної боротьби. Вивчати і пропагувати історичний досвід партії Володимир Ілліч закликав у тісному зв'язку з практичними завданнями, які їй доводиться розв'язувати.

З часу створення в 1921 р. Республіканської комісії по історії Комуністичної партії і Жовтневої революції (Істпарту), діяльність якої була тісно пов'язана з іме-

нами видатних діячів КП(б)У — С. В. Косіора, Г. І. Петровського, М. О. Скрипника, В. П. Затонського, Д. З. Мануїльського та багатьох інших, відбулося багато змін у структурі і характері роботи Інституту, ускладнилися його завдання.

Нині Інститут історії партії ЦК КП України — це республіканський центр наукової розробки історії КПРС та КП України, проблем наукового комунізму, теорії і практики партійного будівництва. Це єдиний на Україні науковий заклад, який перекладає і готує до видання твори класиків марксизму-ленінізму українською мовою. Партійне архівосховище Інституту здійснює методичне і наукове керівництво діяльністю обласних партійних архівів України. Координаційна Рада при Інституті справляє дійовий вплив на формування наукової проблематики в галузі історії партії, а унікальною історико-партійною бібліотекою його користуються тисячі науковців України, а також і інших союзних республік.

Інститут до 150-річчя від дня народження К. Маркса завершив переклад на українську мову Творів К. Маркса і Ф. Енгельса у 39 томах. У 1928—1937 рр. було здійснено переклад другого і третього, в післявоєнні роки — четвертого видання Творів В. І. Леніна, а нині колектив Інституту працює над перекладом Повного Зібрання творів В. І. Леніна у 55 томах. Важливою подією в суспільно-політичному і науковому житті республіки є вихід у світ третього видання «Нарисів історії Комуністичної партії України», яке дістало високу оцінку громадськості, «Історії Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України», підготовленої Інститутом разом з ЦК ЛКСМУ, а також вихід у світ фундаментальної тритомної праці «Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр.» Державної премії УРСР удостоєна тритомна праця Інституту — «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945 рр.)».

Ф. Д. Овчаренко спинився на завданнях, що постали перед працівниками суспільних наук. Історики партії, — відзначив він, — завжди повинні пам'ятати, що в час гострої ідейної сутички двох світів, двох ідеологій боротьба проти буржуазних концепцій й ревізіонізму є вищим критерієм комуністичної партійності наукових досліджень з суспільних наук. Основою історико-партійної методології є ленінські принципи історизму і партійності. Вірність історичній правді і партійно-класовий підхід до ви-

світлення історичних явищ — такі головні вимоги до кожного дослідження в галузі історії партії, як і в будь-якій іншій галузі суспільних наук.

ЦК КП України поставив перед істориками партії нашої республіки важливе і почесне завдання — створити багатотомну історію Компартії України, підготувати ряд узагальнюючих монографічних досліджень про боротьбу партії за торжество на Україні ленінської програми в галузі економічного, політичного, культурного, національного будівництва. Почесним обов'язком істориків партії є глибоке дослідження пероздільності національних та інтернаціональних завдань трудящих республіки, глибоко інтернаціонального характеру всієї діяльності КППРС та її бойового загону — КП України, показ неперимрності, з якою Комуністична партія України завжди ставилася до будь-яких проявів націоналізму й шовінізму, національної винятковості й відособленості. Виховання трудящих республіки в душі глибокої любові до соціалістичної Вітчизни, в душі дружби і братерства народів, пролетарського інтернаціоналізму — це та загальнопартійна і загальнонародна справа, в яку історики повинні вносити дедалі зростаючий вклад.

Товариш Ф. Д. Овчаренко оголосив Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Інституту орденом Трудового Червоного Прапора і прикріпив орден до прапора Інституту, поздоровив науковців з високою нагородою і побажав їм нових творчих звершенень на благо рідної Вітчизни.

Від імені колективу Інституту історії партії ЦК КП України І. Д. Назаренко висловив подяку ЦК КППРС, ЦК КП України, Президії Верховної Ради СРСР і Президії Верховної Ради УРСР, Урядам Радянсько-

го Союзу і Радянської України за високу нагороду. Він підкреслив, що нагородження Інституту є свідченням підкування ленінського Центрального Комітету партії про розвиток і пропаганду марксизму-ленізму і одночасно вимога до нас — краще працювати і своїми науковими працями допомагати партії в її титанічній діяльності, в теоретичній і ідеологічній роботі, в розв'язанні всесвітньо-історичного завдання побудови комунізму в нашій країні, в формуванні нової людини, в боротьбі проти ідеології антикомунізму, антирадянщини, «лівих» і правих ревізіоністів, за єдність і монолітність антиімперіалістичних сил світу.

З нагородою колектив Інституту поздоровили заступник директора Інституту марксизму-ленізму при ЦК КППРС П. О. Радіонов, секретар Київського міськкому КП України О. С. Капто, ветеран партії Г. Я. Жебеленко, ректор Вищої партійної школи при ЦК КП України А. Т. Чеканюк, директор Інституту історії АН УРСР А. Д. Скаба, секретар цехової парторганізації заводу «Більшовик» фрезерувальник В. Ф. Папенко, директор Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка М. Р. Доній.

На адресу Інституту надійшли вітальні адреси, листи, грамоти і телеграми від партійних, державних, наукових, громадських організацій, учбових закладів, старих більшовиків.

Учасники урочистих зборів одностайно прийняли вітальні листи ЦК КППРС, Президії Верховної Ради і Раді Міністрів СРСР, ЦК КП України, Президії Верховної Ради і Раді Міністрів УРСР.

ПРИСВЯЧЕНО М. О. СКРИПНИКУ

25 січня 1972 р. минуло 100 років від дня народження Миколи Олексійовича Скрипника. З цієї нагоди відбулися збори науковців Секції суспільних наук АН УРСР, Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КППРС, Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна, громадськості міста.

Збори відкрив вступним словом директор Інституту історії партії ЦК КП України доктор філософських наук І. Д. Назаренко.

Директор Інституту історії АН УРСР академік АН УРСР А. Д. Скаба виступив з доповіддю «М. О. Скрипник — видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави». Він докладно висвітлив життєвий шлях і революційну діяльність М. О. Скрипника, розповів про його заслуги перед радянським народом.

Поряд з великою політичною і державною діяльністю М. О. Скрипник вів велику наукову роботу. Ним написано понад 300 друкованих праць з різних питань науки і культури.

Спогадами про М. О. Скрипника поділився колишній працівник Робітничо-селянської інспекції УРСР В. Я. Бабко, який відзначив уміння М. О. Скрипника оперативно вирішувати найскладніші питання, від чого нерідко залежали успіхи соціалістичного будівництва в перші роки Радянської влади на Україні. Займаючи таку високу посаду, М. О. Скрипник вчив нас, тоді молодих, згадав В. Я. Бабко, більшовицької принциповості, працьовитості, доброзичливості, чесності.

Доктор історичних наук, професор М. А. Рубач, який також виступив із спогадами, зазначив, що М. О. Скрипник був переконаним інтернаціоналістом, справжнім ле-

ніцем, вимогливим і принциповим у вирішенні питань малих і великих проблем. Він особисто глибоко вникав у долі людей, з якими працював. Практика у нього в усьому поєднувалась із знанням теорії. Микола Олексійович відзначався ерудицією з найскладніших питань науки і культури,

зокрема в галузі історії, юриспруденції, педагогіки, моралі.

На зборах була висунута пропозиція про запровадження державної премії ім. Миколи Олексійовича Скрипника.

Є. П. Степ

В ОРГАНІЗАЦІЙНОМУ КОМІТЕТІ ПО ПІДГОТОВЦІ І ПРОВЕДЕННЮ ВСЕСОЮЗНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ПРО ДОСВІД НАПИСАННЯ ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ, ФАБРИК І ЗАВОДІВ, КОЛГОСПІВ І РАДГОСПІВ СРСР»

У відповідності з планом нарад і конференцій у галузі природничих і суспільних наук на 1972 р. Інститут історії СРСР Академії наук СРСР та Інститут історії Академії наук Української РСР проведуть у травні ц. р. в Києві Всесоюзну наукову конференцію «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР». Для її підготовки Президія АН СРСР створила Оргкомітет, до складу якого увійшли відомі радянські вчені-історики, письменники, працівники вищої школи, архівних установ, видавництва, культосвітніх закладів, педагоги — всього 36 чол.

18 січня ц. р. в Москві відбулося перше засідання Оргкомітету. В ньому взяли участь завідувачі секторами і відділами Інституту історії СРСР, представники інших науково-дослідних інститутів історичного профілю Академії наук СРСР, Головного Архівного управління при Раді Міністрів СРСР, Міністерства культури СРСР, ЦК ВЛКСМ, Всеросійського Товариства охорони пам'яток історії і культури, Державного історичної бібліотеки РРФСР. Оргкомітет ухвалив провести конференцію з 23 по 29 травня ц. р. і присвятити її 50-річчю утворення СРСР.

Відкриваючи засідання, голова Оргкомітету заступник Голови Ради Міністрів Української РСР доктор історичних наук П. Т. Тронько відзначив велику актуальність написання праць, присвячених історії окремих міст і сіл, промислових підприємств, колгоспів і радгоспів. Вони сприяють вихованню у робітників, колгоспників, інтелігенції, особливо молоді, радянського патріотизму і любові до Батьківщини. Створені в усіх областях республіки редколегії і авторські колективи томів з науково-методичною допомогою співробітників Інституту історії Академії наук УРСР та під керівництвом партійних органів вже, в основному, завершують підготовку на громадських засадах 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», видання якої здійснює Головна редакція Української Радянської Енциклопедії. Написання історії міст і сіл, фабрик і заводів,

колгоспів і радгоспів проводиться в усіх союзних республіках.

Директор Інституту історії СРСР Академії наук СРСР член-кореспондент АН СРСР П. В. Волобуєв повідомив, що в конференції візьмуть участь відомі радянські історики з Москви, союзних і автономних республік, країв, областей, національних округів всієї нашої неосянної країни. Будуть запрошені також представники інших суспільних наук, письменники, краєзнавці і працівники архівів.

З планом підготовки до конференції присутніх ознайомив заступник голови Оргкомітету директор Інституту історії Академії наук УРСР академік АН УРСР А. Д. Ск а б а.

Промовці підкреслювали велике значення історичного краєзнавства для педагогічної і виховної роботи серед учнів, культосвітньої діяльності серед трудящих. Написання наукових і науково-популярних праць, в яких висвітлено розвиток міст за роки Радянської влади, створення нових промислових велетнів, індустріалізацію села, — це продовження кращих традицій радянської історичної науки і втілення в життя ідеї О. М. Горького, висловленої ним ще в 30-х роках.

На пленарному засіданні конференції будуть заслухані такі доповіді: «Роль вітчизняної історії в патріотичному вихованні трудящих СРСР на революційних, бойових і трудових традиціях», «Про стан і завдання радянського історичного краєзнавства», «Про досвід написання «Історії міст і сіл Української РСР», «Про досвід створення історії фабрик і заводів СРСР», «Історія колгоспів і радгоспів у радянській історіографії». На конференції працюватимуть секції: історії міст і сіл, історії фабрик і заводів, історії колгоспів і радгоспів та загальнометодичних проблем історичного краєзнавства. Затверджено керівників секцій.

Для участі в роботі конференції запрошується 450 чол. Це — наукові працівники інститутів суспільних наук АН СРСР та її відділень і філіалів, академії наук союзних республік, викладачі кафедр історичних

факультетів університетів, педагогічних інститутів та інших вищих учбових закладів, вчителів історії, працівників архівів, музеїв (зокрема народних), бібліотек, видавництва, представники воєнно-історичних товариств, наукових журналів, редакцій газет, радіо і телебачення, союзних і республіканських міністерств культури, освіти, вищої і середньої спеціальної освіти, спілок письменників і журналістів та інших заінтересованих громадських організацій, а також любителів-краєзнавців.

Необхідність скликання такої конференції назріла давно, оскільки останнім часом у нашій країні проведена значна дослідницька та науково-популяризаторська робота в галузі історії міст і сіл, промислових підприємств, колгоспів і радгоспів. На конференції передбачається обмінятися досвідом цієї роботи, а також обговорити широке коло наукових та науково-методичних проблем, зв'язаних з дальшим розширенням історичного краєзнавства.

Оргкомітет звернувся до всіх заінтересованих установ, учбових закладів і громадських організацій із запрошенням взяти участь у роботі конференції і надіслати

свої пропозиції щодо складу учасників і тематики доповідей та повідомлень на секційних засіданнях.

Затверджено план організаційних заходів щодо підготовки конференції. Вирішено відрядити групу членів Оргкомітету і наукових співробітників у союзні та автономні республіки, краї і області для розв'язання питань, зв'язаних з підготовкою конференції. Їм доручено ознайомити наукову громадськість, викладачів вузів, працівників архівів, бібліотек, музеїв, видавництв, редакцій газет і журналів, письменників, любителів-краєзнавців, а також заінтересовані організації з метою і завданнями Всесоюзної наукової конференції, провести разом з місцевими науковими установами і вищими учбовими закладами, партійними і радянськими органами попередній відбір учасників, подати науково-методичну допомогу тим, хто бажає зробити доповіді і повідомлення на секціях.

На засіданні Оргкомітету розглянуто також питання фінансування підготовки і проведення наукової конференції.

М. Я. Петухов

В УЖГОРОДСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

З 11 по 13 січня 1972 р. в Ужгородському державному університеті відбувалася сьома науково-методична конференція професорсько-викладацького складу на тему: «Про досвід висвітлення матеріалів і рішень XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України у навчальному процесі».

Присутніх викладачів та аспірантів вступним словом привітав ректор університету професор Д. В. Чепур.

На пленарному засіданні з доповідями «Рішення XXIV з'їзду КПРС, Промова Генерального секретаря ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєва на Всесоюзному зльоті студентів і завдання колективу університету по посиленню виховного впливу навчального процесу і піднесенню його науково-теоретичного рівня» та «Про використання матеріалів листопадового Пленуму ЦК КПРС і Третьої сесії Верховної Ради СРСР восьмого скликання в навчальному процесі» виступили доценти Г. І. Ілющенко і А. О. Гончаренко.

Під час конференції працювали секції суспільних та історичних дисциплін, філологічних, фізичних, математичних, хімічних, біологічних, медичних, педагогічних наук, іноземних мов та військового і фізичного виховання.

На секції суспільних та історичних дисциплін з доповідями та повідомленнями виступили доценти М. М. Болдижар («Завдання історико-партійної науки у вищому учбовому закладі в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП Ук-

раїни»), В. М. Лендел («Значення матеріалів і рішень XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України для викладання філософії»), А. М. Сапсай та В. М. Логойда («Про використання матеріалів та рішень XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України у викладанні марксистсько-ленінської філософії»), В. М. Беца («Висвітлення матеріалів і рішень XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України при викладанні курсу «Наукові основи управління виробництвом») і старший викладач П. П. Колінько («Із досвіду використання матеріалів XXIV з'їзду КПРС в процесі викладання курсу історії КПРС»).

Професор І. М. Гранчак у своїй доповіді «Про використання матеріалів XXIV з'їзду КПРС і з'їздів братніх комуністичних та робітничих партій при викладанні курсу новітньої історії» розповів про те, як викладачі кафедри у своїх лекціях висвітлюють питання удосконалення форм співробітництва братніх партій і країн Варшавського договору, зосереджують увагу на інтернаціональному вихованні студентів, піддають критиці різні буржуазні концепції з питань нової і новітньої історії.

У доповіді «З досвіду використання матеріалів XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України в курсі політичної економії соціалізму та капіталізму» доцент А. К. Шепевідьєк запропонував ввести спецкурс економічних проблем 9-ої п'ятирічки, проводити спільні семінари викладачів кафедр суспільних наук з цих питань, а до-

цент Ю. Ф. Закревський у своєму виступі зупинився на положеннях, які впливають з характеристик XXIV з'їзду КПРС особливостей розвитку сучасного капіталізму та про боротьбу проти правого і лівого ревізйонізму та реформізму, про міжнародний комуністичний рух на сучасному етапі.

Доцент В. І. Ілько у доповіді «Методика вивчення матеріалів XXIV з'їзду КПРС на практичних заняттях з історії СРСР на третьому курсі» проаналізував вісім тем, з яких основну увагу приділено темі «Утворення СРСР». По цій темі студенти пишуть реферати, з якими після обговорення виступають на вечорах, присвячених радянським республікам, і перед населенням області

Старший викладач К. О. Куценко зупинився на аналізі доповідей студентів, винесених на теоретичну конференцію, присвячену XXIV з'їзду КПРС, яка відбулася 25 травня 1971 р. на загальнотехнічному факультеті. Після їх обговорення студенти-заочники виступали перед робітниками, використовуючи матеріали підприємств, на яких вони працюють.

В обговоренні доповідей взяли участь доценти М. С. Коваленко, В. П. Головатий, В. В. Хайнас.

В кінці роботи секції були прийняті рекомендації, якими повинні керуватися викладачі в майбутньому під час проведення практичних занять та підготовки лекцій.

Г. В. Божук

ПОЛЬСЬКІ ІСТОРИКИ НА УКРАЇНІ, РАДЯНСЬКІ ІСТОРИКИ В ПОЛЬЩІ

Як відомо, Інститут історії АН УРСР плідно співробітничав з ученими європейських зарубіжних соціалістичних країн, зокрема, Польської Народної Республіки. Однак досі не було офіційного документа, підписаного представниками Інституту та відповідної зарубіжної установи, на основі якого здійснювалося б це співробітництво. Нещодавно вперше в історії Інституту такий документ з'явився.

Спираючись на угоду про наукове співробітництво між Академією наук Союзу РСР і Польською Академією наук на 1971—1972 рр., яка передбачає спільну розробку радянськими і польськими вченими цілого ряду проблем, у тому числі й проблеми «Історія радянсько-польських відносин. Суспільно-політичні, революційні і культурні історичні зв'язки народів СРСР і Польщі», дирекція Інституту історії АН УРСР та дирекція Інституту історії польсько-радянських відносин ПАН опрацювали проект робочого плану наукового співробітництва на 1972 р.

З метою уточнення цього плану і його підписання до Києва в грудні 1971 р. прибула делегація Інституту історії польсько-радянських відносин ПАН. До її складу входили директор Інституту доктор історичних наук, доцент Владзімеж Т. Ковальський, заступник директора доктор історичних наук Тадеуш Валіхновський і старший науковий співробітник кандидат історичних наук Станіслав Лопатнюк.

19 грудня відбулися переговори представників Інституту історії АН УРСР з польською делегацією. З радянської сторони в переговорах взяли участь: директор Інституту історії АН УРСР академік АН УРСР А. Д. Скаба, в. о. заступника директора доктор історичних наук, професор П. П. Гудзенко, завідувача відді-

лом історії зарубіжних соціалістичних країн доктор історичних наук, професор І. М. Мельникова, завідувачий відділом історіографії та джерелознавства доктор історичних наук П. М. Каленіченко і вчений секретар Інституту кандидат історичних наук П. С. Гончарук. В ході переговорів було внесено деякі зміни в проект робочого плану, уточнено його текст.

Того ж дня А. Д. Скаба і Владзімеж Т. Ковальський підписали «Робочий план наукового співробітництва між Інститутом історії Академії наук Української РСР та Інститутом історії польсько-радянських відносин Польської Академії наук на 1972 рік».

Як відзначається в цьому документі, обидві сторони домовилися, що в 1972 р. вони будуть співробітничати в розробці таких чотирьох тем: «Співробітництво Радянської Армії з польським населенням у ході визволення Польщі від фашистських загарбників (1944—1945 рр.)», «Українська РСР у радянсько-польських відносинах (1921—1926 рр.)», «Робітничий клас Польщі в боротьбі за здійснення соціалістичної індустріалізації» (щодо цієї теми Інститут історії польсько-радянських відносин ПАН взяв зобов'язання бути посередником у творчих зв'язках Інституту історії АН УРСР з компетентними польськими істориками) і «Спільні дії Української повстанської армії та Народних сил збройних проти народної влади в Польщі (1944—1947 рр.)».

Дослідження названих тем має відбуватися згідно з термінами, встановленими в науково-дослідних планах установ, що співробітничать. В зв'язку з розробкою цих тем бажані візди наукових співробітників обох установ (відповідно в СРСР і ПНР) для вивчення історичних джерел,

а також на консультації та для обміну інформацією. Інститут історії АН УРСР та Інститут історії польсько-радянських відносин ПАН зобов'язалися систематично обмінюватися своїми науковими й інформаційними виданнями.

В робочому плані також передбачено, що кожна із сторін складе для керівництва своєї Академії звіт про співробітництво і що результати досліджень будуть предметом взаємних інформацій, які подаватимуться як у процесі поточної роботи, так і після її закінчення. План має набрати чинності після затвердження його керівництвом Академії наук СРСР, Академії наук УРСР і Польської Академії наук. Документ було складено російською, українською і польською мовами.

20 грудня польські вчені взяли участь у роботі Вченої ради Інституту історії АН УРСР. П. П. Гудзенко доповів про складання робочого плану співробітництва. Владзімеж Т. Ковальський познайомив членів Вченої ради і наукових співробітників, присутніх на її засіданні, з основними напрямками науково-дослідної роботи свого інституту. Зокрема, він сказав, що в Москві щойно досягнуто домовленості про видання в 1972 р. сьомого тома і в 1973 р. восьмого тома «Документов и материалов по истории советско-польских отношений», які охоплюють період другої світової війни. Підготовка всієї багатотомної серії

документів здійснюється, як відомо, Інститутом слов'янознавства і балканістики АН СРСР та Інститутом історії польсько-радянських відносин ПАН.

Наступного дня польські історики були присутні на засіданні правління Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби. Заступник голови правління П. М. Калениченко поінформував гостей про участь українських істориків у роботі товариства. В свою чергу, Тадеуш Валіхновський розповів про роботу Інституту історії польсько-радянських відносин ПАН, а Станіслав Лопатнюк — про вивчення історії відносин між СРСР і Польщею в інших польських наукових і вищих навчальних закладах. Голова правління Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби, голова Державного Комітету Ради Міністрів УРСР по телебаченню і радіомовленню М. А. Скачко тепло подякував гостям за їхній вклад у дальше зміцнення нерушимої дружби між братніми народами.

Під час перебування в столиці Радянської України польські вчені познайомилися з її історичними місцями, зокрема, відвідали Києво-Печерську лавру, музеї історичних коштовностей та українського народного мистецтва, оглянули знахідки науковців Інституту археології АН УРСР, виявлені при розкопках кургану «Товста могила» (Дніпропетровщина).

* * *

З нагоди 30-річчя створення Польської робітничої партії 24 і 25 січня 1972 р. в м. Катовіце відбулася наукова сесія, організована Сілезьким науковим інститутом, на якій були присутні працівники даного інституту, викладачі Сілезького, Ягеллонського і Вроцлавського університетів, представники Вищої школи суспільних наук при ЦК ПОРП, Інституту історії Польської Академії наук та Інституту історії польсько-радянських відносин ПАН, Центрального партійного архіву ПОРП, військово-історичного інституту Міністерства національної оборони ПНР, ветерани польського робітничого руху.

В роботі сесії взяли участь також вчені Радянського Союзу, Чехословацької Соціалістичної Республіки і Німецької Демократичної Республіки. Радянських істориків представляли старші наукові співробітники Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР головний редактор радянської частини радянсько-польської редколегії багатотомного видання «Документы и материалы по истории советско-польских отношений» доктор історичних наук І. О. Хренов та кандидат історичних наук В. С. Парсаданова, завідувачий відділом історіографії та джерелознавства Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук П. М. Калениченко.

З промовою на сесії виступив перший секретар Катовіцького воеводського комі-

тету ПОРП, кандидат у члени Політбюро ЦК ПОРП Здіслав Грудзень. Побажавши присутнім успішної роботи, він, зокрема, висловив сподівання, що матеріали сесії сприятимуть написанню синтетичної праці з історії ПНР у Сілезії та Домбровському басейні.

Учасники сесії заслухали шість доповідей. «Місце ПНР в історії польського робітничого руху» — така назва доповіді директора Сілезького наукового інституту доктора історичних наук, професора Генрика Реховича. Ректор Вищої школи суспільних наук при ЦК ПОРП доктор економічних наук, професор, член ЦК ПОРП Владислав Заставний виголосив доповідь «Пенеерівська програма індустріалізації країни», підготовлену спільно з проректором цієї школи доктором історичних наук, професором Янушем Голембіовським. Решта доповідей мали такі теми: «Польсько-радянська дружба — лозунг пенеерівської програми розвитку Польщі» (директор Інституту історії польсько-радянських відносин ПАН доктор історичних наук, доцент Владзімеж Т. Ковальський), «ПНР — кузня кадрів будівників Народної Польщі» (заступник директора Центрального партійного архіву ПОРП доктор історичних наук Норберт Коломейчик), «ПНР — організатор Національного фронту в Сілезії» (доктор історичних наук, доцент Сілезького університе-

ту Всеволод Волчез) і «Роль ППР у згуртуванні молоді навколо програми соціалістичного будівництва» (директор Сілезької наукової бібліотеки доктор історичних наук, доцент Ян Кантіка).

Потім розгорнулася жвава дискусія, в якій взяло участь понад 10 чол., в тому числі три діячі ППР.

На сесії також виступили з повідомленнями представники СРСР, ЧССР і НДР. Так, І. О. Хренов зупинився на ролі ППР у радянсько-польських відносинах періоду другої світової війни, В. С. Парсіданова доповіла про висвітлення в радянській історіографії діяльності Спілки польських патріотів у СРСР, П. М. Калениченко зробив повідомлення на тему «Українська радянська історіографія про роль ППР у боротьбі польського народу за соціалізм», Аделін Гробельни (Сілезький інститут в м. Опава) розповів про вивчення польського робітничого руху в Чехословаччині, Рейнгольд Йеске (Інститут суспільних наук при ЦК СЕПН у Берліні) наголосив на інтернаціональних зв'язках КПП з КПН, ППР і ПОРП з СЕПН.

Учасники сесії взяли участь у товариській зустрічі з членами бюро Катовицького воеводського комітету ПОРП і президії воеводської Ради народової. Представники радянської історичної науки зустрілися також з керівництвом Сілезького наукового інституту, члени якого докладно розповіли про роботу свого закладу. В свою чергу, радянські гості інформували польських друзів про діяльність тих науково-дослідних установ, в яких вони працюють. Крім того, вони виступили по телебаченню.

Радянські історики відвідали виставку в м. Катовіце, присвячену 30-річчю ППР, історико-краєзнавчий музей в м. Битом і приміщення колишньої німецької радіостанції в м. Глівіце, відоме тим, що 31 серпня 1939 р. гітлерівці інсценували на ньому напад польських військовослужбовців. Як відомо, цей провокаційний акт, вчи-

нений за наказом фашистських заправил німецькими кримінальними злочинцями, переодягненими у польську військову форму, був використаний як безпосередній привід для початку другої світової війни.

За рішенням воеводського комітету ПОРП радянські представники були нагороджені почесною медаллю «30-річчя ППР».

Повертаючись на Батьківщину, радянські історики на запрошення Інституту історії польсько-радянських відносин ПАН зупинилися на кілька днів у Варшаві, де мали ряд цікавих і корисних зустрічей та бесід з польськими колегами. Зокрема, вони зустрілися з директором інституту Владзімежем Т. Ковальським, його заступником Тадеушем Валіхновським та іншими співробітниками, у Вищій школі суспільних наук при ЦК ПОРП — з її ректором Владиславом Заставним і проктором Янушем Голембіовським, в Головному правлінні Товариства польсько-радянської дружби — із заступником голови правління Здзіславом Канарекком, секретарем правління Генриком Каліновським і завідуючим міжнародним відділом правління Станіславом Вишневським. Вони побували також у Видавництві «Ксіонжка і ведза».

Під час зустрічі у Вищій школі суспільних наук при ЦК ПОРП польські друзі докладно розповіли про підготовку до створення багатомної історії партії та польського робітничого руху (головний редактор — член Секретаріату ЦК ПОРП Анджей Верблян), яка нещодавно почалася.

В останній день перебування на гостинній польській землі, 1 лютого, делегацію істориків СРСР прийняв Надзвичайний і Повноважний Посол Радянського Союзу в Польській Народній Республіці С. А. Пілотович. У розмові взяв участь радник Посольства В. П. Чугайов.

П. М. Калениченко

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

КПРС і Радянський уряд постійно піклуються про виявлення, вивчення, збереження і популяризацію пам'яток історії та культури. 1965 р. у відповідності з постановами ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР було створено Українське товариство охорони пам'яток історії та культури і його місцеві організації. За короткий строк Тернопільська обласна організація товариства стала масовою громадською організацією.

Нині в області працюють міська, 16 районних і 1435 первинних організацій Тova-

риства, членами яких є понад 183 тис. чол., а також 965 підприємств, колгоспів, радгоспів і установ. Лише в 1969—1971 рр. було проведено 7 пленумів та 30 засідань президії обласного правління, на яких розглянуто 90 різних питань, зокрема про участь організацій Товариства в увічненні подвигу радянського народу в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., проведення громадського огляду пам'яток області, присвяченого 100-річчю від дня народження В. І. Леніна, стан пропаганди ленінських ідей про охорону та збережен-

ня пам'яток історії та культури в Теробовлянському районі, археологічні розкопки в Борщівському і Кременецькому районах, створення народного університету «Пам'ятники і пам'ятні місця Надзбруччя», виділення коштів на обладнання народних музеїв у Лановецькому, Кременецькому, Шумському та інших районах, спорудження пам'ятника героям форсування р. Дністер у Заліщиках та ковпаківцям у Збарзькому районі, встановлення меморіальних дошок І. Франку в м. Збаражі та Я. Каспровичу в Заліщиках тощо.

Завдяки сумлінному ставленню більшості районних правлінь Товариства до охорони і збереження пам'яток історії та культури і залученню до цієї справи широкого кола трудящих в обласній організації створено міцну матеріальну базу. На 1 січня 1972 р. на її рахунок надійшло понад 300 тис. крб.

У Лановецькому районі діє 122 первинні організації, в яких налічується понад 14 тис. індивідуальних членів, тобто 33,3% населення. Всі підприємства, установи і колгоспи району — колективні члени Товариства. Добре працюють організації Товариства також у Бережанському (голова О. Й. Грабовський), Борщівському (І. П. Фургач), Гусятинському (І. С. Собчук), Збарзькому (П. Д. Войтина), Кременецькому (П. Т. Величко) і Тернопільському (Й. М. Пиндера) районах. На більшості підприємств, установ та в колгоспах створено первинні організації Товариства. Вони проводять велику роботу щодо військово-патріотичного виховання населення, зокрема учнів середніх шкіл. Наприклад, первинна організація, створена в Тернопільській середній школі № 4 (голова Г. М. Мамаєва), організувала і проводила тематичні вечори і конференції, виставки, присвячені подвигам радянських воїнів у роки Великої Вітчизняної війни. Краєзнавці зібрили багатий матеріал про історію відкриття пам'ятників В. І. Леніну, вплив ленінських ідей на розвиток революційного руху на Тернопільщині, діяльність КПЗУ в краї, створили ленінську кімнату. Червоні слідопити під керівництвом бібліотекаря Г. М. Мамаєвої дослідили бойовий шлях 15-го стрілецького корпусу під командуванням Героя Радянського Союзу генерал-полковника І. І. Люднікова, зібрили відомості про героїчний вчинок А. Живова, який повторив подвиг О. Матросова та ін. Ці матеріали поповнили шкільну кімнату бойової слави. Юні слідопити дбайливо доглядають могили Героїв Радянського Союзу А. Живова і М. Карпенка.

Цікаву і корисну роботу проводить первинна організація Товариства середньої школи ім. Маковея м. Заліщик, яку очолює Заслужений вчитель школи УРСР, учасник Великої Вітчизняної війни, член обласного правління Товариства О. С. Тур. Юні охоронці пам'яток історії та культури зібрили археологічні знахідки, матеріали з історії битви за рідне місто і форсу-

вання р. Дністер, виготовили карту транспортування ленінської «Искры» на Тернопільщину.

За активну участь в охороні й збереженні пам'яток історії та культури і на честь 100-річчя від дня народження В. І. Леніна за рішенням обласного і республіканського правлінь Товариства первинним організаціям середніх шкіл № 4 м. Тернополя, № 1 м. Кременця та ім. Маковея м. Залішки вручено погруддя великого Леніна.

В містах і селах Тернопільської області є майже 200 історичних і 325 археологічних пам'яток, 116 картин і скульптур, понад 88 пам'ятників В. І. Леніну, 550 — загиблим воїнам-визволителям Надзбруччя і односельчанам, 60 — видатним діячам науки і культури та багато ін. Встановлено 24 меморіальні дошки, зокрема І. Франку, В. Стефаніку, Я. Каспровичу та ін.

З участю організації Товариства створено народні музеї в трьох селах Лановецького, двох — Кременецького, двох — Шумського районів та в м. Теревовлі і Чорткові. В усіх районах пам'ятники сфотографовано і виготовлено альбоми. В Борщівському і Заліщицькому районах та у м. Кременці проводяться археологічні розкопки.

У післявоєнні роки на реставраційні й консерваційні роботи і наукове дослідження пам'яток історії та культури уряд республіки виділив понад 10,5 млн. крб., зокрема для Тернопільської області — понад 1 млн. крб., з них близько 103 тис. крб. — з коштів Товариства.

Але в справі охорони пам'яток історії та культури ще мають місце істотні недоліки. Чимало старовинних споруд, городищ і поселень на території області досі не обстежено і не взято на облік.

Наприкінці 1969 р. при обласному правлінні створено бюро пропаганди, а в кожному районі — лекторську групу, члени якої популяризують пам'ятки історії та культури. Останнім часом підготовлено 22 тексти лекцій і 30 надіслано в райони. Тільки в 1970—1971 рр. лектори Товариства прочитали 2776 лекцій, з них 1609 платних, а за три місяці 1972 р. — 353. Найкраще цю справу налагодили правління Тернопільської міської, Борщівської, Заліщицької, Козівської, Бучацької, Гусятинської, Кременецької, Лановецької, Зборівської районних організацій. На сторінках обласних газет «Вільне життя» і «Ровесник» опубліковано 216 статей і розповідей про пам'ятки історії та культури. Такі ж матеріали друкують газети, що виходять у Теробовлянському, Кременецькому, Борщівському, Заліщицькому, Чортківському, Бучацькому та інших районах.

30 разів виходив в ефір природничо-краєзнавчий радіожурнал «Рідний край». З початку 1971 р. проводиться радіовікторина під назвою «Чи знаємо ми свій край?». Активну участь у ній беруть історики та краєзнавці Бучацького, Кременецького, Теробовлянського, Заліщицького та Козівського районів.

У 1969—1971 рр. обласне правління вида-ло 8 плакатів (один разом з Товариством «Знання» і обласним краєзнавчим музеєм), 5 листівок, афіші про заняття народного університету, 5 буклетів про пам'ятки історії та культури, списки рекомендованої літератури з історії Тернопільщини та про героїв-визволителів області.

Історико-культурна спадщина радянсько-го народу популяризується на заняттях народних університетів. Вони сприяють широкому залученню громадськості до вивчення і зберігання пам'яток історії та культури. Третій рік у Тернополі успішно працює народний університет «Пам'ятки і пам'ятні місця Надзбруччя», в якому навчаються майже 120 любителів історії рідного краю і пам'яток старовини. В минулому році розпочали роботу його філіали в Кременці (ректор Г. І. Чернихівський) і Заліщиках (О. С. Тур).

Біля пам'ятників В. І. Леніну і радянським воїнам проводяться урочисті лінійки, прийом до комсомолу і в піонери, призовники дають клятву вірно служити Батьківщині, пильно охороняти мирну працю радянських людей. Піонери й комсомольці беруть активну участь у походах по місцях революційної, бойової і трудової слави.

Однією з важливих ділянок роботи Товариства є шефство членів його первинних організацій над історико-культурними пам'ятками. Стародавня фортеця і могила радянського воїна, рукопис письменника і полотно художника, поселення первісної людини, величний витвір архітектури і археологічна пам'ятка, місце революційних боїв і монумент герою-сучаснику — ніщо не повинно залишитися поза увагою організації Товариства та їх секцій.

*Р. П. Ростікус,
М. М. Сергачов*

70-РІЧЧЯ А. З. БАРАБОЯ

3 лютого 1972 р. Відділ історіографії та джерелознавства Інституту історії АН УРСР вшановував відомого історика, доктора історичних наук А. З. Барабою в зв'язку з його 70-річчям, багаторічною викладацькою і пропагандистською діяльністю.

Історик широкого діапазону А. З. Барабой займався економічною історією Правобережної України першої половини XIX ст. досліджував київську козачину 1855 р., дав аналіз інвентарної реформи, а також діяльності Харківсько-Київського таємного революційного товариства. Ювіляра цікавили також окремі питання історії України доби капіталізму і радянського періоду та ін.

А. З. Барабой викладав історію України і СРСР у Радпартшколі (Тулчин) та в

Київському університеті, а також основи марксизму-ленінізму в вузах Києва і підготував кілька кандидатів історичних наук.

Перебуваючи на пенсії, він продовжує активно працювати на ниві радянської історичної науки, друкує статті і рецензії, виступає з науковими доповідями та лекціями, бере участь у наукових дискусіях. Багато років він успішно керує семінаром пропагандистів на заводі «Ленінська кузня».

Співробітники Відділу особливо відзначали дружнє ставлення А. З. Барабою до молоді, з якою він щиро ділиться своїми знаннями і науковим досвідом.

В. П.

РЕЗЮМЕ

П. Т. Тронько. — **Беречь и преумножить историко-культурное наследие.** В статье анализируется деятельность Общества охраны памятников истории и культуры Украинской ССР со времени его основания, намечаются пути улучшения работы всех звеньев организации, ставятся задачи на будущее.

В. И. Белоусов. — **К вопросу об определении понятия ленинского стиля работы.** В статье даются определение и краткая характеристика ленинского стиля работы, показывается его неразрывная связь с социальной природой революционной партии рабочего класса, ее идейно-теоретическими, организационными и политическими основами.

А. Д. Молочко. — **Белоруссия в братской семье советских народов.** Автор характеризует предпосылки возникновения, ход развития и укрепления белорусской национальной социалистической государственности, на широком фактическом материале показывает успехи белорусского народа, достигнутые в братской семье СССР.

В. И. Дмитренко. — **Экономическое сотрудничество и взаимопомощь русского и украинского народов в период восьмой пятилетки.** — Успехи украинского народа, как отмечал на XXIV съезде КП Украины Первый секретарь ЦК КП Украины П. Е. Шелест, являются результатом братского сотрудничества и взаимопомощи народов всех советских республик. На конкретных примерах автор освещает значительный вклад РСФСР и УССР в укрепление Советского Союза, отмечает, что по мере дальнейшего развития нашей страны по пути к коммунизму дружба и взаимопомощь братских народов крепнут и наполняются новым содержанием.

SUMMARIES

P. T. Tronko. — **To Cherish and Increase Historical and Cultural Heritage.** The results of activity of the society for protection of historical and cultural monuments of the Ukrainian SSR since the time of its foundation are analysed in the article the ways are outlined for improving work of all the organization links, tasks are set for the future.

V. I. Belousov. — **On Determining Lenin's Style of Work.** The determination and short characteristic of Lenin's style in work are presented in the work, its indissoluble connection is shown with social nature of revolutionary party of the working class, its ideological, theoretical, organizational and political principles.

A. D. Molochko. — **Bielorussia in Fraternal Family of the Peoples of the USSR.** The author characterizes preconditions for appearance, of the Bielorussian national socialist state organization its trend of development and consolidation. Using many facts, he shows the successes of the Bielorussian people achieved in the fraternal family of the USSR.

V. I. Dmitrenko. — **Economical Cooperation and Mutual Aid of Russian and Ukrainian Peoples in the Period of the 8th Five-Year Plan.** The successes of the Ukrainian people as it was mentioned at the XXIV Congress of the Communist Party of the Ukraine by P. E. Shelest, the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Ukraine are the result of fraternal cooperation and mutual aid of the peoples of all Soviet republics. By means of concrete examples the author elucidates a considerable contribution of RSFSR and Ukrainian SSR to the consolidation of the Soviet Union, states that as our country develops further on its way to Communism the friendship and mutual aid of the fraternal peoples are consolidating and acquiring a new content.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *П. Т. Тронько*. Беречь и приумножать историко-культурное наследие. *В. И. Белоусов*. К вопросу об определении понятия ленинского стиля работы. *На встречу 50-летию образования СССР*. *А. Д. Молочко*. Белоруссия в братской семье народов СССР. *В. И. Дмитренко*. Экономическое сотрудничество и взаимопомощь русского и украинского народов в период восьмой пятилетки. Сообщения. *Г. Ф. Марискевич*. Деятельность партийных организаций западных областей УССР по повышению роли профсоюзов в хозяйственном строительстве (1956—1959 гг.) *М. Д. Ющенко*. Деятельность партийных организаций Украины по сохранению и укреплению социалистической сознательности трудящихся временно оккупированных областей УССР в 1941—1944 гг. *В. Ф. Солдатенко*. Новые сведения о публикации произведений *В. И. Ленина* в большевистских газетах Украины (март—декабрь 1917 г.), *П. М. Безтака*. *В. И. Ленин* о российском сельскохозяйственном машиностроении пореформенного периода. *А. Н. Витрученко*. Нормализация межгосударственных отношений между СССР и латиноамериканскими странами в годы Великой Отечественной войны. *В. А. Горбак*. Безработица в послевоенной Англии. Заметки. Возвращаясь к напечатанному. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *P. T. Tronko*. To Cherish and Increase Historical and Cultural Heritage. *V. I. Belousov*. On Determining Lenin's Style of Work. *On the 50th Anniversary of the Formation of the USSR*. *A. D. Molochko*. Bielorrussia in Fraternal Family of the Peoples of the USSR. *V. I. Dmitrenko*. Economical Cooperation and Mutual Aid of the Russian and Ukrainian Peoples in the Period of the 8th Five-Year Plan. Communications. *V. F. Soldatenko*. New Information on Publication of *V. I. Lenin's* Works in the Bolshevik News Papers of the Ukraine (March—December 1917). *P. M. Beztaika*. *V. I. Lenin* on Russian Agricultural Engineering Industry of the Post-Reform Period. *A. N. Vitruchenko*. Normalization of Interstate Relations between the USSR and Countries of Latin America during the Great Patriotic War. *V. A. Gorbic*. Unemployment in the Post-War England. Notes. Returning to Already Published. Aid to Teacher of History. Protection and Use of Historical and Cultural Monuments. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News Items and Information.

НОВІ КНИГИ

ВЕРЕМЄЄВА О. В.— В. І. Ленін про ідеологію революційного демократизму, Видавництво Львівського університету, Львів, 1971, 152 с.

ГУРНИЦЬКИЙ К. І.— Кримський як історик, вид-во «Наукова думка», К., 1971, 184 с.

КАБЛУКОВ В. А., КУЛІШ А. І., СІЧКАР-ЧУК В. П. і УСЕНКО В. В.— Ідейність — крила борця, вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1971, 111 с.

КАЛАКУРА Я.— XXIV з'їзд КПРС — визначна віха на шляху до комунізму, Політвидав України, К., 1971, 91 с.

КОРНІЙЧУК Л. Я.— Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст. Видавництво Київського університету, К., 1971, 253 с.

Матеріали XXIV з'їзду КПРС, Політвидав України, К., 1972, 360 с.

СТАРШИНОВ Н.— Зарево над волнами, изд-во «Таврія», Симферополь, 1971, 159 с. с ил.

ЧЕРНЯКОВ И.— Найден город, изд-во «Маяк», Одесса, 1971, 132 с. с ил.

До уваги читачів. Редакція звертається до всіх авторів з проханням надсилати статті в двох примірниках (обов'язково — перший), надруковані на машинці через два інтервали, обсягом не більше 25 стор., повідомлення — 20, замітки і листи — до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ» № 4 (на українском языкє).

Ежемесячный общественно-политический журнал. Адрес редакции: Киев-5, Горького, 3. Издательство «Наукова думка», Киев, Репина, 3. Типография издательства «Київська правда», Киев, ул. Ленина, 19. Печ. листов 10,0. Условно-печ. листов 14,0. Учетно-издат. листов 15,84. Тираж 9000. Цена 40 коп.